

શ્રી પ્રજ્ઞાપના અને જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર આધારિત થોડકડાઓ

ફૂલ-આમ

સ્તોકાલય

આર્યા લીલમબાઈ મહાસતીજી

સ્વ. પ. પૂ. સૌમ્યમૂર્તિ અંબાબાઈ મ.ની બાવનમી પુણ્યતિથિના ઉપલક્ષે

શ્રી પ્રજ્ઞાપના અને જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર
આધારિત થોડકાઓ

કૂલ-આમ સ્તોકાલય

: જોશ્રા :

ગોંડલગરજ શિરોમણી પૂ. જયંતીલાલજી મ. સા. તથા
મંગલમૂર્તિ પૂ. મુક્તાબાઈ મ.

: પ્રધાન સંપાદિકા :

ભાવયોગિની પૂ. લીલમબાઈ મ.

: સહ સંપાદિકા :

ડૉ. પૂ. આરતીબાઈ મ. તથા પૂ. સુજોધિકાબાઈ મ.

: પ્રકાશક :

ગુરુપ્રાગ ફાઉન્ડેશન
શ્રી રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘ,
રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫.

ફોન : ૨૫૭૯૧૭૫ મોબાઈલ : ૯૮૨૪૦ ૪૩૭૬૯

પ્રકાશન તારીખ :

રવિવાર, ૩૦-૧૧-૦૫

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત-૧૫૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૪૦/-

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન

પ્રાપ્તિસ્થાન :

પ્રમુખશ્રી : ચંદ્રકાંત એમ. શેઠ

ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન

શ્રી રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘ, ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય,
૨, રોયલપાર્ક, રાજકોટ.

ફોન : ૨૫૭૯૧૭૫ મો. : ૯૮૨૪૦ ૪૩૭૬૯

મુદ્રક :

સિદ્ધાર્થ ગ્રાફિક્સ એન્ડ પ્રિન્ટર્સ,

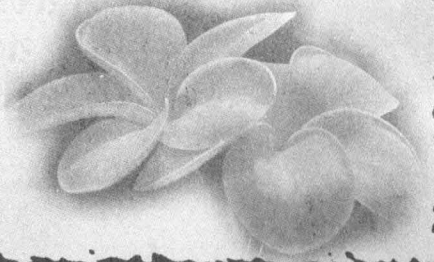
૬/૧૦, વૈશાલી નગર,

૧૯/૨૦, ચંદ્રપ્રભુ એપાર્ટમેન્ટ,

રાજકોટ.

ફોન : ૨૪૫૧૩૬૦

મો. ૯૮૯૮૦ ૩૨૦૭૦

પુણ્ય તિથિનું પ્રતિબિંબ

અહો ! ગુરુણી દેવા પૂ. અંબાબાઈ મ. ! મારી અંતરની આરસીમાં વાત્સલ્ય ભરેલું હૃદય, નેહ ભરેલા નયનો, ભાવ ભરેલા ભાલથી ઓપતા ગૌરવરણા વદનથી લઈને ચરણ સુધી આપશ્રીને હું નીહાળું છું, આપશ્રીની તદાકાર સૌમ્યમૂર્તિનું જ્યારે ધ્યાન ધરું છું ત્યારે આજે પણ અણઘડ એવી આ પામર શિષ્યાની પાંપણ અશ્રુથી ભીંજાઈ જાય છે અને મસ્તક ઝૂકી જાય છે. મનહું મનન કરવા લાગે છે કે મારા મહારથી મહાસતીજીએ મારા ઉપર ઉપકાર કરી (મને) અનુપમ એવું સંયમદાન આપ્યું અને પ્રધાન સંપાદિકાના રૂપે આગમ અવલોકન કરવાની અણમૂલી ઘડી સરજી દીધી.

સંસારી માતા-પિતા આ શરીરનો જન્મ આપે છે તેથી તેઓ મહા ઉપકારી છે જ, દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે અવિહસ મ્રદ્ધા ધરાવનાર, જેના રોમેરોમ પૂ. જય-માણેક-પ્રાણ ગુરુદેવ પ્રત્યેની ભક્તિથી વાસિત થયેલા હતા તેવા ઉદારમના, પરમાર્થ પરાયણ પૂ. પિતાશ્રી જમનાદાસ ભાઈ ! એવં સેવા પરાયણા, વડિલો પ્રત્યેની વિનય વૈયાવર્યાદિના ગુણોથી ઓપતા, કૌટુંબિક પ્રેમ ભાવથી ભરેલા, આભ્યંતર-બાહ્ય સ્વચ્છ હૃદયા, દયામૂર્તિ પૂ. માતૃશ્રી વ્રજકુંવર બહેન ! આપે તો મારા દેહીને રહેવાના દેહનો જન્મ આપ્યો પરંતુ મારા પરમકૃપાળુ, પરમ ઉપકારી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબે તો જે ચંદ્ર કરતાં નિર્મળ, જ્યેષ્ઠ, શાંતિનું નિકેતન, અનંતગુણોનું વ્રજ અસંખ્યાત પ્રદેશના વૃંદાવનમાં કેલી કરનાર એવા આત્મકાયનું પ્રથમ દષ્ટિ દર્શને ભાન કરાવ્યું. તપોધની પૂ. રતિલાલજી મહારાજ સાહેબે અંગુલી નિર્દેશ કરી પૂ. ગુરુણીની વરણી કરાવી. ધન્ય હો ગુરુ ભગવંતો ! આપ ચરણ કને શું ધરું ?

પ્રતિભા સંપત્ર ઉપકારી પૂ. ઉજમબાઈ મહાસતીજીએ અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી બહાર કાઢી, દર્શન મોહ હટાવવાની કળા બોધિ બીજ રૂપે શીખવાડી, જૈન શાસનના ઉમેદવાર બનાવી, મારી આંગળી પકડી પૂ. પ્રભાબાઈ મહાસતીજી પાસે બેસાડી છકાયનું સ્વરૂપ સમજાવી દીક્ષા ગ્રહણ કરું, તેવા વૈરાગ્ય ભાવની વૃદ્ધિ કરાવી અને જ્ઞાનદાત્રી ગુરુણી બન્યા. જ્ઞાની, ધ્યાની, સ્વાધ્યાયી અનેક શાસ્ત્રના પારગામી, વિદ્યા વિશારદ, નીડર, સ્પષ્ટ વક્તા તેજો મૂર્તિ પ. પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ. એ પોતાની છત્રછાયામાં રાખી, મારા જેવા અણઘડ પત્થરમાં વક્તાના ગુણોના પહેલ પાડી વક્તૃત્વની કળા શીખવાડી.

ગુરુણીમૈયા ! આપશ્રી એ તો મારા ઉપર અનન્ય ઉપકાર કર્યો છે. આપનું સાંનિધ્ય મને માત્ર સવા વર્ષનું જ સાંપડ્યું તેમ છતાં ભાવિના ગર્ભમાં સમાયેલા આગમ અનુવાદ અવગાહન-પ્રકાશનના અવિચલ, અવિનાશી મહા કાર્યને હું કરીશ તેવું જાણી વરદાન આપ્યું. "વૃદ્ધોપાસનાનું ફળ કદિ નિષ્ફળ જતું નથી." તેવું જ્ઞાનામૃત નિજ આચારથી, મૌન ભાવે આપે અમોને પીવડાવ્યું. સેવાના ભેખધારી બની, નાના-મોટા વૃદ્ધ ગુરુ બહેનોની જિંદગી પર્યંત સેવા કરતાં રહ્યાં. સેવા અર્થે વડિલ ગુરુ બહેન પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ. સાથે જ આપ રહ્યાં.

આપ બંને ગુરુ બહેનોના જીવનમાં અધ્યાત્મતત્ત્વ વણાયેલું હતું. વહેલી પરોઢે બંને ગુરુ બહેનો જાગૃત બની સ્વાધ્યાયમાં રત બની જતાં. દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન જેવા આગમો કંઠસ્થ હતા, સાથે ઢાળીયા, ચોઢાળીયા, મનહરછંદના રણકારથી વાતાવરણને ગૂંજાયમાન બનાવતા હતા. પૂ. જય-માણેક ગુરુદેવની હરતી-ફરતી પાઠ શાળામાં આપ ગુરુણી દેવા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અર્ધમાગધી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી સુતાગમે, અત્યાગમેના જાણકાર બન્યા હતા. રામરાસ, ઢાળ- સાગર જેવા મહાકાવ્યો જિહ્વાગ્રે રમતા હતા અને તેના સૂર સુસ્વરમાં લહેરાવતા ત્યારે જનમાનસ ડોલી ઊઠતા હતા. આપની વાકુંછટા પણ અદ્ભૂત હતી.

સેવા-સમતાદિ ગુણોથી આપ પૂ. પ્રાણ ગુરુદેવના કૃપા પાત્રી બન્યા હતા અને પૂ. દેવકુંવરબાઈ સ્વામીના નવ શિષ્યા પૈકી સાતમા નંબરના શિષ્યા હોવા છતાં અંતેવાસી શિષ્યાનું બિરુદ પામ્યા હતા. આપના જીવનમાં વણાઈ ગયેલો અધ્યાત્મ ભાવ અંતિમ સમયે નિહાળવા મળ્યો. પૂ. પ્રભાબાઈ મ. આદિ વિશાળ સાધવી વૃંદની વચ્ચે નવકાર મંત્રની ધૂન સાંભળતા, શાંતિનાથના જાપ જપતા સંથારા સહિત જૂનાગઢ મુકામે ૨૦૧૦ જેઠ સુદ નોમના અગિયાર વાગ્યે સમાધિભાવે દેહનો ત્યાગ કર્યો.

તે સમયે અમે અબુદ્ધ બાળ શિષ્યા હતા, પરંતુ પ્રબુદ્ધ બનાવવા ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા. ની અસીમ કૃપા ધારાએ પરમ ઉપકારી પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ. એવં પૂ. પ્રભાબાઈ મ. તથા પૂ. ગુલાબબાઈ મ. વચ્ચે સારણા-વારણા-ધારણાથી પરિપક્વ બનીએ તેવી અદશ્યપણે અનુગ્રહ ધારા વહાવી રહ્યા છો, તેવું આજે પણ અનુભવાય છે.

શિક્ષા દાતા ગુરુણીદેવા પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ. પણ આપના પછી આઠ વરસે, આધ્યાત્મિક પદ જપતા જપતા 'અનુભવ આનંદ પ્યારો' તેવું ગીત

ગાતાં નિજાનંદમાં લીન બની સં. ૨૦૧૮ મહા સુદ-૧૧, મંગળવારે રાત્રે ૧૧ વાગે, પ્રેમપરા-વિસાવદર ગામે સદાને માટે સમાઈ ગયા (કાળધર્મ પામ્યા).

આપ બંને ગુરુણી દેવાની સાક્ષાત્ કૃપાબળના ફળ સ્વરૂપે. તપસ્વીરાજના બોધથી બોધિત થયેલા આપના પટ્ટોધરા મંગલમૂર્તિ પૂ. મુક્તાબાઈ મ. વિશાળ પરિવારના ધારક બની પૂજ્યવરારની પદવીથી વિભૂષિત થઈ, મહાનગરી મુંબઈમાં વિચરી રહ્યા છે.

આપશ્રીના કૃપા બળે પૂ. ગુરુદેવશ્રીના શ્રીમુખે દશવૈકલિક સૂત્રની ગ્રહણ કરેલી વાંચણીના ફળ સ્વરૂપે આગમ બત્રીસીનું સંપાદન કાર્ય કરી શકું તેવું સામર્થ્ય બળ મારામાં પ્રગટ કરાવ્યું છે.

દીક્ષા પર્યાયના પર વર્ષમાં હું સમતા, ક્ષમતા, આચાર-ગોચર, સંયમ યાત્રા-માત્રામાં અડગભાવે રહી શકી છું, તે આપના સાનિધ્યનો જ પરમ પ્રતાપ છે.

ઓ ગુરુણીમૈયા ! મારામાં કાંઈ જ નથી. જે છે તે આપ જ છો. આપે મને કૃતાર્થ કરી છે, હું આપની કૃતજ્ઞ શિષ્યા બની રહું તેમજ પૂ. પ્રાણ ગુરુદેવ જેવા ગુરુદેવ અને આપશ્રી જેવા ગુરુણી ભગવંત પામી છું, તે જ ભવોભવ પામું, વીતરાગ બનું, અનંતગુણોને સંપાદન કરી, આત્માની પ્રધાન સંપાદિકા બની જાઉં, તેવી અખંડ કૃપા વરસાવજો. આપના ચરણની દાસાનુદાસ બની રહું તેવી આ શિષ્યાની આરજૂ છે.

આપશ્રીની મંગલકામનાના ફળસ્વરૂપે શિષ્યા-પ્રશિષ્યાઓએ તૈયાર કરેલા શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર તથા શ્રી જીવાજીવાભિગમ સૂત્રના ગુજરાતી અનુવાદમાંથી તે સૂત્રના નિષ્કર્ષ રૂપ 'ફૂલ આત્ર સ્તોકાલય' આપ બંને ગુરુણી દેવાના દિવ્ય કરકમલમાં પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ. ની ઝડમી અને આપશ્રીની પરમી પુણ્યતિથિના પરમ પ્રસંગે સંવેદન ભાવે સમર્પિત કરું છું.

પરમ ઉપકારી, દીક્ષા શિક્ષાદાત્રી ! ઓ ગુરુણીદેવા !
કયા સન્માન શુશ્રૂષાથી કરી શકું હું તમારી સેવા,
માત્ર ફૂલાત્ર સ્તોકાલય લાવી છું આપશ્રીને અર્પવા,
લો, સ્વીકારી અનુગ્રહ કરો, મળે મને મોક્ષના મેવા...

આપની ચરણોપાસિકા

આર્યા લીલમ

તેજેમૂર્તિ પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મહાસતીજીનું જીવન કવન

માનવ જીવન એટલે જીવનની ખરેખર મહત્ત્વભરી ભૂમિકા, અપૂર્વ સામર્થ્ય પ્રગટાવવાની તક, આ જન્મમાં ડૂબવાના અને તરવાના બંને સાધનો મળે છે. સુજ્ઞ અને પ્રાજ્ઞ આત્માઓ તક ઝડપી મળેલા સાધનો દ્વારા આત્માનું ઊર્ધ્વીકરણ કરે છે. આવા સુજ્ઞ અને પ્રાજ્ઞ આત્મા પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મહાસતીજી ગોંડલ સંપ્રદાયના પ્રાતઃ સ્મરણીય પૂ. ડુંગરસિંહજી મહારાજ સાહેબની એવં હીર-વેલ-માન-દેવકુંવરબાઈ મહાસતીજીની ઉજળી પરંપરામાં થયા.

કૃષ્ણ વાસુદેવે જ્યાંથી આ અવનિની આખરી વિદાય લીધી હતી, એવા પવિત્ર, તીર્થધામ સ્વરૂપ વેરાવળ બંદરમાં દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ જ્ઞાતિના ચત્રભુજ માણેકચંદભાઈ લોઢવાયા અને નંદકુંવરબેન જેવા આદર્શ દંપતિના ગૃહે ફૂલકુંવરબહેને જન્મ ધર્યો. માવિત્રોના ઉત્તમ સંસ્કાર પામી યોગ્ય ઉમરે માંગરોળના સ્થાનકવાસી જૈન અંદરજીભાઈ તથા સુંદરબેનના સુપુત્ર લાલજીભાઈ સાથે લગ્ન ગ્રંથિથી જોડાઈ ફૂલકુંવરબહેન શ્વસુર ગૃહે આવ્યા. પરિવારજનોનો મુંબઈ અને માંગરોળ વસવાટ હોવા છતાં તેમને મુંબઈ રહેવાનું વધારે થયું. શ્વસુર ગૃહે દયા, ધર્મની ભાવના ઘણી હતી. આમપણ વેરાવળ, માંગરોળ, કંઠાર પ્રદેશના લોકોના હૃદય સરળ, દયાળુ કોમળ હોય છે.

તે સમયે મુંબઈમાં ચીંચપોંકલી ઉપાશ્રય ધર્મધ્યાન માટે કેન્દ્ર સ્થાને હતો. ફૂલકુંવર બહેન ધર્મ આરાધના પૌષ્ઠ વગેરે કરવા ત્યાં જતાં હતા. પાપ ભીરુ હૃદય હોવાથી ગૃહવાસમાં પણ સંમૂર્ચ્છિમ જેવા પાપોથી બચવા શક્ય એટલા પ્રયત્ન કરતા. આજે પણ તેમના દિયર પ્રાણલાલ અંદરજીનું નામ કાંદાવાડી ઉપાશ્રયમાં પ્રખ્યાત અને વિખ્યાત છે.

ફૂલકુંવરબહેન સોળ વર્ષના ગૃહવાસ પછી વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થયા. ગૃહસ્થ જીવનના આદર્શોને તો પામેલા જ હતા, જીવન ધર્મથી વાસિત હતું, તેમાં વૈરાગ્યનો વેગ વધતા તથા દિવ્ય સ્વરૂપા દેવકુંવરબાઈ મહાસતીજીનો

સમાગમ થતાં ૩૩ વર્ષે સંવત ૧૯૬૮ના કાર્તિક વદ અગિયારસના પૂ. દેવકુંવરબાઈ મ.ની નેશ્રામાં પરમ જ્યોર્તિધર બાંધવ બેલડી જય—માણેક ગુરુદેવ પાસે દીક્ષાના દાન લીધા.

દેવી સ્વરૂપા પૂ. દેવકુંવરબાઈ મ. ના નવ શિષ્યા—પ્રતિભા સંપત્ર પૂ. શ્રી ઉજમબાઈ મ. બા. બ્ર. પૂ. શ્રી મણીબાઈ મ. પૂ. શ્રી સંતોકબાઈ મ. પૂ. શ્રી ફૂલકુંવર બાઈ મ. પૂ. શ્રી વ્રજકુંવરબાઈ મ. પૂ. શ્રી મોતીબાઈ મ. પૂ. અંબાબાઈ મ. પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ. પૂ. અમૃતબાઈ મ., આ નવ સતીવૃંદમાં મહાસતીજીનો ચોથો નંબર હતો.

ગુરુવર્યા તથા ગુરુણી દેવની આજ્ઞામાં રહી સંયમ તપથી આત્માને ભાવિત કરતાં પૂ. તપસ્વીજી માણેકચંદ્રજી મ.સા.ની હરતી—ફરતી જૈન પાઠશાળામાં રહી જ્ઞાનધ્યાનનો લાભ લઈ સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી આદિ ભાષાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પૂ. કાનજી મહારાજ સાહેબના આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યાનોનું ઘણું દોહન કર્યું.

નાનું ઘાટિલું, સુહોલ શરીર, આંખોમાં તેજસ્વિતા, માણસને પરખવાની પરખ શક્તિ, નીડરતા, ભાષા સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ, અવાજમાં પડકાર અને રણકાર, હૃદયમાં કોમળતા, સ્પષ્ટવક્તા આ તેમની આગવી સહજતા હતી. મુંબઈ વસવાટ હોવાથી મરાઠી, હિન્દી, અંગ્રેજી ભાષાનો મહાવરો હતો. સમાજોપયોગી, વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન માટે તથા લોકો સદાચાર, નીતિ, રીતિ, યમનિયમનું પાલન કરે તે માટે, મનહર છંદ, દુહાઓ, દોહરા, ઢાળિયા, ચોઢાળિયા મધુર કંઠે ગાઈ પ્રવચનો, ઢાળ સાગર, રામરાસ વાંચી સંભળાવી લોકોને પ્રતિબોધ પમાડતાં દેવકુંવરબાઈ મ. સારાયે સૌરાષ્ટ્રમાં શિષ્યા પરિવાર સાથે વિચરતા ત્યારે શાસન પ્રભાવના તથા જૈન શાસનની જાહોજલાલી વર્તાતી હતી. ઉજ્જવળ જળહળતો પરિવાર જૈન ધ્વજ લહેરાવતો હતો. આજે પણ પૂ. જય—માણેક પ્રાણગુરુદેવની કીર્તિ ચૌદિશામાં ગાજે છે.

પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ.ને શિષ્યા ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. તેથી તેના ગુરુબેન પૂ. અંબાબાઈ મ.ના શિષ્યા વિશાળ પરિવાર ધારક પૂજ્યવરા મુક્તાબાઈ મ. તથા આગમ બત્રીસી ગુજરાતી અનુવાદના પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની પૂ. લીલમબાઈ મ. આદિ સતીવૃંદ સાથે વિચરણ કરી.

પૂ. અંબાબાઈ મ.ની ગેરહાજરીમાં વડિલ ગુરુણીના સ્થાને રહી મુક્ત-લીલમ-શિષ્યાઓને યોગ્ય બનાવી વડિલનું સ્થાન શોભાવ્યું હતું. પૂર્વપાજિંત શાતા વેદનીયને કારણે ૮૪ વર્ષની લાંબી આવરદા ભોગવતા વેરાવળથી વીસાવદરના લક્ષ્યે વિહાર કરતાં વીસાવદરથી સાત કિલોમીટર દૂર પ્રેમપરા ગામે પધાર્યા. પૂ. મુક્તાબાઈ મ., પૂ. લીલમબાઈ મ., પૂ. પ્રભાબાઈ મ. એ વૃદ્ધાવસ્થાને અનુરૂપ આપની સેવાસુશ્રૂષા પ્રેમથી ખંતથી કરી ખૂબ ખૂબ શાતા ઉપજાવી.

ગીરનો વિહાર હોવાથી ભાવિકજનો તથા ચાર પાંચ વૈરાગી બેનો સાથે હતા. પંચમિયાના ઘરે ઉતારો હતો. રાત્રે ભક્તિરસ જામ્યો. વૈરાગી બેનોએ ચંદનાબાળાનું ગીત ગાયું, સાંભળતા સાંભળતા ચંદના જેવા ઉજ્જવળ ભાવો બનાવતા, સ્વયં 'અનુભવ આનંદ પ્યારો'.... ગાતા, ભાવોની શુદ્ધિ કરતાં, ૨૦૧૮ના મહાશુદ્ધ અગિયારસના મંગળવારે રાત્રે સાડા અગિયાર વાગ્યે સમાધિ શાંતિપૂર્વક આ જગતની આખરી વિદાય લીધી યથા નામા તથા ગુણા એ ન્યાયે અંતરથી ફૂલ જેવા, પવિત્ર તથા ખુશનુમા જીવનને પ્રસન્નતાસહ પૂર્ણ કરી ગોંડલ ગચ્છની અને ગુરુવર્યોની આન, શાન વધારી અમર પંથના પ્રવાસી બન્યા.

જીવનની આવી ગરિમાને અને લાલિમાને બક્ષનાર મહાન સતીજના જીવન કવનને અમારી શત્ શત્ કોટિ વંદના.

પૂ. મુક્ત-લીલમ-ઉષાગુરુણીના મુશિષ્યા
સાધ્વી કૃપા

સૌમ્યમૂર્તિ પૂ. અંબાબાઈ મહાસતીજીની જીવન ઝરમર

સામાન્યતઃ મનુષ્યના જન્મ પર ઉત્સવ મનાવવામાં આવે છે અને મૃત્યુ પર શોક. પરંતુ તત્ત્વચિંતકોની દૃષ્ટિમાં બંને મહોત્સવ રૂપ મનાય છે. જન્મ તે જીવન કથાનો પ્રારંભ છે, મૃત્યુ તેનો ઉપસંહાર છે.

એવા સત્ત્વવાન આત્મા ગોંડલ સંપ્રદાયના પરમ પ્રતાપી દાદા ગુરુ પૂ. ડુંગરસિંહજી મહારાજ શ્રીની એવં પૂ. હીર-વેલ-માનકુંવરબાઈ મહાસતીજીની પરંપરામાં થયેલા અનેક ગુણોથી ઉપેત એવા પૂ. અંબાબાઈ મહાસતીજીએ ગુજરાતના અમરેલી જિલ્લામાં આવેલ તોફાની દેદુમલ નદીનો ઘુઘવાટ જેની શેરીમાં સંભળાય છે તેવા સમઢિયાળા ગામમાં વ્યવહારિક કાર્યના માર્ગદર્શક અને સલાહકાર એવા મોતીચંદભાઈ શેઠ તથા સાકરબાઈને ગૃહે જન્મ ધારણ કર્યો.

માવિત્રોના બાલ્યકાળના સંસ્કારો મેળવી અંબાબહેન પહેલાના સમયની સમાજની પરિપાટી મુજબ બહુ નાની ઉંમરમાં સાવરકુંડલાના બીલખીયા કુટુંબના પ્રેમચંદ ભાઈના તથા ઝવેર બહેનના સુપુત્ર મોનજીભાઈ સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા. બાલિકા મટી શ્વસુર ગૃહે ગયેલા અંબાબેને અનેક નવા નવા સંબંધો ધારણ કર્યા. અંબાબેને પોતાના સ્વભાવની સૌમ્યતાને કારણે સારાચે શ્વસુર ગૃહમાં યશ મેળવી નામના વધારી. ગૃહસ્થ જીવનના રથનું પૈડું બની બરાબર પતિને સર્વ રીતે સાનુકૂળ બન્યા, પરંતુ કુદરતને આ નામજૂર હતું. ગૃહસ્થ જીવનમાં અંબાબેનને એક સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી પણ બાર વર્ષના ગૃહસ્થજીવનના ટૂંકા-ગાળામાં જ પ્રેમાળ પતિનો દેહવિલય થયો અને સંતાનનું પણ મૃત્યુ થયું અંબાબેનને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું.

આ સંસારની ઘટમાળ આવી ચિત્ર વિચિત્ર છે. કર્મની ગતિને કોઈ કળી શક્યું નથી. કુપિત કુદરતે અંબાબેનને નિરાધાર દશામાં મૂકી દીધા. વૈધવ્ય દશાનો જે અનુભવ કરે તેને જ ખ્યાલ આવે. પંચરંગી દુનિયા વચ્ચે રહી વૈધવ્યને સળંગ સૂત્રતાથી પાર પાડવું તે ઘણું કઠિન છે. અંબાબેન આ

દુઃખના ડુંગરથી હારી જાય તેવા ન હતા. અંતરમાં અતૂટ વિશ્વાસ હતો કે દુઃખમાં ધર્મ એ એક જ એવી ચીજ છે કે જે સાચી શાંતિ આપી શકે છે.

યોગાનુયોગ બરાબર એ જ સમયે ગોંડલ ગચ્છના ગુરુ ભગવંતોનું તથા દેવકુંવરબાઈ મ. આદિ મહાસતીજીઓનું પ્રભુ વીરનો સંદેશો ફેલાવતા, વિચરણ કરતાં કુંડલામાં પદાર્પણ થયું. શ્રી સંઘમાં અનેરા ઉત્સાહનું મોજું ફરી વળ્યું. પૂ. સતીજીના પ્રતિભા સંપત્ર પ્રભાવથી કુંડલા કુંડલપુર બની ગયું. અંબાબેનને દેવગુરુ ધર્મની અવિહડ શ્રદ્ધા હતી અને હવે જીવન આધાર મળી ગયો. સત્ય અને વાસ્તવિક સુખોની સમજ પૂરેપૂરી સમજાઈ ગઈ. ભૌતિક સુખો અકારા લાગ્યા. તેના તરફ પીઠ ફેરવી તેમાંથી છૂટકારો મેળવી સંયમ લેવાનો અડગ નિર્ધાર કર્યો અને ગોંડલ સંપ્રદાયના પૂ. દેવકુંવરબાઈ મ. ના સાંનિધ્યમાં સંવત ૧૯૭૯ના વૈશાખ વદ તેરસના શુભદિને છત્રીસ વર્ષ દીક્ષા અંગીકાર કરી તેઓશ્રીના સાતમા નંબરના શિષ્યા બની નૂતન જીવન શરૂ કર્યું. પડછંદ કાયા, ગૌર વર્ણ, મુખની સૌમ્યતા, શરીરની સુડોલતાની સાથે સ્વભાવની સૌમ્યતા તથા શીતળતાને કારણે સંયમની સાથોસાથ જીવન વિકાસના અનેક ગુણો ખીલવવા પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો.

"સેવા એ જ ધર્મ" એ તેના જીવનનું આગવું સૂત્ર હતું. નાના મોટાના ભેદભાવ રાખ્યા વિના સૌને શાતા ઉપજાવવાનું પરમ કર્તવ્ય તેઓશ્રીએ જીવનભર જાળવી રાખ્યું. ભાણવડના ચાતુર્માસમાં ગુરુણીથી અલગ વિચરણ થતાં કારતક વદ અમાસના ગુરુણી દેવલોક પામતા અંતિમ દર્શનથી વંચિત રહી ગયા તેથી પૂ. મહાસતીજીને સદાય તેનો અફસોસ રહ્યો.

ગુરુણી દેવની અંતિમ હિત શિક્ષા 'ગુરુની આજ્ઞા સૌ શિરે ચઢાવજો' સંપ સુલેહથી રહેજો. આ આખરી શિક્ષાને આત્મસાત્ કરી પોતાનું જીવન ઘડતર કર્યું અને સૌને હુંફ આપી માર્ગદર્શન આપ્યું. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં પૂ. પ્રાણગુરુ દેવની સંધિવાની બિમારીમાં પણ પ્રસન્નતા સહ ખંતથી સેવા સુશ્રૂષા કરી ખૂબ ખૂબ શાતા ઉપજાવી. જે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે તે જ સાચી સેવા કરી શકે છે.

તેઓ આચરણ દ્વારા ધર્મની પ્રતિતી કરાવતા ગુરુદેવના કૃપાપાત્રી બન્યા અને તેના ફળ સ્વરૂપે હાલ વર્તમાને મુંબઈ બિરાજીત પૂજ્યવરા, વિશાળ

પરિવાર ધારક પૂ. મુક્તાબાઈ મ. તથા જેના રોમેરોમમાં સંયમનિષ્ઠા છે એવા આગમ બત્રીસી અનુવાદના પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની પૂ. લીલમબાઈ મ. બંને સુપાત્ર શિષ્યા રત્નોના ગુરુણી દેવા બનવાનું પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું.

પૂ. અંબાબાઈ મ. નો આત્મા કોઈ જુદી જ કોટિનો હતો. જ્યાં જ્યાં વિચર્યા ત્યાં ત્યાં સદ્ગુણોથી સૌરભ જ ફેલાવી હતી. વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં શરીરમાં ઘણી જ સ્ફુર્તિ તથા તાજગી હતી. સહનશીલતાનો જાણે પુંજ! જીવનમાં તપ, ત્યાગ, ચારિત્ર નિષ્ઠા, મીતાહાર તથા સેવા પ્રિયતાને કારણે દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કર્યું.

જ્ઞાનીઓએ જીવનને ક્ષણભંગુર કહ્યું છે. જીવનની અકળ ગતિને કોણ જાણી શક્યું છે. સંવત ૨૦૧૦માં તબિયત લથડતા પેટની તકલીફ થતાં ફૂલકુંવરબાઈ મ. બા. બ્ર. પ્રભાબાઈ મ. આદિ ઠા. ૬ ગુરુ આજ્ઞા થતાં જૂનાગઢ પધાર્યા. સફળ ઓપરેશન થયું. ઘડીભર સૌ મલકાયા પણ કાળ, કર્મ અને કિસ્મતને કોણ પામી શકે? જેઠ સુદ નોમ બુધવારે સમાધિ ભાવે નમસ્કાર મંત્ર સાંભળતા સંથારો કરી શાંતિનાથના જાપ જપતા પૂ. અંબાબાઈ મ. છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસ પૂર્ણ કરી અનંતની યાત્રાએ ચાલી નીકળ્યા. શ્રીસંઘે પોતાની દરેક ફરજ બજાવી. ૩૧ વર્ષની સંયમ પર્યાય પાળી જન્મ, જીવન, મૃત્યુને સફલાતિ સફલ બનાવ્યું.

આવા મહાન સતીજીની સદ્ગુણાવલિને અમારી કોટિ કોટિ વંદના...

પૂ. મુક્ત-લીલમ-ઉષાગુરુણીના સુશિષ્યા
—સાધ્વી કૃપા

પૂ. બા. ડા. ઉષાબાઈ મ. ના શુભલગ્ની ચરિત્રગાથા

તપસ્વી ગુરુદેવના કૃપાપાત્રી પૂ. ઉષાબાઈ મ. અમર બની ગયા રે,
પૂ. મુક્ત-લીલમ ગુરુણીના સુશિષ્યા મૃત્યુને જીતી ગયા રે,
સંયમ સાધિકા સમતા સમાધિભાવે સ્વર્ગે સંચરી ગયા રે,
ગોંડલ ગરછની ચરિત્રગાથાને અમર બનાવી ગયા રે.

અનંતકાલની રેતી પર પગલા પાડી કેટલાય આવ્યા અને કેટલાય ગયા.
કેટલાયના નામ નિશાન મટી ગયા પરંતુ કેટલાક વિરલ અને વિશિષ્ટ
વ્યક્તિત્વના ધારક મહામાનવો પોતાની આગવી અને અનોખી
લાક્ષણિકતાઓથી ચિરંજીવી બની જાય છે.

નાવલી નદીના કાંઠે વસેલું સાવરકુંડલા ગામ, પોતાની ધાર્મિકતાના કારણે
પ્રાણ ગુરુદેવનું લાડીલું ગામ બની ગયું. સોના જેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવના
કારણે પૂ. પ્રાણ ગુરુદેવ સાવરકુંડલાને સોનાના સુંડલા કહેતા હતા. ખરેખર!
સાવરકુંડલાએ સોનાના આભૂષણ જેવા અનેક રત્નો શાસનના ચરણે
ધર્યાં છે.

દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા નસેનસમાં ભરી હતી, તેવા શ્રી અમરશી
દેવકરણ તેજાણીના ત્રણ સુપુત્રો સાવરકુંડલામાં વસવાટ કરતા હતા.
શ્રી જમનાદાસભાઈ અને વ્રજકુંવર બેન, શ્રી રૂગનાથભાઈ અને શિવકુંવર
બેન, શ્રી સોમચંદભાઈ અને લલિતાબેન, આ ત્રણે ભાઈઓએ માત્ર શાસન,
સંઘ કે સંતોની સેવા જ કરી નથી પરંતુ પોતાના કાળજાના કટકા જેવી
સુપુત્રીઓ શાસનને સોંપી છે.

જન્મ-આલ્સકાલ :- સાવરકુંડલા મુકામેસં. ૧૯૯૬, તા. ૧૬-૧૦-૧૯૪૦ના
શરદ પૂર્ણિમાના દિવસે માતા લલિતાબેનની કુક્ષિએ દેવીબેને જન્મ ધારણ
કર્યો. પિતૃકુળ સાથે માતૃકુળ(મોસાળ) ભુરખીયા નિવાસી શ્રી વનમાળી
દાસ નથુભાઈ પરિવાર અને મામા શ્રી ભોગીભાઈ, શ્રી હસમુખભાઈ તથા
શ્રી રમણભાઈના સંસ્કાર વારસાને ઝીલતા દેવી બેન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા.
પાંચ ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનોમાં દેવીબેન ત્રીજા સંતાન રૂપ હતા. યથા
નામ તથા ગુણ. પોતાનાથી મોટા ચંદુભાઈ, જયાબેન અને નાના

નવીનભાઈ, તારાબેન, શશીભાઈ, કિશોરભાઈ અને અશ્વિનભાઈ (ભગુભાઈ)ની વચ્ચે દેવીબેન દિવ્ય તેજથી દીપતા હતા. દેવીબેને મોહમયી મુંબઈ નગરીમાં ફેબા શાંતાબેનને ત્યાં રહી અભ્યાસ કર્યો.

વૈરાગ્ય ભાવ :- દઢ મનોબળ, બોલવાની છટા, હાજરજવાબીપણું, ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ, કુનેહદષ્ટિ જેવા ગુણો સાવ બચપણથી જ દેવીબેનમાં જોવા મળતા હતા. અગિયાર વર્ષની આ બાલિકાએ અઢાઈ તપ કરી, સોળ વરસે વરસીતપ આદર્યો. જેને તપ પ્રિય છે, તેને સંયમ પ્રિય બને તેવી ઉમદા ભાવના સાથે તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવે તેમને યોગ્ય પાત્રજાણી વૈરાગ્ય વાણીનો ધોધ વહાવ્યો અને આ જળમાં પ્લાવિત બની સતર વર્ષના પ્રભાબેન અને સોળ વર્ષના દેવીબેન પણ વૈરાગી બન્યા. પૂ. પ્રાણ ગુરુદેવના સાંનિધ્યે વૈરાગ્યભાવ દઢ બનતો રહ્યો.

મોટાબેન લીલાવંતીબેન (પૂ. લીલમબાઈ મ.) ઈ.સ. ૧૯૫૩માં દીક્ષિત બન્યા હતા. મોટી બેનનો સાથ છોડવો નથી તેવા દઢ નિર્ણય સાથે પ્રભાબેન અને દેવીબેન વૈરાગ્યભાવમાં આગળ વધતા રહ્યા અને સં. ૨૦૧૫ અને ૧૩-૪-૫૯ને સોમવારે સાવરકુંડલા મુકામે તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા.ના શ્રીમુખે દીક્ષા મંત્ર ગ્રહણ કરી. પ્રભાબેન અને દેવીબેન દીક્ષિત બન્યા. તેમની સાથે કંચનબેન રૂપાણી (પૂ. વસુબાઈ મ.) પણ દીક્ષિત બન્યા.

પૂ. ગુરુદેવે દેવીબેનનું ઉષાબાઈ મ. નામ જાહેર કર્યું. પૂ. પ્રભાબાઈ મ. અને ઉષાબાઈ મ. એ પ.પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મહાસતીજીના સાંનિધ્યમાં સ્થિત પૂ. મુક્તાબાઈ મ. તથા પૂ. લીલમબાઈ મ. નું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. યોગાનુયોગ પણ કેવો ! સંસાર પક્ષના મોટી બેન પૂ. લીલમબાઈ મ. સંયમપક્ષે બન્યા ગુરુ માતેશ્વરી !

સાધક જીવનનો પ્રારંભ :- પૂ. ઉષાબાઈ મહાસતીજીના સાધક જીવનનો પ્રારંભ થયો. વયોવૃદ્ધ પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ. ના સંસ્કારથી પૂ. ઉષાબાઈ મ. એ સ્વચ્છંદનો ત્યાગ કરીને, ત્રણે યોગથી ગુરુ ચરણોમાં જીવન સમર્પિત કર્યું. ગુર્વાજ્ઞા તે જ મારો ધર્મ, નિર્વિકલ્પ ભાવે આજ્ઞા પાલન તે જ મારી સાધના, આવા મંત્રોને અંતરમાં અવધારી સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરવા લાગ્યા.

જ્ઞાન સાધના :- તીવ્ર મેઘા શક્તિના કારણે પાથર્ડી બોર્ડની સિદ્ધાંત

આચાર્યની અને શ્રમણી વિદ્યાપીઠ—મુંબઈ વિદ્યાવારિધિની પદવી ઉપાર્જિત કરી. અનેક આગમો, થોકડાઓ કંઠસ્થ કર્યા. ન્યાય—વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ કર્યો. તે ઉપરાંત ગુરુકુલવાસી અનેક સાધ્વીજીઓને સંપૂર્ણ ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરાવ્યો. તેમની સ્વાધ્યાય પ્રત્યેની તીવ્ર તમત્રાના પરિપાક સ્વરૂપે જ ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીના તેઓશ્રી ઉદ્ભાવક બન્યા. ગુરુ પ્રાણ જન્મ શતાબ્દી મહોત્સવ કોઈ ધામ—ધૂમ—ધમાલથી નહીં પરંતુ પૂ. ગુરુદેવે આપેલું આગમજ્ઞાન પુસ્તક પ્રકાશન દ્વારા તેમના જ કરકમલોમાં સમર્પિત કરીને ઉજવવી, તેમની આ વિચારધારા જિનવાણી પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધા અને ગુરુ ભક્તિને પ્રદર્શિત કરે છે. આગમ અનુવાદના પ્રકાશન કાર્ય માટે ઈ.સ. ૧૯૯૮ના પૂ. ગુરુદેવ સાથેના સામૂહિક ચાતુર્માસમાં શ્રી રોયલ પાર્ક મોટા સંઘમાં શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠના પ્રમુખપદ નીચે ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનની સ્થાપનાના પ્રેરક બન્યા અને તેમના સદુપદેશથી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન આર્થિક રીતે સદ્ધર બન્યું છે. પૂ. આગમમનીષી પૂ. તિલોકમુનિ મ.સા. પ્રધાન સંપાદિકા પૂ. લીલમબાઈ મ. સહસંપાદિકા પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ. તથા પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ. ના સત્પુરુષાર્થે તેઓશ્રીના ઉપસ્થિતિમાં વીસ આગમ રત્નો પ્રકાશિત થયા. આ રીતે તેઓશ્રીએ આગમોને ઘર—ઘરમાં જન—જનમાં ગુંજતા કર્યા છે.

તપ સાધના :- આહાર સંજ્ઞાને તોડવા, અનંત કર્મોનો ક્ષય કરવા તપનું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર તેમણે હસ્તગત કર્યું હતું. સાધક જીવનના પ્રારંભથી જ અનેક નાની મોટી તપસ્યાઓ કરી. તેમાં આઠ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, બે પોલા અઠમના, એક છટ્ટનો, એક નક્કર અઠમનો વરસી તપ કર્યો. સિદ્ધિ તપ, ધર્મ ચક્ર, શિખર કળશ તપ બે વાર, છ માસી તપ, છ વાર ચાર માસી, દોઢ માસી તપ, સાત અઠાઈ, નવાઈ, અગિયાર ઉપવાસ, સોળ ઉપવાસ, દર પુનમના અઠમ, ૧૦૮ અઠમ, નાનીબારી, મોટીબારીતપ, પરદેશી રાજાના તેર છટ્ટ, પાંચ પાંડવના છટ્ટ, ૨૩ આર્યબિલની ઓળી, ૧૯ ચાતુર્માસમાં વિગય ત્યાગ, બે વાર આઠમાસી તપ, ૫૧—૭૧—૧૦૮ આર્યબિલ, પાંચ વર્ષ સર્ગંગ એકાસણા જેવી અનેક વિધિ તપસ્યાથી જીવનને તપોમય બનાવ્યું હતું.

માત્ર છ મહિનાની દીક્ષા પર્યાયે પૂ. ગુરુદેવની આજ્ઞાથી સંપ્રદાય વરિષ્ઠા પૂ. ગુલાબબાઈ મ., પૂ. લલિતાબાઈ મ. તથા વડીલ ગુરુ ભગિની પૂ. પુષ્પાબાઈ મ. સાથે મુંબઈ વિહાર કર્યો હતો. ત્યારે તેમના સાંનિઘ્યમાં અગિયાર ઉપવાસના પારણે કુંવારી કન્યા, કપાળમાં કુમકુમનો ચાંદલો,

ધૂટાવાળ, શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરી, સફેદ વસ્તુ વહોરાવે તો પારણું કરવું તેવો કઠિન અભિગ્રહ ધારણ કર્યો હતો.

દીક્ષા સમયથી જ કેરી સહિતના સર્વફળો, સૂકો મેવો વગેરે અનેક દ્રવ્યોનો ત્યાગ હતો. આ રીતે તપ સાથે ત્યાગ પણ ગજબનો હતો.

આત્મ આરાધના :- સહનશીલતા તે જ સાધુતાનું મુખ્ય અંગ છે. દેહના દર્દોને આત્મભાવે સહન થાય તો જ કર્મનિર્જરા થાય, દેહાધ્યાસ છૂટે તો જ આત્મસાધના થઈ શકે. આવી સમજણ તેમની પરિપક્વ હતી. અશાતાના જોરદાર ઉદયમાં પણ પોતાની વેદના કોઈને કળાવા ન દે તેવી તેમની પ્રતિભા હતી. ત્રણ-ચાર ડીગ્રી તાવમાં પણ પ્રવચન, વિહારાદિ તેમજ સાધુ જીવનની સર્વ ક્રિયાઓ નિયમિતપણે કરતા હતા. અક્રમના વરસીતપ દરમ્યાન તાત્કાલિક ઓપરેશન કરાવવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. તે પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના નિર્ણયમાં અડગ રહી વરસીતપની આરાધનાને અખંડ રાખી.

ક્યારેક અશાતાના ઉદયમાં શિષ્યાઓ આરામ કરવાનું કહે ત્યારે હંમેશાં કહેતા કે 'નશ્વર શરીરનો કસ કાઢી લેવા ધો. શક્તિ મળી છે તેનો પરાર્થ અને પરમાર્થ પ્રયોગ કરવા ધો. સંયમી જીવનમાં શક્તિ ગોપવવી, તે વીતરાગની ચોરી છે.' આ રીતે પ્રતિકૂળતામાં પણ આત્મ જાગૃતિ રાખી સાધનાને દંઢ બનાવી રહ્યા હતા.

શાસન પ્રભાવના :- વૈરાગ્યાવસ્થામાં જ ગુરુ પ્રાણ જેવા ગુરુના આશીર્વાદ પામીને તેમના જેવા વ્યવહારિક અને કોઠા સુઝ વાળા બનીને સમાજને ધર્મના માર્ગે વાળવા માટે જબરો પુરુષાર્થ કર્યો. સંયમ સાધના સાથે શાસન પ્રભાવનામાં પણ તેઓશ્રીનો અનેરો ઉત્સાહ હતો. સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ, મધ્યપ્રદેશ જેવા ક્ષેત્રોમાં વિચરી, અનેક સ્થાને સંઘ, મહિલા મંડલ અને યુવક મંડળોની સ્થાપના કરી. રાજકોટ શ્રી રોયલપાર્ક મોટા સંઘના નૂતન ઉપાશ્રયમાં ઈ. સ. ૧૯૯૫ માં પ્રથમ ચાતુર્માસ કરી, દૂર-સુદૂર સુધી સ્વયં ગૌચરી જઈ અનેક ભાવિકોને ધર્મસ્થાનકમાં આવતા કરીને સંઘને મજબૂત બનાવ્યો, ગોંડલ રોડ વેસ્ટ સંઘ પણ તેમના પુરુષાર્થ અને પ્રેરણાના પરિબળે આજે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યો છે.

ગુરુપ્રાણના ખેડેલા ક્ષેત્રોને સદ્ગર બનાવવા ગમે તે ભોગે ગામડે-ગામડે વિચરી, નાના નાના ગામડાઓમાં પણ ચાતુર્માસનો લાભ આપતા અને

શિષ્યાઓને પણ મોકલતા. આ રીતે સંઘ સેવા અને શાસન પ્રભાવના તેમના જીવનનું મહત્વનું અંગ હતું.

આત્મશુદ્ધિની તમન્ના :- સંયમી જીવનમાં દોષ સેવન ન થાય તે માટે સતત કાળજી હોવા છતાં અનિવાર્ય સંજોગોમાં કોઈ અપવાદનું સેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત લઈને શુદ્ધ થવાની તેમને હંમેશાં તીવ્ર ભાવના રહેતી હતી. જ્યારે-જ્યારે ગુરુવર્યોના સાંનિધ્યમાં આવે, ત્યારે તુરંત જ દોષોની આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિતનો સ્વીકાર કરતા. અંતિમ દિવસોમાં રાજકોટ સદર મુકામે અત્યંત નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઓળીની આરાધના કરી 'આ જીવનના દોષ સેવનનો દંડ અહીં જ સ્વીકારી લેવો છે. કંઈ બાકી ન રહે' તેવી ભાવનાથી અંતિમ ક્ષણોમાં પણ ગુરુણીમૈયા પૂ. લીલમબાઈ મ. પાસે આલોચના, પ્રાયશ્ચિત કરીને આરાધક ભાવમાં આગળ વધ્યા.

આ રીતે સંયમ પાલન કરવા-કરાવવામાં જાગૃત, રત્નાધિકોના વિનય વ્યવહારમાં તત્પર, જિનાજ્ઞા-ગુર્વાજ્ઞા પાલનમાં સદાય પ્રસન્ન, સંઘ-સમાજના માર્ગદર્શક, ગુરુકુળનું ગૌરવ વધારવામાં સતત કાર્યરત, સફળ સંચાલક, અનેક જીવોના પ્રેરણા સ્રોત, સહનશીલતાની સાક્ષાત મૂર્તિ સમ તેઓશ્રીનું જીવન અનેક ગુણોથી ધબકતું હતું.

પૂ. મુક્ત લીલમ ગુરુણી દેવાના અંતેવાસી, ગુરુકુલવાસી સાધ્વીજી-ઓના સંરક્ષક, કર્મઠ યોગિની બનીને રહ્યા હતા.

અંતિમ આરાધના :- જીવન એક અભ્યાસ છે. મૃત્યુ તેની પરીક્ષા છે અને અખંડ સમાધિભાવ તેની સફળતાનું સર્ટિફિકેટ છે. પૂ. મહાસતીજીની નીડરતા અને નિર્ભયતા અજબ ગજબની હતી. તેઓશ્રીએ મોત સામે પડકાર કર્યો. પોતાની અંતિમ ક્ષણો સુઝી આવી હોય તેમ થોડા દિવસોથી વારંવાર કહેતા કે 'મને ગુરુદેવ બોલાવે છે. હવે કાંઈ લાંબુ નથી.' છેલ્લા દિવસોમાં તબિયત વધુ નાદુરસ્ત બનતા તા. ૧૨-૫-૦૩ એચ. જે. દોશી. હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા ટ્રસ્ટી શ્રી વિનુભાઈ દોશીની પ્રેરણાથી શ્રી વિભાકરભાઈ, સેવા બજાવી રહ્યા હતા. ડૉ. શ્રી હેમાણી તથા ડૉ. શ્રી કમલભાઈ દોશીની દેખરેખ નીચે ઉપચાર થઈ રહ્યા હતા. રોયલપાર્ક શ્રી સંઘ અને ગોંડલ રોડ વેસ્ટ સંઘ સતત સેવામાં હાજર હતો. ડૉક્ટરોના પુરુષાર્થ, સહુની સદ્ભાવના તેમ છતાં આયુષ્યના દલિકો પૂર્ણ થવાની તૈયારી થતી હોવાથી તબિયતે નાજુક વળાંક લેવા માંડ્યો. ત્યારે સ્વયં

આત્મભાવમાં સંપૂર્ણ રીતે જાગૃત..ગુરુણીમૈયાને પરચક્ષાણ કરાવવા વિનંતી કરી. પૂ. લીલમબાઈ મ. એ અત્યંત ભગ્ન હૃદયે પોતાના જ અંતેવાસી શિષ્યાને નિયામણ કરાવીને અંતિમ આરાધના કરાવી. 'હું સર્વને ખમાવું છું, હું ગુરુદેવ પાસે જાઉં છું. તેવા ભાવવાહી શબ્દોનું ઉચ્ચારણ, અરિહંત-અરિહંતનું નામ સ્મરણ સ્વયં કરતા કરતા, પૂ. ગુરુણીમૈયા, ગુરુભગિનીઓ, શિષ્યા પરિવાર અને વિશાળ ભક્ત સમુદાયની વચ્ચે ખૂબ જ શાંતિ અને સમાધિપૂર્વક માનવ જીવન અને ગુરુદેવ પ્રદત્ત સંયમી જીવનને સાર્થક બનાવી. વૈશાખ સુદ-૧૪ બુધવાર તા. ૧૪-૪-૨૦૦૩ના સાંજે ૪ ને પાંચ મીનીટે વાગે આરાધક ભાવે આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી. પંચત્વને પામ્યા.

તેમના પાર્થિવ દેહને રોયલપાર્ક ઉપાશ્રયે દર્શનાર્થે બિરાજિત કર્યો. વૈશાખ સુદ-૧૫ને ગુરુવારે ૧૦.૦૦ કલાકે પાલખી યાત્રાનો પ્રારંભ થયો. સૈકડો શાસનવીરો, સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રના સંઘો, બોમ્બેના ભાવિકો, શ્રી મનસુખભાઈ તેજાણી, મહાસુખભાઈ કામદાર, વજુભાઈ, જેઠાભાઈ, ચંદુભાઈ વગેરે સમસ્ત તેજાણી પરિવાર જય જય નંદાના નાદ સાથે પાલખી યાત્રામાં જોડાયા. રામનાથપરાની સ્મશાન ભૂમિમાં સંસારી ભાઈ શ્રી ચંદુભાઈ, નવીનભાઈ, કિશોરભાઈ, શશીભાઈ એ સંઘ પ્રમુખશ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠે તેમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

તેજાણી પરિવારની ઉષા ઊગી, પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવી મૃત્યુલોકમાંથી સ્વર્ગલોકમાં ઉદિત થઈ ગઈ પૂ. મુક્ત-લીલમ પરિવારની મોઢેરી મૂડી છીનવાઈ ગઈ, ગોંડલ સંપ્રદાય સહિત સમગ્ર જિનશાસનનો ઝળહળતો સિતારો ખરી પડ્યો.

તે દિવગંત અમર આત્મા જિનશાસનને પામે આરાધનાને શીઘ્ર પૂર્ણ કરે તેવી ભાવાંજલી....

-ડૉ. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

ગોંડલ સંપ્રદાયના ગુરુવર્યોની ભાવાંજલી

અંતરના ઉદ્ગાર

(રાગ - દિલ કે અરમાન....)

સતિ આપણા યાદ રહી જાય સમણા,
લોગસની સ્તુતિ કરતા ચાલ્યા તમે....સતિ
માત-પિતાએ સંસ્કાર દીધા તને,
ધર્મના માર્ગે તમે આવીયા....સતિ
પ્રાણગુરુએ બીજ રોપ્યા વૈરાગ્યના,
તપસ્વી ગુરુ ચરણે ફૂલ્યા-ફાલ્યા તમે....સતિ
મુક્ત-લીલમ ગુરુણીએ જતન કર્યું
દીપાવ્યું તેજણી કુટુંબને તમે....સતિ
બેની ઉષા ! તું તો સ્વર્ગ સંચરી,
ત્રિપુટી ભગિની ખડિત બની આપણી....સતિ
ગુરુભગિની સાધ્વી પ્રભાબાઈ મ.

અંતરના ભાવ

ઉગ્યો શરદપુનમનો ચાંદ તેજણી પરિવારે,
ખીલ્યો એ લલિતાબેન-સોમચંદભાઈના કુળે,
થયો વિકસિત સોળ કળાએ પ્રાણ-સતિ પરિવારે,
ઝળહળતો પ્રકાશ રેલાયો, મુક્ત-લીલમ બાએ,
પથરાયો પ્રકાશ જિનજ્ઞાસનમાં આગમ પ્રકાશને,
અમ ચારિત્રનું ઘડતર કર્યું દીક્ષા-શિક્ષા પ્રદાને,
અનંત ઉપકાર કરી, જોડયા અમોને મોક્ષમાર્ગે,
શિરછત્ર ચાલ્યું ગયું અચાનક કાળ પ્રહારે,
થઈ ગયા ઉદિત ઉષા ગુરુણીમૈયા દિવ્યલોકે,
યશદેહે અમર બની ગયો એ ચાંદ મૃત્યુલોકે,
અંતરભાવે સ્મરણાંજલી ધરીએ, સ્વામી ! તવ ચરણે,
કેવળજ્ઞાનનો પૂર્ણ ચાંદ ખીલે તવ આતમ નભે.

આપનું શિષ્યા મંડળ...

પ્રકાશકીય

વિશાળ સમુદ્રને ભુજાથી પાર પામવો અત્યંત કઠિન છે પરંતુ જહાજના માધ્યમથી તેને સરળતાથી પાર પામી શકાય છે તે જ રીતે દ્રવ્યાનુયોગ સભર વિશાળ અને ગંભીર આગમોના વિષયોને થોકડાના માધ્યમથી સહજ અને સરળ રીતે સમજી શકાય છે. થોકડાઓમાં આગમોના ભાવોની સંક્ષિપ્ત સમજણ હોય છે.

ગુરુપ્રાણ જન્મ શતાબ્દીના ઉપલક્ષે શ્રી રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન સંઘના આંગણે ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન દ્વારા ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીના પ્રકાશનનું કાર્ય આગળ વધી રહ્યું છે, તેમાં ઓગણત્રીસ આગમરત્નો પ્રકાશિત થઈ ગયા છે.

ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીના મુખ્ય સંપાદિકા ભાવયોગિની પૂ. લીલમબાઈ મ. ની અંતરની ભાવનાને સ્વીકારીને પૂ. પુષ્પાબાઈ મ., પૂ. પ્રભાબાઈ મ., પૂ. ઉષાબાઈ મ., પૂ. હસુબાઈ મ., પૂ. વીરમતિબાઈ મ. આદિ ઠાણાઓ સાથે વિચાર વિનિમય કરીને સૌમ્યમૂર્તિ સ્વ. પૂ. અંબાબાઈ મ. ની અર્ધશતાબ્દી પુણ્યતિથિના ઉપલક્ષે સ્વ. પૂ. ફૂલકુંવરબાઈ મ. તથા પૂ. અંબાબાઈ મ.ના નામને જોડીને બે વર્ષ પહેલા ફૂલામ્ર સ્તોકાલય (શ્રી ભગવતી સૂત્ર આધારિત થોકડાઓ)નું પ્રકાશન થયું. ગુજરાતી જૈન સમાજ માટે આ પ્રથમ પ્રકાશન હોવાથી સમાજે તેને હર્ષપૂર્વક વધાવી લીધું. અલ્પ સમયમાં જ અમારે તેનું પુનર્મુદ્રણ કરાવવું પડ્યું.

તે જ રીતે શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર તથા શ્રી જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર આધારિત થોકડાઓનું સંકલન કરીને પ્રકાશિત કરવાનો અમે નિર્ણય કર્યો.

સહ સંપાદિકા ડૉ. પૂ. આરતીબાઈ મ. એ થોકડાઓનું સંકલન તથા લેખન કાર્ય સહર્ષ સ્વીકારી લીધું.

આગમ મનીષી પૂ. તિલોકમુનિ મ.સા. પ્રધાન સંપાદિકા પૂ. લીલમબાઈ મ. તથા સહ સંપાદિકા પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ. એ અપ્રમત્તપણે અલ્પ સમયમાં જ આગમિક દૃષ્ટિકોણથી નિરીક્ષણ કરી તેનું સંપાદન કર્યું છે.

પૂ. ગુરુ વર્યાની કૃપાએ તથા સહુના સહિયારા પુરુષાર્થે ફૂલઆમ્ર

સ્તોકાલય (શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર આધારિત થોકડાઓનું) આજે પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે.

પ્રકાશનની પાવન પળે અમે અમારા પ્રકાશન કાર્યમાં સહયોગી સર્વ સંત-સતિજીઓને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વંદન કરીને આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

અંતે જન-જનમાં જિનવાણીનો અધિકતમ પ્રસાર થાય એ જ સદ્ભાવના સહ.....

પ્રમુખ

ચંદ્રકાંતભાઈ એમ. શેઠ
ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન

મનોભાવ

જેમ દહીંનું વલોણુ કરતાં નવનીત ઈશુને પીલતા તેનો સુમધુર રસ, ચંદન કાષ્ઠને ઘસતાં તેના સારભૂત મઘમઘાયમાન સુગંધ, પ્રાપ્ત થાય છે. મહાસાગરનું મંથન કરતાં મોતી પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈપણ પદાર્થના સારભૂત તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થ કરવો પડે અને તે સવળા પુરુષાર્થના સુપરિણામે સત્ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તે જ રીતે ગહન અને સારભૂત તથા રહસ્યભૂત તત્ત્વોથી ભરેલા, વીતરાગ પ્રભુની વાણી રૂપ આગમ ગ્રંથોના સારભૂત તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વાચાર્યોએ આગમોની અનુપ્રેક્ષાનો અથાગ પુરુષાર્થ કર્યો અને તેના સારભૂત તત્ત્વોને થોકડાના માધ્યમથી જન સમાજ સમક્ષ પ્રસ્તુત કર્યાં.

થોકડા તે આગમોનો સાર છે.

થોકડા તે આગમોનું રસાયણ છે.

થોકડા તે આગમોનો અર્ક છે.

થોકડા તે આગમોને સમજવાની માસ્ટર કી છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્ર, શ્રી જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર, શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર વગેરે આગમોમાં દ્રવ્યાનુયોગની પ્રધાનતા છે. વિષયોની વિવિધતા સાથે આંશિક રૂપે કઠિનતા પણ છે. તે આગમના ભાવો અત્યંત સરળ રીતે માતૃભાષામાં પ્રગટ થાય, તો જનસમાજ આગમના ભાવોને પામી શકે, આ ઉદ્દેશથી શ્રી ભગવતી સૂત્ર સાથે જ ફૂલામ્ન સ્તોકાલય (શ્રી ભગવતી સૂત્ર આધારિત થોકડાઓ)નું પ્રકાશન થયું. વાચકોનો સંપૂર્ણ પ્રતિસાદ મળ્યો. અત્યંત અલ્પ સમયમાં તે પુસ્તકનું પુનઃ મુદ્રણ કરાવવાની ફરજ પડી.

જન સમાજમાં જ્ઞાનરુચિ કંઈક અંશે વિકસિત થઈ હોય તેવું પ્રતીત થાય છે. લોકોની જ્ઞાન રુચિને તૃપ્ત કરવા માટે સુયોગ્ય સાહિત્ય પ્રકાશન અનિવાર્ય બની જાય છે. યેનકેન પ્રકારેજ જિનવાણીને ઘર-ઘર ગૂંજતી કરવી છે, તે એક માત્ર ભાવનાથી અમે ૧૦૧ થોકડાના થોક સંગ્રહમાં ન હોય તેવા શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર અને શ્રી જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર આધારિત થોકડાઓનું સંકલન કર્યું અને આજે તેનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે તેનો અમોને આનંદ છે.

આ પુસ્તક પ્રકાશનની પાવનપળે ગુરુવર્યોની પરોક્ષ પ્રેરણા અને અસીમ

કૃપા તેમજ તેમના અનન્ય ઉપકારનો અંતરથી સ્વીકાર કરી સર્વ રત્નાધિકોને ભાવપૂર્વક વંદન કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકનું આગમ દષ્ટિકોણથી શુદ્ધિકરણ કરનાર, અમારા આગમ પ્રકાશન કાર્યના સંપૂર્ણ સહયોગી પૂ. ત્રિલોકમુનિ મ.સા.ના જિનવાણી પ્રસારના પુરુષાર્થની અમે ત્રિયોગથી અનુમોદના કરીએ છીએ.

અંતે આ પુસ્તકમાં ઇષ્ટસ્થ દશાના કારણે જિનવાણીથી ઓછી, અધિક કે વિપરીત પ્રરૂપણા થઈ હોય તો પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોની સાક્ષીએ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સાધ્વી ડૉ. આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

વિષયાનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
પ્રકાશન સૂત્ર આધારિત			
૧	આર્ય-અનાર્ય	૧	૧
૨	સમસ્ત જીવોના સ્થાન	૨	૫
૩	૧૪ બોહોનું અલ્પબહુત્વ (૨૫૬ ઠગલા)	૩	૧૨
૪	જીવ પજજવા	૫	૧૬
૫	અજીવ પજજવા	૫	૪૫
૬	ચરમ-અચરમ	૧૦	૬૬
૭	બદ્ધેલગ-મુક્તેલગ શરીર	૧૨	૮૫
૮	જીવોની ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો	૧૫/૨	૮૫
૯	જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો	૧૫/૨	૧૦૫
૧૦	ગતિ પ્રપાત	૧૬	૧૧૪
૧૧	૨૪ દંડકના જીવોમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગ	૧૬	૧૧૪
૧૨	સલેશી જીવોના આહારાદિમાં સમાનતા-અસમાનતા	૧૭/૧	૧૧૮
૧૩	જન્મ-મૃત્યુ સમયની લેશ્યા	૧૭/૩	૧૨૩
૧૪	લેશ્યા પરિણમન	૧૭/૪	૧૨૫
૧૫	અંતક્રિયા	૨૦	૧૨૭
૧૬	ક્રિયા	૨૨	૧૩૫
૧૭	કર્મોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના બંધક	૨૩	૧૪૭
૧૮	૮૦૦ બોલની બંધી (૧) બાંધતા બાંધે	૨૪	૧૫૨
	(૨) બાંધતા વેદે	૨૫	૧૫૮
	(૩) વેદતા બાંધે	૨૬	૧૫૯
	(૪) વેદતા વેદે	૨૭	૧૬૮
૧૯	૨૪ દંડકના જીવોનો આહાર	૨૮/૧	૧૭૧

ક્રમ	વિષય	પદ	પેજ.
૨૦	આહારક-અનાહારક	૨૮/૨	૧૭૭
૨૧	પશ્યતા	૩૦	૧૮૯
૨૨	સંજી-અસંજી	૩૧	૧૯૨
૨૩	સંયત-અસંયત	૩૨	૧૯૪
૨૪	પરિચારણા	૩૪	૧૯૬
૨૫	કેવળી સમુદ્ધાત	૩૬	૨૦૦
૨૬	છંદાસ્થ સમુદ્ધાતના ક્ષેત્ર, કાલ, ક્રિયા	૩૬	૨૦૪
જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર આધારિત		પ્રતિપત્તિ	
૨૭	લવણ સમુદ્ર	૩	૨૦૬
૨૮	યુગલિક ક્ષેત્ર અને યુગલિક મનુષ્ય	૩	૨૧૧
૨૯	અઠી દ્વીપ ક્ષેત્ર	૩	૨૧૭
૩૦	અઠી દ્વીપનો વિસ્તૃત નકશો(પેસ્ટ કરેલ)	૩	૨૧૯
૩૦	અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો	૩	૨૨૧
૩૧	દેવોની પાંચ સભા	૩	૨૨૬
૩૨	નિગોદ સ્વરૂપ અને નિગોદ આકૃતિ	૫	૨૨૮

[★ દરેક થોકડા સંબંધી આવશ્યક કોષ્ટક અને આકૃતિ તે પ્રકરણ સાથે જ છે.]

૧) આર્ય-અનાર્ય મનુષ્યો

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૧

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન ! કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બે પ્રકાર છે- (૧) આર્ય મનુષ્યો અને (૨) અનાર્ય મનુષ્યો.

પ્રશ્ન-૨ : અનાર્ય મનુષ્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જે મનુષ્યોના વાણી, વર્તન-વ્યવહાર સજ્જન પુરુષોને યોગ્ય ન હોય, તે અનાર્ય મનુષ્ય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-૩ : આર્ય મનુષ્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જે મનુષ્યોના વાણી, વર્તન-વ્યવહાર સજ્જન પુરુષોને યોગ્ય હોય, જે છોડવા યોગ્ય કાર્યોનો ત્યાગ અને આચરણ કરવા યોગ્ય કાર્યનો સ્વીકાર કરતા હોય, તે આર્ય કહેવાય છે. આર્ય મનુષ્યના બે પ્રકાર છે- (૧) ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત આર્ય (૨) ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્ય.

પ્રશ્ન-૪ : ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- વૈકિય આદિ લબ્ધિ અને ઋદ્ધિથી સંપન્ન મનુષ્યો ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય કહેવાય છે. તેના છ પ્રકાર છે- (૧) તીર્થંકર (૨) ચક્રવર્તી - છ ખંડના અધિપતિ (૩) બલદેવ (૪) વાસુદેવ-ત્રણ ખંડના અધિપતિ (૫) ચારણ (જંઘાચારણ, વિદ્યાચારણ) (૬) અને વિદ્યાધર.

પ્રશ્ન-૫ : ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- વૈકિયાદિ લબ્ધિ કે ઋદ્ધિથી રહિત મનુષ્યોને ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્ય કહે છે. તેના નવ ભેદ છે- (૧) ક્ષેત્ર આર્ય (૨) જાતિ આર્ય (૩) કુળ આર્ય (૪) કર્મ આર્ય (૫) શિલ્પ આર્ય (૬) ભાષા આર્ય (૭) જ્ઞાન આર્ય (૮) દર્શન આર્ય (૯) ચારિત્ર આર્ય.

પ્રશ્ન-૬ : ક્ષેત્ર આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જે ક્ષેત્રમાં અરિહંત આદિ ઉત્તમ પુરુષો જન્મ ધારણ કરે છે, તેવા ક્ષેત્રમાં જન્મેલા મનુષ્યોને ક્ષેત્રાર્ય કહે છે. ભરત ક્ષેત્રના ૩૨,૦૦૦ દેશ છે, તેમાં સાડા પચીસ આર્ય દેશ છે, શેષ સર્વ દેશો અનાર્ય ક્ષેત્ર છે.

પ્રશ્ન-૭ : જાતિ આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જે મનુષ્યોની માતૃવંશ પરંપરા શ્રેષ્ઠ અને સજ્જનોને સંમત હોય, તે જાતિ

આર્ય છે. તેના છ પ્રકાર છે— (૧) અંબષ્ટ (૨) કલિંદ (૩) વિદેહ (૪) વેદગ (૫) હરિત (૬) ચંચુણ.

પ્રશ્ન-૮ : કુળ આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— જે મનુષ્યોની પિતૃવંશ પરંપરા શ્રેષ્ઠ અને સજ્જનોને સંમત હોય, તે કુળ આર્ય છે, તેના છ પ્રકાર છે— (૧) ઉગ્ર કુળ (૨) ભોગ કુળ (૩) રાજન્ય કુળ (૪) ઈશ્વાકુ કુળ (૫) જ્ઞાત કુળ (૬) કૌરવ કુળ.

પ્રશ્ન-૯ : કર્મ આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— સજ્જન પુરુષોને યોગ્ય અહિંસા પ્રધાન આજીવિકાથી જીવન ચલાવે, તે કર્મઆર્ય છે, જેમ કે— કાપડનો વ્યાપાર, વાસણનો વ્યાપાર, વાહનનો વ્યાપાર વગેરે.

પ્રશ્ન-૧૦ : શિલ્પ આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— અહિંસા પ્રધાન આર્ય શિલ્પ—કારીગરીથી આજીવિકા ચલાવે, તે શિલ્પાર્ય છે. જેમ કે— દરજી, સુથાર, લુહાર, કુંભાર, ચિત્રકાર વગેરે.

પ્રશ્ન-૧૧ : ભાષા આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— સજ્જન પુરુષોને યોગ્ય આદર સૂચક ભાષાનો પ્રયોગ કરે, તે ભાષા આર્ય છે. ભગવાન મહાવીરના સમય પ્રમાણે બોલવામાં અર્ધમાગધી ભાષાનો અને લેખનમાં બ્રાહ્મી લિપિનો પ્રયોગ કરે, તે ભાષા આર્ય છે.

પ્રશ્ન-૧૨ : જ્ઞાન આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન, આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી કોઈ પણ જ્ઞાનના ધારક મનુષ્યો જ્ઞાન આર્ય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-૧૩ : દર્શન આર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— સમ્યગ્દર્શનયુક્ત મનુષ્યોને દર્શન આર્ય કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે— (૧) સરાગ દર્શનાર્ય (૨) વીતરાગ દર્શનાર્ય. ચોથાથી દશમા ગુણસ્થાનવર્તી સમકિતી મનુષ્યો સરાગ દર્શનાર્ય છે. અગિયારમાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી સમકિતી મનુષ્યો વીતરાગ દર્શનાર્ય છે.

પ્રશ્ન-૧૪ : સરાગ દર્શનાર્યના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર— સમ્યક્ત્વની દશ રુચિની અપેક્ષાએ તેના દશ ભેદ છે—

(૧) નિસર્ગ રુચિ— અન્યના ઉપદેશ વિના જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાનના નિમિત્તે સ્વયમેવ ધર્મ શ્રદ્ધા થાય તે.

(૨) ઉપદેશ રુચિ— કેવળી ભગવાન અથવા છદ્મસ્થ ગુરુ ભગવંતોના ઉપદેશથી ધર્મ શ્રદ્ધા થાય તે.

(૩) આજ્ઞા રુચિ— જિનેશ્વરની આજ્ઞાને સર્વસ્વ માનીને જે ધર્મ શ્રદ્ધા થાય તે.

(૪) સૂત્ર રુચિ— આચારાંગાદિ સૂત્રના વાંચનથી ધર્મશ્રદ્ધા થાય તે.

(૫) બીજ રુચિ— પાણીમાં પડેલા તેલ બિંદુની જેમ એકાદ પદના શ્રવણથી જ ધર્મશ્રદ્ધા થઈ જાય તે.

(૬) અધિગમ(અભિગમ) રુચિ— આગમોના શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ વગેરેનું અધ્યયન કરવાથી ધર્મશ્રદ્ધા થાય તે.

(૭) વિસ્તાર રુચિ— પ્રમાણ અને નયથી સર્વ દ્રવ્યોની સર્વ પર્યાયોને જાણવાથી ધર્મશ્રદ્ધા થાય તે.

(૮) ક્રિયા રુચિ— જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિનું પાલન કરતા ધર્મશ્રદ્ધા થાય તે.

(૯) સંક્ષેપ રુચિ— અન્ય દાર્શનિકોની વિચારણાને જાણ્યા વિના પણ સંક્ષેપમાં જિનપ્રવચનમાં શ્રદ્ધા થાય તે.

(૧૦) ધર્મરુચિ— જિનેશ્વર કથિત છ દ્રવ્ય, નવતત્ત્વ, શ્રુત અને ચારિત્રધર્મ પર શ્રદ્ધા થાય તે. સરાગ દર્શનાર્યમાં આ દશ પ્રકારની રુચિ હોય છે અથવા આ દશ પ્રકારની રુચિના અભ્યાસથી જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે.

પ્રશ્ન-૧૫ : સરાગ દર્શનાર્યોના આચાર કેવા હોય છે ?

ઉત્તર— સારાગ દર્શનાર્યોના આચાર આઠ પ્રકારના હોય છે— (૧) નિઃશંકિત— જિનધર્મમાં શંકા રહિત હોય (૨) નિષ્કાંક્ષિત—અન્ય દર્શનની ઈચ્છા-આકાંક્ષા ન હોય. (૩) નિર્વિચિકિત્સા— ધર્મકરણીના ફળમાં સંશય ન હોય (૪) અમૂઢ દષ્ટિ— દષ્ટિની મૂઢતા ન હોય, કોઈ પણ ચમત્કાર જોઈને ચલિત ન થાય. (૫) ઉપબૃંહણ— સાધર્મિકોના ગુણોની પ્રશંસા કરે. (૬) સ્થિરીકરણ—અન્યને ધર્મમાં સ્થિર કરે. (૭) વાત્સલ્ય—સાધર્મિકો પ્રત્યે પ્રીતિ ભાવ રાખે. (૮) પ્રભાવના—કોઈ પણ ઉપાયે જિનશાસનની પ્રસિદ્ધિ કરે.

પ્રશ્ન-૧૬ : વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર— તેના બે ભેદ છે— (૧) ઉપશાંતકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય—અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યો. (૨) ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય. તેના બે ભેદ છે— (૧) છદ્મસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય—બારમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યો. (૨) કેવળી ક્ષીણ કધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય—તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યો.

છવ્વસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે ભેદ છે— (૧) સ્વયંબુદ્ધ છવ્વસ્થ ક્ષીણ કધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય. (૨) બુદ્ધબોધિત છવ્વસ્થ ક્ષીણ કધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય.

કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે ભેદ છે— સયોગી કેવળી, અયોગી કેવળી. આ પ્રત્યેક ભેદના બે-બે ભેદ થાય છે— (૧) પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય. (૨) ચરમસમય અને અચરમ સમય.

પ્રશ્ન—૧૭ : ચારિત્રાર્ય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— સમ્યક્ ચારિત્રનું પાલન કરનાર મનુષ્યો ચારિત્રાર્ય કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે— (૧) સરાગ ચારિત્રાર્ય (૨) વીતરાગ ચારિત્ર આર્ય.

જે ચારિત્રમાં રાગાદિ કધાયનો સદ્ભાવ હોય, તેવા છટાથી દશમા ગુણસ્થાનવર્તી સરાગી મનુષ્યો સરાગ ચારિત્રાર્ય છે.

જે ચારિત્રમાં રાગાદિ કધાયનો અભાવ હોય, તેવા અગિયારમાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી વીતરાગી મનુષ્યો વીતરાગ ચારિત્રાર્ય છે.

સરાગ ચારિત્રના બે ભેદ છે— (૧) સૂક્ષ્મ કધાયયુક્ત દશમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યોનું સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર અને (૨) સ્થૂલ કધાય યુક્ત છટાથી નવમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યોનું બાહર સંપરાય ચારિત્ર. આ બંને પ્રકારના ચારિત્રના ત્રણ-ત્રણ પ્રકારે બે-બે ભેદ થાય છે.

સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રના બે-બે ભેદ :- (૧) પ્રથમ સમયનું ચારિત્ર અને અપ્રથમ સમયનું ચારિત્ર. (૨) ચરમ સમયનું ચારિત્ર અને અચરમ સમયનું ચારિત્ર. (૩) સંકલિશ્યમાન—ઉપશમ શ્રેણીથી ઉતરતા જીવોનું ચારિત્ર અને વિશુદ્ધ્યમાન— શ્રેણી ચઢતા જીવોનું ચારિત્ર.

બાહર સંપરાય ચારિત્રના ત્રણ-ત્રણ ભેદ :- (૧) પ્રથમ સમયનું ચારિત્ર અને અપ્રથમ સમયનું ચારિત્ર (૨) ચરમ સમયનું ચારિત્ર અને અચરમ સમયનું ચારિત્ર (૩) પ્રતિપાતી— ઉપશમ શ્રેણીગત ચારિત્ર અને અપ્રતિપાતી— કષપક શ્રેણીગત ચારિત્ર.

વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે ભેદ છે— (૧) ઉપશાંત કધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય—અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યોનું ચારિત્ર (૨) ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય—બારમાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યોનું ચારિત્ર.

ક્ષીણ કધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે ભેદ છે— (૧) છવ્વસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય—બારમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યોનું ચારિત્ર (૨) કેવળી ક્ષીણકધાય

વીતરાગ ચારિત્રાર્ય— તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યોનું ચારિત્ર.

કેવળી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે ભેદ છે— (૧) સયોગી કેવળી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય (૨) અયોગી કેવળી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય.

અથવા ચારિત્રાર્યના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) સામાયિક ચારિત્રાર્ય (૨) છેદો-પસ્થાપનીય ચારિત્રાર્ય (૩) પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રાર્ય (૪) સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રાર્ય (૫) યથાખ્યાત ચારિત્રાર્ય. તેમાં પ્રથમના ચાર ચારિત્ર સરાગ ચારિત્રાર્ય છે અને યથાખ્યાત ચારિત્ર વીતરાગ ચારિત્રાર્ય છે.

આર્ય મનુષ્યો જ સાચી સમજણથી ધર્મશ્રદ્ધાનો, શ્રાવક કે સાધુના વ્રતોનો સ્વીકાર કરી શકે છે. આર્ય મનુષ્યો જ મોક્ષમાં જઈ શકે છે.

સ્વસ્થાન ઇવોના સ્થાન

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૯-૨

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવાન સ્થાન કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— જીવ જ્યાં સ્થિત થાય, જ્યાં રહે તેને સ્થાન કહે છે. સ્થાનના ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) સ્વસ્થાન (૨) ઉપપાત સ્થાન અને (૩) સમુદ્ઘાત સ્થાન.

પ્રશ્ન-૨ : સ્વસ્થાન કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— જીવ જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત જે સ્થાનમાં રહે, તે સ્વસ્થાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-૩ : ઉપપાત સ્થાન કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— જીવ એક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને નવો જન્મ ધારણ કરવા માટે ગતિ કરે છે, તે ગતિ દરમિયાન જીવ જેટલા આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શે છે, તે ઉપપાત સ્થાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-૪ : સમુદ્ઘાત સ્થાન કોને કહેવાય છે ?

ઉત્તર— વેદનાદિ સમુદ્ઘાત સમયે આત્મપ્રદેશો શરીમાંથી વિસ્તૃત બની જેટલા આકાશ પ્રદેશોની સ્પર્શના કરે છે, તે સમુદ્ઘાત સ્થાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-૫ : પાંચ સ્થાવર જીવોના સ્થાન કયા કયા છે ? અર્થાત્ સ્થાવર જીવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર— પાંચ સ્થાવરના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ જીવો આખા લોકમાં

કાંસી-કાંસીને ભરેલા છે, તેથી તેના સ્વસ્થાન, ઉપપાત સ્થાન અને સમુદ્ઘાત સ્થાન સંપૂર્ણ લોક છે. બાદર જીવો લોકના દેશ ભાગમાં હોય છે.

બાદર પૃથ્વીકાય— સાત નરક પૃથ્વી અને દેવલોકના પૃથ્વીપિંડ, સિદ્ધ શિલા, દેવોના વિમાનો, ભવનો, નગરો; તિરછાલોકના ક્ષેત્રો, નગરો, દ્વીપ-સમુદ્રોની ભૂમિ, પર્વત, કૂટ, વેદિકા, જગતી આદિ શાશ્વત-અશાશ્વત પૃથ્વીમય સ્થાનો પૃથ્વીકાયના સ્વસ્થાન છે. આ સ્થાનોમાં પૃથ્વીકાયના જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ પર્યંત રહે છે. આ રીતે પૃથ્વીકાયના સ્થાનો લોકનો અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી સંપૂર્ણ લોકમાં અને પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

બાદર અપ્કાય— ઘનોદધિ, ઘનોદધિવલય, પાતાળ કળશો, સમુદ્રો, નદીઓ, તળાવો, સરોવરો, બાર દેવલોક સુધીની વાવડીઓ વગેરે શાશ્વત-અશાશ્વત જલસ્થાનો બાદર અપ્કાય જીવોના સ્વસ્થાન છે. તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તા બાદર અપ્કાય સંપૂર્ણ લોકમાં અને પર્યાપ્તા બાદર અપ્કાય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

બાદર તેઉકાય— અઢીદ્વીપમાં ૧૫ કર્મ ભૂમિના ક્ષેત્રમાં જ તેના સ્વસ્થાન છે. તેમાં પણ ભરત ક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં યુગલિક કાળમાં અને છટ્ટા આરામાં બાદર અગ્નિ નથી. મહા વિદેહક્ષેત્રમાં બાદર અગ્નિ હંમેશાં હોય છે. લવણ સમુદ્રમાં વડવાનલ હોવાથી ત્યાં અગ્નિકાયના જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ય સમુદ્રોમાં અગ્નિ નથી. અત્યંત સ્નિગ્ધ કે અત્યંત રૂક્ષ કાળમાં અગ્નિના જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં અને નિર્વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં બાદર અગ્નિ હોય છે. તેના સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. અપર્યાપ્તા બાદર તેઉકાય ઉપપાતની અપેક્ષાએ બે ઊર્ધ્વકપાટ અને તિર્યંગલોક તટ્ટમાં અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ લોકમાં છે. પર્યાપ્તા બાદર તેઉકાય ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં (મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં) છે.

બાદર વાયુકાય— ઘનવાત, તનુવાત, ઘનવાત વલય, તનુવાત વલય, પાતાળ-કળશો, ભવનો, વિમાનો, નરકાવાસો વગેરે લોકના પોલાણવાળા પ્રત્યેક સ્થાનમાં વાયુકાય જીવોના સ્વસ્થાન છે. તે લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાય સંપૂર્ણ લોકમાં અને પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાય લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

બાદર વનસ્પતિકાય— ત્રણે લોકના સર્વ જળસ્થાનોમાં તથા તિરછાલોકના જળ-

સ્થળ બંને સ્થાનોમાં બાદર વનસ્પતિના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તના સ્વસ્થાન છે, તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાય સંપૂર્ણ લોકમાં છે.

પ્રશ્ન-૬ : બે ઊર્ધ્વકપાટ અને તિર્યંગલોક તટ્ટ શું છે ?

ઉત્તર- પૂર્વ-પશ્ચિમ, ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની વેદિકાને સ્પર્શતા, એક રજજુ લાંબા અને ઊર્ધ્વ-અધો દિશામાં લોકાંતને સ્પર્શતા ક્ષેત્રને ઊર્ધ્વકપાટ કહે છે. તે ક્ષેત્રનો આકાર કેવળી સમુદ્ઘાતના બીજા સમયની કપાટ અવસ્થાની જેમ બે મોટા દરવાજા જેવો હોવાથી તે કપાટ કહેવાય છે. થાળના આકારવાળા, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની વેદિકા પર્યંતના ૧૮૦૦ યોજનની જાડાઈવાળા સંપૂર્ણ તિર્યંગલોકને તિર્યંગલોક તટ્ટ કહે છે.

પ્રશ્ન-૭ : હે ભગવન્ ! વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યય પંચેન્દ્રિય જીવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- જે અધકાય અને વનસ્પતિકાયના સ્વસ્થાન છે, તે જ વિકલેન્દ્રિયોના અને તિર્યય પંચેન્દ્રિયોના સ્વસ્થાન છે. તિરછા લોકમાં સર્વ જલીય અને સ્થલીય સ્થાનો, ઊર્ધ્વ લોકમાં આવેલી મેરુ પર્વતની વાવડીઓમાં અને અધોલોકને સ્પર્શતી મહાવિદેહ ક્ષેત્રની બે વિજયમાં તથા અસંખ્ય સમુદ્રોમાં વિકલેન્દ્રિય જીવોના સ્વસ્થાન છે. બાર દેવલોક સુધીની વાવડીઓમાં અધકાય અને વનસ્પતિકાયના જીવો છે, પરંતુ ત્યાં વિકલેન્દ્રિય આદિ જીવો નથી. તેમજ સાતે નરકમાં અને ભવનપતિના ભવનોમાં પણ વિકલેન્દ્રિયાદિ જીવો નથી.

વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યય પંચેન્દ્રિયોના સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. તે ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

પ્રશ્ન-૮ : મનુષ્યો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- અઠીદ્વીપના ૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્રોમાં મનુષ્યોના સ્વસ્થાન છે. ૧૫ કર્મભૂમિ-૫ ભરત ક્ષેત્ર, ૫ ઐરવતક્ષેત્ર, ૫ મહાવિદેહક્ષેત્ર. ૩૦ અકર્મભૂમિ-૫ હેમવયક્ષેત્ર, ૫ હેરણ્યવયક્ષેત્ર, ૫ હરિવાસ ક્ષેત્ર, ૫ રમ્યક્વાસ ક્ષેત્ર, ૫ દેવકુરુ ક્ષેત્ર, ૫ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર અને ૫૬ અંતરદ્વીપ ક્ષેત્ર. આ રીતે ૧૫ + ૩૦ + ૫૬ = ૧૦૧ ક્ષેત્ર મનુષ્યોના સ્વસ્થાન છે. તે ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. મનુષ્યો ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સમુદ્ઘાતની (કેવળી સમુદ્ઘાતની) અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ લોકમાં છે.

પ્રશ્ન-૯ : નારકીઓ ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- સાતે નરકના ૮૪ લાખ નરકાવાસોમાં નારકીઓના સ્વસ્થાન છે. તેના

સ્વસ્થાન, ઉપપાતસ્થાન અને સમુદ્ઘાત સ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

પ્રશ્ન-૧૦ : ભવનપતિ દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- પ્રથમ નરકમાં ૧૨ આંતરા છે, તેમાં પહેલા બે આંતરા ખાલી છે. ત્રીજાથી બારમા સુધીના દસ આંતરામાં ક્રમશઃ દસ ભવનપતિ દેવોના સ્વસ્થાન છે. ત્રીજા આંતરામાં અસુરકુમાર જાતિના, ચોથા આંતરામાં નાગકુમાર જાતિના, તે રીતે ક્રમશઃ બારમા આંતરામાં સ્તનિતકુમાર જાતિના દેવો રહે છે. અસુરકુમારના ભવનો સમ પૃથ્વીથી ૪૦,૦૦૦ યોજન નીચે છે. ભવનપતિ દેવોના ત્રણે પ્રકારના સ્થાનો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

પ્ર. ૧૧ વ્યંતર દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- પહેલી નરક પૃથ્વીની છત ૧૦૦૦ યોજન જાડી છે. તેમાં ઉપર-નીચે ૧૦૦-૧૦૦ યોજન છોડીને વચ્ચે ૮૦૦ યોજનના ક્ષેત્રમાં સોળ જાતિના વ્યંતર દેવોના નગરો છે, તે તેના સ્વસ્થાન છે. જાંબક દેવોના સ્વસ્થાન તિરછાલોકના વૈતાલ્ય પર્વત આદિ પર છે. વ્યંતર દેવોના સ્વસ્થાન, ઉપપાતસ્થાન અને સમુદ્ઘાત સ્થાન, આ ત્રણે સ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

પ્રશ્ન-૧૨ : જ્યોતિષી દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- તિરછા લોકમાં સમ ભૂમિથી (પૃથ્વીથી) ઊંચાઈમાં ૭૯૦ યોજનથી ૯૦૦ યોજન સુધીના ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં અને વિસ્તારમાં અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોની ઉપર જ્યોતિષી દેવોના વિમાનો છે, તે તેના સ્વસ્થાન છે. તેના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતસ્થાન પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

પ્રશ્ન-૧૩ : વૈમાનિક દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- ઊર્ધ્વ લોકમાં બાર દેવલોક, નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ૮૪, ૯૭, ૦૨૩ વૈમાનિક દેવોના વિમાનો છે, તે તેના સ્વસ્થાન છે. સર્વ પ્રકારના દેવોના ત્રણે પ્રકારના સ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે.

પ્રશ્ન-૧૪ : સિદ્ધો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- સિદ્ધો ઊર્ધ્વ લોકના અંતે રહેલી સિદ્ધશિલાથી દેશોન એક યોજન દૂર છે. અર્થાત્ એક યોજનના છેલ્લા ગાઉના છટ્ટા ભાગમાં અર્થાત્ ઊંચાઈમાં ૩૩૩ ધનુષ ૩૩ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર અને લંબાઈ-પહોળાઈમાં ૪૫ લાખ યોજનનું ક્ષેત્ર સિદ્ધ ક્ષેત્ર છે, તે સિદ્ધોનું સ્વસ્થાન છે અને તે ક્ષેત્ર લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. સિદ્ધો અજન્મા અને અશરીરી હોવાથી તેના ઉપપાત કે સમુદ્ઘાત સ્થાન હોતા નથી.

જીવ	સ્વ સ્થાન	ઉપપાત સ્થાન	સમુદ્ઘાત સ્થાન
બાદર વાયુકાયના પર્યાપ્તા	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ ઘનવાત, તનુવાત, ઘનવાત વલય, તનુવાત વલય તથા લોકના સર્વ પોલાણ સ્થાનમાં.	લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગો	લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગો
બાદર વાયુકાયના અપર્યાપ્તા	લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગો	સર્વલોક	સર્વલોક
બાદર વનસ્પતિકાયના પર્યાપ્તા	અકાયના સ્થાન પ્રમાણે.	સર્વલોક	સર્વલોક
બાદર વનસ્પતિકાયના અપર્યાપ્તા	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	સર્વલોક	સર્વલોક
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	અધોલોક-અધોલોકિક ગ્રામ, ફુવાદિ તિરછાલોક-જલસ્થાન, દીપ-સમુદ્ર આદિ. ઉર્ધ્વલોક-નૈરુપવર્તની વાવડીઓમાં લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
મનુષ્યના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	મધ્યલોકમાં અઢીદીપ ભેત્રમાં. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	સર્વલોક (કિવળી સમુદ્ઘાત આશ્રી)
નૈરથિકોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	અધોલોકમાં સાત નરકના ૮૪ લાખ નરકવાસ. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
દશ ભવનપતિ દેવોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	અધોલોકમાં પ્રથમ નરકના ૧૦ આંતરામાં. (૭, ૭૨, ૦૦, ૦૦૦ ભવનોમાં) લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ

જીવ	સ્વ સ્થાન	ઉપપાત સ્થાન	સમુદ્ધાત સ્થાન
૧૬ વ્યંતર દેવોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	તિરછણલોકમાં રત્નપ્રભા પૃષ્ઠીના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમાંથી વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનના પોલાણમાં અસંખ્યાત નગરાવાસો લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
જ્યોતિષી દેવોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	તિરછણલોકમાં સમપૃષ્ઠીથી ઊંચે ૭૯૦ યોજનથી ૯૦૦ યોજન સુધીના ૧૧૦ યોજનમાં, તિરછણ અસંખ્યાત યોજનમાં અસંખ્યાત વિમાનો. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
વૈમાનિક દેવો પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	ઊર્ધ્વલોકમાં ૮૪,૯૭,૦૨૩ વિમાનોમાં. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
સિદ્ધો	લોકાગ્રે-૩૩૩ ધનુષ્ય, ૩૨ અંગુલ, જાડાઈવાળા અને ૪૫ લાખ યોજન લાંબા-પહોળા સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં	x	x

નોંધ : (૧) જન્મથી મૃત્યુ પર્યંતના સ્થાન સ્વસ્થાન છે. (૨) વિગ્રહગતિમાં(વાટે વહેતા) જીવ જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે તે ઉપપાતક્ષેત્ર છે. (૩) સમુદ્ધાત સમયે ફેલાતા આત્મપ્રદેશો જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે તે સમુદ્ધાતક્ષેત્ર છે.

[૩] રપ્પ ટગલા

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૩

આયુષ્યકર્મના બંધક-અબંધક આદિ ૧૪ બોલનું અલ્પબહુત્વ :-

સમસ્ત જગતમાં અનંતાનંત જીવો છે પરંતુ અસત્ કલ્પનાથી તેને રપ્પ માનીને- (૧) આયુષ્યકર્મના બંધક-અબંધક, (૨) પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા (૩) સુપ્ત-જાગૃત (૪) સમુદ્ઘાત સહિત-સમુદ્ઘાત રહિત, (૫) શાતાવેદક-અશાતાવેદક (૬) ઈન્દ્રિયોપયુક્ત-નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત (૭) સાકારોપયોગયુક્ત-અનાકારોપયોગયુક્ત. આ સાત યુગલનું પૃથક્ પૃથક્ અને ચૌદ બોલનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ અહીં કહેવાશે.

સાતે યુગલનું પૃથક્-પૃથક્ અલ્પબહુત્વ :-

(૧) સર્વથી થોડા આયુષ્ય કર્મના બંધક જીવો છે, કારણ કે આયુષ્યનો બંધ જીવનમાં એક જ વાર થાય છે. તેનાથી આયુષ્યકર્મના અબંધક જીવો સંખ્યાતગુણા છે. અસત્ કલ્પનાથી રપ્પ જીવોમાંથી આયુષ્ય કર્મનો બંધક જીવ એક હોય, તો અબંધક જીવો રપ્પ-૧ = ૨૫૫ હોય છે.

(૨) સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા જીવો છે. તેનાથી પર્યાપ્તા જીવો સંખ્યાત ગુણા છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા સંખ્યાગુણા છે. અસત્ કલ્પનાથી રપ્પ જીવોમાંથી અપર્યાપ્તા જીવો બે હોય, તો પર્યાપ્તા જીવો રપ્પ-૨ = ૨૫૪ હોય છે. (અહીં અપર્યાપ્તામાં લબ્ધિ અપર્યાપ્ત જીવોની ગણના છે.)

(૩) સર્વથી થોડા સુપ્ત જીવો છે. તેનાથી જાગૃત જીવો સંખ્યાત ગુણા છે. અહીં લબ્ધિ અપર્યાપ્ત અને કરણ અપર્યાપ્ત જીવોને સુપ્ત અને પર્યાપ્ત જીવોને જાગૃત કહ્યા છે. અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા હોવાથી સુપ્તથી જાગૃત પણ સંખ્યાત ગુણા થાય છે. અસત્ કલ્પનાથી રપ્પ જીવોમાંથી સુપ્ત જીવો ચાર હોય, તો જાગૃત જીવો રપ્પ-૪ = ૨૫૨ હોય છે.

(૪) સર્વથી થોડા સમુદ્ઘાતના કરનારા(સમુદ્ઘાત સહિત) જીવો છે. તેનાથી સમુદ્ઘાત નહીં કરનારા(સમુદ્ઘાત રહિત) જીવો સંખ્યાતગુણા છે. કોઈ પણ જીવ પોતાના જીવન કાલમાં ક્યારેક જ સમુદ્ઘાત કરે છે. સમુદ્ઘાત કરનારા(સમવહત) જીવોથી સમુદ્ઘાત ન કરનારા(અસમવહત) જીવો સંખ્યાતગુણા થાય છે. અસત્ કલ્પનાથી રપ્પ જીવોમાંથી સમુદ્ઘાત કરનારા(સમવહત) જીવો આઠ હોય, તો

સમુદ્ઘાત ન કરનારા (અસમવહત) જીવો ૨૫૬-૮ = ૨૪૮ હોય છે.

(૫) સર્વથી થોડા શાતાવેદક જીવો છે. તેનાથી અશાતાવેદક સંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ જીવોમાં શાતાવેદક જીવોથી અશાતાવેદક જીવો વિશેષ હોય છે. અસત્ કલ્પનાથી ૨૫૬ જીવોમાંથી શાતાવેદક જીવો સોળ હોય, તો અશાતા વેદક ૨૫૬-૧૬ = ૨૪૦ હોય છે.

(૬) સર્વથી થોડા ઈન્દ્રિયોપયુક્ત જીવો છે. તેનાથી નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણ છે.

પાંચે ઈન્દ્રિયના ઉપયોગ સહિત હોય તેને ઈન્દ્રિયોપયુક્ત અને ઈન્દ્રિય કે મનના ઉપયોગ રહિત હોય તેને નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત કહે છે. (કેવળી ભગવાન પણ ઈન્દ્રિય અને મનથી નિરપેક્ષ આત્મભાવમાં લીન હોવાથી નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત કહેવાય છે પરંતુ અહીં તેની વિવક્ષા નથી. અહીં સૂક્ષ્મ જીવોની મુખ્યતાએ અલ્પબહુત્વ છે) અસત્ કલ્પનાથી ૨૫૬ જીવોમાંથી ઈન્દ્રિયોપયુક્ત જીવો બત્રીસ હોય, તો નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત જીવો ૨૫૬-૩૨ = ૨૨૪ હોય છે.

(૭) સર્વથી થોડા અનાકારોપયોગયુક્ત જીવો છે, કારણ કે તેની સ્થિતિ અલ્પ છે. તેનાથી સાકારોપયોગયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણ છે, અસત્ કલ્પનાથી ૨૫૬ જીવોમાંથી અનાકારોપયોગયુક્ત જીવો ચોસઠ હોય, તો સાકારોપયોગયુક્ત જીવો ૨૫૬-૬૪ = ૧૯૨ થાય છે.

ચૌદ બોલનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

(૧) સર્વથી થોડા આયુષ્યકર્મ બંધક જીવો છે, કારણ કે ૨૫૬ જીવોમાંથી આયુષ્ય કર્મ બંધક જીવ એક જ છે.

(૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા જીવો સંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે અપર્યાપ્તા જીવોમાં આયુષ્યકર્મના બંધક-અબંધક બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી અપર્યાપ્તા જીવો બે છે.

(૩) તેનાથી સુપ્ત જીવો સંખ્યાત ગુણ છે. સુપ્ત જીવોમાં લબ્ધિ અપર્યાપ્ત અને લબ્ધિ પર્યાપ્ત (કરણ અપર્યાપ્ત) બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી સુપ્ત જીવો ચાર છે.

(૪) તેનાથી સમુદ્ઘાત કરનારા નમવહત જીવો સંખ્યાત ગુણ છે, કારણ કે સુપ્ત અને જાગૃત બંને પ્રકારના જીવો સમુદ્ઘાત કરી શકે છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી સમુદ્ઘાત કરનારા જીવો આઠ છે.

(૫) તેનાથી શાતાવેદક સંખ્યાતગુણા છે. સમુદ્ઘાતનો સમય અલ્પ છે પરંતુ શાતાવેદનીયનો ઉદય નિરંતર દીર્ઘકાલ સુધી રહી શકે છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી શાતાવેદક જીવો સોળ છે.

(૬) તેનાથી ઈન્દ્રિયોપયુક્ત સંખ્યાતગુણા છે. શાતાવેદક અને અશાતાવેદક, બંને પ્રકારના જીવો ઈન્દ્રિયોપયુક્ત હોય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી ઈન્દ્રિયોપયુક્ત જીવો બત્રીસ છે.

(૭) તેનાથી અનાકારોપયોગયુક્ત સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયોપયુક્ત અને નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત બંને પ્રકારના જીવોમાં અનાકારોપયોગ હોય શકે છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી અનાકારોપયોગયુક્ત જીવો ચોસઠ છે.

(૮) તેનાથી સાકારોપયોગયુક્ત સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે અનાકારોપયોગથી તેની સ્થિતિ અધિક છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી સાકારોપયોગયુક્ત જીવો ૧૯૨ છે.

(૯) તેનાથી નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં સાકાર-અનાકાર બંને પ્રકારના ઉપયોગયુક્ત જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત ૨૨૪ જીવો છે.

(૧૦) તેનાથી અશાતાવેદક જીવો વિશેષાધિક છે કારણ કે તેમાં ઈન્દ્રિય-નોઈન્દ્રિય બંને પ્રકારના ઉપયોગયુક્ત જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી અશાતાવેદક જીવો ૨૪૦ છે.

(૧૧) તેનાથી સમુદ્ઘાત નહીં કરનારા અસમવહત જીવો વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં શાતા-અશાતા વેદક બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી સમુદ્ઘાત નહીં કરનારા જીવો ૨૪૮ છે.

(૧૨) તેનાથી જાગૃત જીવો વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં સમુદ્ઘાત કરનારા અને ન કરનાર બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી જાગૃત જીવો ૨૫૨ છે.

(૧૩) તેનાથી પર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં સુપ્ત અને જાગૃત બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાંથી પર્યાપ્તા જીવો ૨૫૪ છે.

(૧૪) તેનાથી આયુષ્યકર્મના અબંધક જીવો વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ૨૫૬ જીવોમાં આયુષ્યકર્મના અબંધક જીવો ૨૫૫ છે.

સ્થાપનાનું સ્પષ્ટીકરણ :- (૧ અને ૧૪) અસત્ કલ્પનાથી સમસ્ત જીવરાશિ ૨૫૬ અંક પ્રમાણે છે. તેમાં આયુષ્યના બંધક જીવો જો એક

ક્રમ	જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કલ્પના રાશિ	ક્રમ	જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કલ્પના રાશિ	કલ્પના રાશિનો યોગ
૧	આયુઃકર્મ બંધક	સર્વથી અલ્પ	૧	૧૪	આયુઃકર્મ અબંધક	વિશેષાધિક	૨૫૫	૧ + ૨૫૫ = ૨૫૬
૨	અપર્યાપ્તા	સંખ્યાતગુણા	૨	૧૩	પર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	૨૫૪	૨+૨૫૪ = ૨૫૬
૩	સુપ્ત	સંખ્યાતગુણા	૪	૧૨	જાગૃત	વિશેષાધિક	૨૫૨	૪+૨૫૨ = ૨૫૬
૪	સમવહત	સંખ્યાતગુણા	૮	૧૧	અસમવહત	વિશેષાધિક	૨૪૮	૮+૨૪૮ = ૨૫૬
૫	શાતાવેદક	સંખ્યાતગુણા	૧૬	૧૦	અશાતાવેદક	વિશેષાધિક	૨૪૦	૧૬+૨૪૦ = ૨૫૬
૬	ઈન્દ્રિયોપયુક્ત	સંખ્યાતગુણા	૩૨	૯	નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત	વિશેષાધિક	૨૨૪	૩૨+૨૨૪ = ૨૫૬
૭	અનાકારોપયોગી	સંખ્યાતગુણા	૬૪	૮	સાકારોપયોગી	સંખ્યાતગુણા	૧૯૨	૬૪+૧૯૨ = ૨૫૬

(૧) હોય તો શેષ(૨૫૬-૧ =) ૨૫૫ જીવો આયુષ્યકર્મના અબંધક છે. તે બંધક જીવોથી સંખ્યાતગુણા થાય છે. (૨ અને ૧૩) આયુષ્યના બંધક જીવોથી અપર્યાપ્ત જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી અહીં તેને બમણા કર્યા છે. અપર્યાપ્તા જીવો જો બે(૨) હોય તો પર્યાપ્તા જીવો (૨૫૬-૨ = ૨૫૪) થાય છે. (૩ અને ૧૨) અપર્યાપ્તાથી સુપ્ત જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી અહીં તેને બમણા કર્યા છે. તે ચાર(૪) હોય તો જાગૃત જીવો(૨૫૬-૪ =) ૨૫૨ થાય છે. (૪ અને ૧૧) સુપ્ત જીવોથી સમવહત જીવો સંખ્યાતગુણા છે, તે આઠ(૮) હોય તો અસમવહત જીવો(૨૫૬-૮ =) ૨૪૮ થાય છે. (૫ અને ૧૦) સમવહત જીવોથી શાતાવેદક જીવો સંખ્યાતગુણા છે, તે સોળ(૧૬) હોય તો અશાતાવેદક(૨૫૬-૧૬ =) ૨૪૦ થાય છે. (૬ અને ૯) શાતાવેદકથી ઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા છે, તે બત્રીસ(૩૨) હોય, તો નોઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત જીવો (૨૫૬-૩૨ =) ૨૨૪ થાય છે. (૭ અને ૮) ઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત જીવોથી અનાકાર ઉપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા છે, તે ચોસઠ(૬૪) હોય તો સાકાર ઉપયુક્ત(૨૫૬-૬૪ =) ૧૯૨ થાય છે.

[૪] જીવ પજ્જવા

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૫

પ્રશ્ન-૧ : પજ્જવા-પર્યાય એટલે શું ?

ઉત્તર- પર્યાય શબ્દના બે અર્થ છે- (૧) પર્યાય = પ્રકાર. જીવ દ્રવ્યના અનંત પ્રકાર છે, યથા- નારકી અસંખ્યાત, મનુષ્યો અસંખ્યાત, દેવો અસંખ્યાત અને તિર્યચોના અનંત પ્રકાર છે. અહીં પર્યાય શબ્દ પ્રકાર અર્થમાં છે. (૨) પર્યાય = અવસ્થા. નિરંતર પરિણામન પામતાં એક જ દ્રવ્યની ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાઓને પર્યાય કહે છે, જેમ કે- એક જ મનુષ્યની અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ, જ્ઞાનાદિની ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાઓ હોય છે. તેને મનુષ્યના પર્યાય કહે છે.

પ્રશ્ન-૨ : પર્યાયના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- પર્યાયના મુખ્ય બે પ્રકાર છે- (૧) જીવ પર્યાય અને (૨) અજીવ પર્યાય. જીવ અને અજીવ બંને દ્રવ્યોમાં નિરંતર ઉત્પાદ્ય વ્યય રૂપ પરિણામન થયા જ કરે છે. મુખ્ય દ્રવ્ય બે હોવાથી પર્યાયના પણ મુખ્ય બે પ્રકાર થાય છે.

પ્રશ્ન-૩ : જીવ પર્યાય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જીવ દ્રવ્યના અનંત પ્રકાર છે તેને જીવ પર્યાય કહે છે, તેમજ તેની વિવિધ અવસ્થાઓને પણ જીવ પર્યાય કહે છે.

પ્રશ્ન-૪ : અજીવ પર્યાય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- અજીવ દ્રવ્યના પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આદિ અનેક પ્રકાર છે તેને તથા તેની વિવિધ અવસ્થાઓને પણ અજીવ પર્યાય કહે છે.

પ્રશ્ન-૫ : સમુચ્ચય જીવ દ્રવ્યના કેટલા પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- લોકમાં અનંત જીવો હોવાથી સમુચ્ચય જીવ દ્રવ્યના અનંત પર્યાય થાય છે.

પ્રશ્ન-૬ : એક જીવ દ્રવ્યના કેટલા પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- એક જ જીવ દ્રવ્યના અનંત પર્યાયો છે. એક જ જીવ દ્રવ્યમાં કર્મના ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય આદિ અપક્ષાએ વિવિધ પરિણામો થયા જ કરે છે.

પ્રશ્ન-૭ : સર્વ જીવોના પર્યાયોની વિચારણા કેટલા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર- દશ પ્રકારે થાય છે- (૧) દ્રવ્યથી (૨) પ્રદેશોથી (૩) અવગાહનાથી, (૪) સ્થિતિથી (૫ થી ૮) વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શથી (૯) જ્ઞાનથી (૧૦) દર્શનથી.

પ્રશ્ન-૮ : શું સમસ્ત જીવોના પર્યાયો એક સમાન હોય છે ?

ઉત્તર— ના, કેટલીક અપેક્ષાએ ૨૪ દંડકના જીવોના પર્યાયો એક સમાન અને કેટલીક અપેક્ષાએ ૨૪ દંડકના જીવોના પર્યાયો અસમાન હોય છે.

પ્રશ્ન-૯ : સમસ્ત જીવોના પર્યાયોમાં કઈ અપેક્ષાએ સમાનતા છે ?

ઉત્તર— (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને (૨) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સમસ્ત જીવોમાં સમાનતા છે. સમસ્ત જીવોનું જીવ દ્રવ્ય અને અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશ એક સમાન હોય છે. તેમાં અંશ માત્ર પણ ન્યૂનાધિકતા હોતી નથી.

પ્રશ્ન-૧૦ : સમસ્ત જીવોના પર્યાયોમાં કઈ અપેક્ષાએ અસમાનતા હોય છે ?

ઉત્તર— (૧) અવગાહનાથી (૨) સ્થિતિથી (૩) વર્ણથી (૪) ગંધથી (૫) રસથી (૬) સ્પર્શથી (૭) જ્ઞાનથી (૮) દર્શનથી. આ આઠ અપેક્ષાએ જીવોના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

પ્રશ્ન-૧૧ : પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા કેટલા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર— ન્યૂનાધિકતાના કુલ છ સ્થાન છે. તેને આગમ ભાષામાં છઠ્ઠાણવડિયા કહે છે, તેમાં છ સ્થાન હાનિના અને છ સ્થાન વૃદ્ધિના છે. ન્યૂનાધિકતા પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે અર્થાત્ એક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી હીન હોય, તો તે બીજી વસ્તુ પહેલી વસ્તુથી અધિક હોય છે. પ્રસ્તુતમાં ન્યૂનાધિકતાના છ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—

હાનિના છ સ્થાન	વૃદ્ધિના છ સ્થાન
(૧) અનંતમો ભાગ હીન	(૧) અનંતમો ભાગ અધિક
(૨) અસંખ્યાતમો ભાગ હીન	(૨) અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક
(૩) સંખ્યાતમો ભાગ હીન	(૩) સંખ્યાતમો ભાગ અધિક
(૪) સંખ્યાતગુણ હીન	(૪) સંખ્યાતગુણ અધિક
(૫) અસંખ્યાતગુણ હીન	(૫) અસંખ્યાતગુણ અધિક
(૬) અનંતગુણ હીન	(૬) અનંતગુણ અધિક

અસત્કલ્પનાથી છઠ્ઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતાનું સ્વરૂપ :- છઠ્ઠાણવડિયાના સ્વરૂપને સમજાવવા અસત્ કલ્પના કરી છે. અસત્કલ્પનાથી અનંતાનંત પર્યાયો ૧૦,૦૦૦ પ્રમાણ છે. અનંતમા ભાગને સમજવા માટે અનંત જીવરાશિ ૧૦૦ પ્રમાણ છે. અસંખ્યાતમા ભાગને સમજવા માટે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો ૫૦ પ્રમાણ છે અને સંખ્યાતમા ભાગને સમજવા માટે સંખ્યાતાની રાશિ ૧૦ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અનંતાનંત પર્યાય = ૧૦,૦૦૦, અનંત = ૧૦૦, અસંખ્યાત = ૫૦ અને સંખ્યાત = ૧૦ ધારવા.

(૧) અનંત ભાગ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અનંતની રાશિથી ભાગતાં જે ભાગ આવે તે અનંતમો ભાગ કહેવાય. જેમ કે $૧૦,૦૦૦$ પર્યાયોને અનંતરાશિ રૂપ ૧૦૦ થી ભાગતા, $૧૦,૦૦૦ \div ૧૦૦ = ૧૦૦$ આવે. 'સો' તે દશ હજારનો અનંતમો ભાગ છે. તેને $૧૦,૦૦૦$ માંથી ન્યૂન કરીએ, તો તે અનંતમો ભાગ હીન કહેવાય. જેમ કે $૧૦,૦૦૦ - ૧૦૦ = ૯,૯૦૦$. $૧૦,૦૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૯,૯૦૦$ ની સંખ્યા અનંતમો ભાગ હીન અને $૯,૯૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૧૦,૦૦૦$ ની સંખ્યા અનંતમો ભાગ અધિક કહેવાય છે.

(૨) અસંખ્યાત ભાગ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અસંખ્યાતની રાશિથી ભાગતાં જે ભાગ આવે તે અસંખ્યાતમો ભાગ કહેવાય. જેમ કે $૧૦,૦૦૦$ પર્યાયોને અસંખ્યાતની રાશિ રૂપ ૫૦ થી ભાગતાં, $૧૦,૦૦૦ \div ૫૦ = ૨૦૦$ આવે. 'બસો' તે દશ હજારનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેને $૧૦,૦૦૦$ માંથી ન્યૂન કરતાં અસંખ્યાતમો ભાગ હીન થાય છે. જેમ કે $૧૦,૦૦૦ - ૨૦૦ = ૯,૮૦૦$. $૧૦,૦૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૯,૮૦૦$ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને $૯,૮૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૧૦,૦૦૦$ અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.

(૩) સંખ્યાત ભાગ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને સંખ્યાતાની રાશિથી ભાગતાં જે ભાગ આવે તે સંખ્યાતમો ભાગ કહેવાય. જેમ કે $૧૦,૦૦૦$ પર્યાયોને સંખ્યાતાની રાશિ રૂપ દશથી ભાગતાં, $૧૦,૦૦૦ \div ૧૦ = ૧,૦૦૦$ આવે. 'એક હજાર' તે દશ હજારનો સંખ્યાતમો ભાગ છે. તેને $૧૦,૦૦૦$ માંથી ન્યૂન કરતાં સંખ્યાતમો ભાગ હીન થાય છે. જેમ કે $૧૦,૦૦૦ - ૧૦૦૦ = ૯,૦૦૦$. $૧૦,૦૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૯,૦૦૦$ સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને $૯,૦૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૧૦,૦૦૦$ સંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.

(૪) સંખ્યાત ગુણ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને સંખ્યાતાની રાશિથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તે સંખ્યાત ગુણ કહેવાય. અસત્ કલ્પનાથી અનંત પર્યાયો ૧૦૦૦ છે. તેને સંખ્યાતની રાશિ દશ વડે ગુણતાં $૧૦૦૦ \times ૧૦ = ૧૦,૦૦૦$ આવે. $૧૦,૦૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૧,૦૦૦$ સંખ્યાતગુણ હીન છે અને $૧,૦૦૦$ ની અપેક્ષાએ $૧૦,૦૦૦$ સંખ્યાતગુણ અધિક છે.

(૫) અસંખ્યાત ગુણ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અસંખ્યાતની રાશિથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તે અસંખ્યાત ગુણ કહેવાય. અસત્ કલ્પનાથી અનંત પર્યાયો ૨૦૦ છે. તેને અસંખ્યાતની રાશિ ૫૦ વડે ગુણતાં $૨૦૦ \times ૫૦ = ૧૦,૦૦૦$ આવે છે. $૧૦,૦૦૦$ ની અપેક્ષાએ ૨૦૦ અસંખ્યાતગુણ હીન છે અને ૨૦૦ ની અપેક્ષાએ $૧૦,૦૦૦$ અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

(૬) અનંતગુણ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અનંતની રાશિથી ગુણતાં જે

રાશિ આવે તે અનંતગુણ કહેવાય. અસત્કલ્પનાથી અનંત પર્યાયો ૧૦૦ છે. તેને અનંતની રાશિ રૂપ ૧૦૦ વડે ગુણતાં $૧૦૦ \times ૧૦૦ = ૧૦,૦૦૦$ આવે છે. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦૦ અનંતગુણ હીન છે અને ૧૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ અનંતગુણ અધિક છે.

નોંધ— સંખ્યાત ગુણ આદિના સ્વરૂપને સમજવા માટે ગુણાકાર કરતાં પ્રત્યેકનો જવાબ ૧૦,૦૦૦ આવે તેથી અનંત પર્યાયોની કાલ્પનિક રાશિમાં તરતમતા કરી છે.

અસત્કલ્પના દ્વારા ષટ્સ્થાનપતિત :-

મોટી સંખ્યાથી નાની સંખ્યા ષટ્સ્થાન હીન			
૧	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૯,૯૦૦	અનંતમો ભાગહીન
૨	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૯,૮૦૦	અસંખ્યાતમો ભાગહીન
૩	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૯,૦૦૦	સંખ્યાતમો ભાગહીન
૪	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧,૦૦૦	સંખ્યાત ગુણહીન
૫	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૨૦૦	અસંખ્યાત ગુણહીન
૬	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦૦	અનંત ગુણહીન
નાની સંખ્યાથી મોટી સંખ્યા ષટ્સ્થાન અધિક			
૧	૯,૯૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અનંતમો ભાગ અધિક
૨	૯,૮૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક
૩	૯૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	સંખ્યાતમો ભાગ અધિક
૪	૧૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	સંખ્યાતગુણ અધિક
૫	૨૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અસંખ્યાત ગુણ અધિક
૬	૧૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અનંત ગુણ અધિક

નોંધ : કોઈ પણ બે જીવોના પર્યાયોમાં આ ષટ્સ્થાનની અપેક્ષાએ જ ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

૧ેકઠાણવડિયા :- જેમાં માત્ર અસંખ્યાતમા ભાગ ન્યૂનાધિકતા હોય, તે ૧ેકઠાણવડિયા કહેવાય છે. જેમ કે એક યુગલિકની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમનની છે તે બીજા યુગલિકની સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમ છે, પહેલા યુગલિકની સ્થિતિ, બીજા યુગલિકની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે અને બીજા યુગલિકની સ્થિતિ, પહેલા યુગલિકની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે. આ તે જે જે બોલમાં પૂર્વોક્ત છ સ્થાનમાંથી માત્ર અસંખ્યાતમા ભાગની હીનાધિકતા છે, તે એકઠાણવડિયા છે.

૩ણવડિયા :- જેમાં (૧) અસંખ્યાતમા ભાગ અને (૨) સંખ્યાતમા ભાગ, આ સ્થાનથી ન્યૂનાધિકતા હોય, તે દુકઠાણવડિયા કહેવાય છે. જેમ કે— સાતમી નરકના

એક નૈરયિકની સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની છે, બીજા નૈરયિકની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમ છે અને ત્રીજા નૈરયિકની સ્થિતિ એક પલ્યોપમ ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમની છે. તેમાં અંતર્મુહૂર્ત, ૩૩ સાગરોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે અને પલ્યોપમ, ૩૩ સાગરોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ છે, તેથી (૧) પહેલા ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા નૈરયિકથી બીજો અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમનીવાળો નૈરયિક, સ્થિતિની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે. (૨) પહેલા અને બીજા નૈરયિકની અપેક્ષાએ એક પલ્યોપમ ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો ત્રીજો નૈરયિક સ્થિતિની અપેક્ષાએ સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને (૧) આ જ રીતે બીજા અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા નારકીથી પહેલો ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો નારકી સ્થિતિની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે અને (૨) ત્રીજા એક પલ્યોપમ ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા નારકીથી પહેલો ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો નારકી, સ્થિતિની અપેક્ષાએ સંખ્યામો ભાગ અધિક છે.

આ રીતે જે-જે બોલમાં પૂર્વોક્ત છ સ્થાનમાંથી— અસંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતમો ભાગ, આ બે સ્થાનથી જ હીનાધિકતાં થાય, તે દુષ્ટાણવડિયા કહેવાય છે.

તિષ્ઠાણવડિયા :- જેમાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ, (૨) સંખ્યાતમો ભાગ અને (૩) સંખ્યાત ગુણ, આ ત્રણ સ્થાનથી ન્યૂનાધિકતા હોય, તે તિષ્ઠાણવડિયા કહેવાય છે,

જેમ કે— એક જીવની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષ છે, બીજાની અવગાહના એક ધનુષની છે, ત્રીજાની અવગાહના ૧૨૫ ધનુષની છે અને ચોથાની અવગાહના ૫૦૦ ધનુષની છે.

અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ તે ૫૦૦ ધનુષનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. એક ધનુષ, તે ૫૦૦ ધનુષનો સંખ્યાતમો ભાગ છે અને ૫૦૦ ધનુષ તે ૧૨૫ ધનુષથી સંખ્યાતગુણ છે.

(૧) અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો જીવ, ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા જીવથી અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે. (૨) એક ધનુષ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો જીવ, ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા જીવથી સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે. (૩) ૧૨૫ ધનુષની અવગાહનાવાળો જીવ, ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા જીવથી સંખ્યાત ગુણ હીન છે.

તે જ રીતે (૧) ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો જીવ, અંગુલના અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા જીવથી અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે. (૨) ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો જીવ, એક ધનુષ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષ (૪૯૯ ધનુષ)ની અવગાહનાવાળા જીવથી સંખ્યાતમો ભાગ અધિક

છે. (૩) ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો જીવ ૧૨૫ ધનુષની અવગાહનાવાળા જીવોથી સંખ્યાતગુણ અધિક છે. આ રીતે જે-જે બોલમાં પૂર્વોક્ત છ સ્થાનમાંથી— (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાત ગુણ, આ ત્રણ સ્થાનથી જ ન્યૂનાધિકતા હોય, તે તિટ્ટાણવડિયા કહેવાય છે.

ચૌઠાણવડિયા :- જેમાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ, (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતગુણ, (૪) અસંખ્યાતગુણ, આ ચાર સ્થાનથી ન્યૂનાધિકતા હોય, તે ચૌઠાણવડિયા કહેવાય છે. તેમાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાત ગુણ, આ ત્રણ સ્થાનથી હીનાધિકતા પૂર્વવત્ જાણવી. (૪) અસંખ્યાતગુણ હીનાધિકતા— એક જીવની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે અને બીજાની ૫૦૦ ધનુષની છે. અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, તે ૫૦૦ ધનુષથી અસંખ્યાત ગુણ હીન છે અને ૫૦૦ ધનુષ, તે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી અસંખ્યાત ગુણ અધિક છે.

છટ્ટાણવડિયા :- જેમાં (૧) અનંતભાગ (૨) અસંખ્યાત ભાગ (૩) સંખ્યાત ભાગ (૪) સંખ્યાત ગુણ (૫) અસંખ્યાતગુણ (૬) અનંતગુણ, આ છ સ્થાનથી હીનાધિકતા હોય, તે છટ્ટાણવડિયા કહેવાય છે.

કોઈ પણ બોલમાં પંચઠાણવડિયા હીનાધિકતા થતી નથી.

પ્રશ્ન-૧૭ : જીવોમાં અવગાહનાની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર— સમુચ્ચય રીતે અવગાહનાના અસંખ્યાતા સ્થાન છે તેથી તેમાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાત ગુણ અને (૪) અસંખ્યાત ગુણ; આ ચાર પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ થાય છે. તેમાં અધિકતમ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા સંભવે છે.

પ્રશ્ન-૧૮ : જીવોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર— સમુચ્ચય રીતે સ્થિતિના પણ અસંખ્યાતા સ્થાન છે, તેથી તેમાં પણ અવગાહના પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ચાર પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે. તેમાં પણ અધિકતમ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા સંભવે છે.

અવગાહના અને સ્થિતિ બંનેમાં ન્યૂનતમ તિટ્ટાણ, દુટ્ટાણ, એકઠાણ વગેરે વિકલ્પો પણ સંભવે છે.

પ્રશ્ન-૧૯ : જીવોમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રકારે હાનિ વૃદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર- વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના અનંત સ્થાન છે. એક ગુણ કાળો, બે ગુણ કાળા યાવત્ અનંત ગુણ કાળા, આ રીતે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શમાં અનંત-અનંત સ્થાન છે, તેથી તેમાં (૧) અનંતમો ભાગ (૨) અસંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતમો ભાગ (૪) સંખ્યાત ગુણ (૫) અસંખ્યાતગુણ (૬) અનંત ગુણ; આ છ પ્રકારે (છટ્ટાણવડિયા) હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે.

પ્રશ્ન-૨૦ : જીવોમાં જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર- મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શન, આ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન-દર્શનમાં અનંત પ્રકારે તરતમતા હોય છે. તેમાં છ પ્રકારે (છટ્ટાણવડિયા) હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે. તે કેવળજ્ઞાન-કેવળ દર્શન ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન છે. તે સંપૂર્ણ હોવાથી તેમાં તરતમતા નથી. અનંત કેવળીઓના કેવળજ્ઞાન-દર્શન એક સમાન હોય છે.

પ્રશ્ન-૨૧ : નારકીઓના કેટલા પર્યાયો છે ? અને તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- નારકીઓના અનંત પર્યાયો છે. (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વ નૈરયિકો એક સમાન છે. (૨) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વ નૈરયિકો એક સમાન છે. (૩) અવગાહનાની અપેક્ષાએ નૈરયિકો તુલ્ય હોય અથવા ચૌઠાણવડિયા (ચાર પ્રકારે) હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે.

જેમ કે- (૧) એક નારકીની અવગાહના ૫૦૦ (પાંચસો) ધનુષની છે અને બીજા નારકીની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન (ઓછી) ૫૦૦ ધનુષની છે. અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ તે પાંચસો ધનુષનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, તેથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના-વાળો નારકી, સંપૂર્ણ ૫૦૦ (પાંચસો) ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી, અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકી કરતાં અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે. (૨) એક નારકીની ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના છે અને બીજા નારકીની ૪૯૯ ધનુષની અવગાહના છે. બે ધનુષ, પાંચસો ધનુષનો સંખ્યાતમો ભાગ છે, તેથી બીજો નારકી, પહેલા નારકીથી સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે, જ્યારે પહેલો ૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી, ૪૯૯ ધનુષની અપેક્ષાએ સંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે. (૩) એક નારકીની એક સો પચીસ (૧૨૫) ધનુષની અવગાહના છે અને બીજા નારકીની પાંચસો (૫૦૦) ધનુષની અવગાહના છે. એકસો પચીસના ચાર ગુણા (૧૨૫ × ૪ =) પાંચસો ધનુષ થાય છે, તેથી એકસો

પચીસ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી, ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીથી સંખ્યાતગુણ હીન છે અને ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો એકસો પચીસ ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીથી સંખ્યાતગુણ અધિક છે. (૪) એક નારકી અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાવાળો છે અને બીજો નારકી ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો છે. અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગને અસંખ્યાતવાર ગુણિત કરીએ ત્યારે ૫૦૦ ધનુષ બને છે, તેથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાવાળો નારકી, ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીથી અસંખ્યાત-ગુણહીન કહેવાય અને ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાવાળા નારકીથી અસંખ્યાતગુણ અધિક કહેવાય છે.

ક્રમ	એક નારકી કરતાં	બીજો નારકી	ચૌદાણં હીનાધિકતા
૧	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	અંગુલના અસં ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે.
૨	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	૪૯૮ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે.
૩	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	૧૨૫ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાત ગુણહીન છે.
૪	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	અંગુલના અસં ભાગની અવગાહનાવાળો નારકી	અસંખ્યાત ગુણહીન છે.
૧	અંગુલના અસં ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.
૨	૪૯૮ ધનુષની અવગાહનાવાળાથી	૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.
૩	૧૨૫ ધનુષની અવગાહનાવાળાથી	૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાત ગુણ અધિક છે.
૪	અંગુલના અસંખ્યાત ભાગની અવગાહનાવાળા નારકીથી	૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી	અસંખ્યાત ગુણ અધિક છે.

(૪) સ્થિતિની અપેક્ષાએ નૈરયિકો તુલ્ય હોય અથવા ચૌદાણવડિયા હોય છે. નારકીની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે. તેના અસંખ્યાતા સ્થાન થવાથી તેમાં ચાર પ્રકારે (ચૌદાણવડિયા) હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે.

(૫ થી ૮) વર્ણાદિની અપેક્ષાએ નૈરયિકો તુલ્ય હોય અથવા છઠ્ઠાણવડિયા હોય છે.

(૯-૧૦) જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ નૈરયિકો તુલ્ય હોય અથવા છઠ્ઠાણવડિયા હોય છે. સમુચ્ચય રીતે નૈરયિકોમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે. તે જ્ઞાન-દર્શન ક્ષાયોપશિમક હોવાથી તેમાં છ પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

પ્રશ્ન-૨૨ : ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- ભવનપતિ અને વ્યંતરદેવોના અનંત પર્યાયો છે- એક ભવનપતિ દેવ, બીજા ભવનપતિ દેવોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે. અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા તથા વર્ણાદિ વીસ બોલ અને ત્રણ જ્ઞાન-ત્રણ અજ્ઞાન તેમજ ત્રણ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે. એ જ પ્રમાણે વ્યંતર દેવો અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો વિષે સમજવું.

પ્રશ્ન-૨૩ : જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના અનંત પર્યાયો છે- એક જ્યોતિષી દેવ, બીજા જ્યોતિષી દેવથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશોથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌદાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે. (જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમ પ્રમાણ છે તેથી તેમાં અસંખ્યાતમાભાગ, સંખ્યાતમાગ અને સંખ્યાતગુણ, આ ત્રણ અપેક્ષાએ જ ન્યૂનાધિકતા થાય છે. (અસંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી.) વર્ણાદિથી અને ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે. એ જ પ્રમાણે વૈમાનિક દેવો વિષે સમજવું.

પ્રશ્ન-૨૪ : સ્થાવર જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- પાંચ સ્થાવર જીવોના અનંત પર્યાયો છે- એક પૃથ્વીકાય, બીજા પૃથ્વીકાયિક જીવોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશોથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌદાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે. (સ્થાવર જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હજારો વર્ષ પ્રમાણ છે. તેટલી સ્થિતિમાં અસંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. તેથી તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે.) વર્ણાદિથી તથા બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે. પાંચે સ્થાવર જીવો વિષે આ પ્રમાણે સમજવું.

પ્રશ્ન-૨૫ : વિકલેન્દ્રિય જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે- એક બેઈન્દ્રિય, બીજા બેઈન્દ્રિયોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌદાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલથી તથા બે જ્ઞાન-બે અજ્ઞાનથી તેમજ બેઈન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિયમાં એક અચક્ષુદર્શન, ચૌરેન્દ્રિયમાં ચક્ષુદર્શન-અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન-૨૬ : તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર— તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે— એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન આ નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન—૨૭ : મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે— એક મનુષ્ય, બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનને છોડીને શેષ ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ દશ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા અને કેવળ જ્ઞાન-કેવળ દર્શનથી પરસ્પર તુલ્ય હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવપર્યાયો :—

[સર્વ જીવો દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

જીવ પ્રકાર	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	ઉપયોગથી (જ્ઞાન-દર્શનથી)
નારકી અને ભવનપતિ, વ્યંતર દેવ	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૨/૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા
જ્યોતિષી વૈમાનિક દેવ	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
પાંચ સ્થાવર	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	બેઈં તેઈં માં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૧ અચક્ષુદર્શન. ચૌરેં માં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન ૨ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
મનુષ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા કેવળજ્ઞાન-દર્શનથી તુલ્ય

પ્રશ્ન-૨૮ : જઘન્યાદિ અવગાહનાવાળા નૈરચિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરચિકોના અનંત પર્યાયો છે- જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક નારકી, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા નારકીઓથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહનાથી પણ જઘન્ય અવગાહનાવાળા સર્વ નૈરચિકો પરસ્પર તુલ્ય છે. (જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કે સ્થિતિનું એક જ સ્થાન હોય છે તેથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થતી નથી.) જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરચિકોની સ્થિતિમાં ન્યૂનાધિકતા હોય શકે છે, તેથી તે સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલથી તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરચિકોના અનંત પર્યાયો છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એક નારકી, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બીજા નારકીઓથી, દ્રવ્યથી, પ્રદેશોથી તુલ્ય છે, અવગાહનાથી પણ તુલ્ય છે, સ્થિતિથી દુઠ્ટાણવડિયા છે, (ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાતમી નરકમાં હોય છે. ત્યાંની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરચિકોમાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ, આ બે સ્થાનથી જ ન્યૂનાધિકતા થાય છે.) વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

મધ્યમ અવગાહનાવાળા નૈરચિકોના અનંત પર્યાયો છે. તે દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન-૨૯ : જઘન્ય આદિ સ્થિતિવાળા નૈરચિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય સ્થિતિવાળા નૈરચિકોના અનંત પર્યાયો છે- જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક નારકી, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા નારકીઓથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે, સ્થિતિથી પરસ્પર તુલ્ય છે, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નૈરચિકોના અનંત પર્યાયો છે- ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા એક નારકી, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બીજા નારકીઓથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તુલ્ય અને વર્ણાદિ ૨૦ બોલ તથા નવ

ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

મધ્યમસ્થિતિવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે— મધ્યમ સ્થિતિવાળા નારકીઓ દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહના અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન—૨૯ : જઘન્યાદિ ગુણ કાળાવર્ણવાળા નૈરયિકોના કેટલા પર્યાય છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા નારકીઓના અનંત પર્યાય છે— જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા એક નારકી, જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા બીજા નારકીઓથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહના અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, કાળા વર્ણથી પરસ્પર તુલ્ય, શેષ વર્ણાદિ ૧૯ બોલ તથા નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો જાણવા.

તે જ રીતે મધ્યમ કાળા વર્ણવાળા નૈરયિકોના પણ અનંત પર્યાયો થાય છે, પરંતુ મધ્યમ કાળા વર્ણવાળા નૈરયિકો વર્ણાદિ ૨૦ બોલથી છટ્ટાણવડિયા છે.

આ રીતે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ શેષ વર્ણાદિવાળા નારકીઓના અનંત-અનંત પર્યાયો થાય છે.

પ્રશ્ન—૩૦ : જઘન્યાદિ જ્ઞાન-દર્શનવાળા નૈરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય મતિજ્ઞાનવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે— જઘન્ય મતિજ્ઞાની એક નારકી, જઘન્ય મતિજ્ઞાની બીજા નારકીઓથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલથી છટ્ટાણવડિયા, મતિજ્ઞાનથી પરસ્પર તુલ્ય, શેષ બે જ્ઞાન, ત્રણ દર્શન તે પાંચ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. (જે નારકીમાં જ્ઞાન હોય છે, તેને અજ્ઞાન હોતું નથી.)

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાનવાળા નારકીઓના અનંત પર્યાયો જાણવા. મધ્યમ મતિજ્ઞાનવાળા નારકીઓના પણ અનંત પર્યાયો હોય છે, મધ્યમ મતિજ્ઞાનમાં અનંત પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા સંભવિત છે તેથી ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા થાય છે. આ રીતે જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનવાળા નારકીઓના અનંત-અનંત પર્યાયો થાય છે. જે નારકીઓમાં જ્ઞાન હોય તેને અજ્ઞાન નથી અને અજ્ઞાન હોય તેને જ્ઞાન નથી.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ નૈરયિકોના પર્યાયો :-

[સર્વ નૈરયિકો દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

નારકી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦બોલ)	ઉપયોગથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૨/૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	દુઠ્ટાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૨/૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	" " "	" " "
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણ૦	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ દર્શનમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ જ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શનમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમદર્શન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા

આ રીતે નારકીઓમાં અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ વીસ તથા નવ ઉપયોગ આ ૩૧ બોલના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૩૧×૩=૯૩ આલાપક થાય છે.

પ્રશ્ન-૩૧ : જઘન્યાદિ અવગાહનાવાળા દેવોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ તથા જ્ઞાન દર્શનવાળા ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોના પર્યાયો નારકીની સમાન જાણવા. તેમાં તફાવત એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નારકી સ્થિતિથી દુષ્ટાણવડિયા છે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા ભવનપતિ કે વ્યંતર દેવો સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા છે. (નારકીઓમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક સાતમી નરકમાં જ હોય છે અને નારકીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ ત્યાં જ હોય છે. જ્યારે ભવનપતિ, વ્યંતરદેવોમાં ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથની અવગાહના જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ કોઈ પણ સ્થિતિમાં હોય છે, તેથી ભવનપતિ કે વ્યંતર દેવો સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા થાય છે.)

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ ભવનપતિ-વ્યંતર દેવોના પર્યાયો :-

[દેવો દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

ભવનપતિ વ્યંતર દેવ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલમાં)	ઉપયોગથી (જ્ઞાન-દર્શનથી)
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૨/૩ અજ્ઞાન, ૩ જ્ઞાન ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૩ અજ્ઞાન, ૩ જ્ઞાન ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ અવગાહના	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય/ઉં સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	" " "
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, અજ્ઞાન, દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ઉપયોગમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ જ્ઞાનાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા

જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના પર્યાયો ભવનપતિ દેવોની સમાન છે. તેમાં તફાવત એ છે કે ભવનપતિ દેવો સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા છે અને જ્યોતિષી તથા વૈમાનિક દેવો સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે, કારણ કે જ્યોતિષી દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમ છે અને વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે. એક પલ્યોપમ અને ૩૩ સાગરોપમ વચ્ચે સંખ્યાતગુણો જ તફાવત છે, અસંખ્યાતગુણો નથી, તેથી જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા હોય છે.

દશ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો, આ ૧૩ દંડકના જીવોમાં પણ અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ વીસ બોલ, નવ ઉપયોગ આ ૩૧ બોલના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ $૩૧ \times ૩ = ૯૩$ આલાપક થાય છે. આ રીતે દેવતાના ૧૩ દંડકના કુલ $૯૩ \times ૧૩ = ૧૨૦૯$ આલાપક થાય છે.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ જ્યોતિષી-વૈમાનિક દેવોના પર્યાયો :-

[દેવો દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

જ્યોતિષી વૈમાનિક-દેવ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	ઉપયોગથી (જ્ઞાન-દર્શનથી)
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણ	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ અવગાહના	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણ	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણ	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણ	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણ	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણ	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ જ્ઞાનાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા

પ્રશ્ન-૩૨ : જઘન્યાદિ અવગાહનાવાળા સ્થાવર જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર—જઘન્ય અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા એક પૃથ્વીકાય, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા પૃથ્વીકાયિક જીવોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહનાથી પણ તુલ્ય છે. સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, આ ત્રણ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો પણ તે જ રીતે જાણવા. મધ્યમ અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવો અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે, શેષ કથન પૂર્વવત્ જાણવું.

જઘન્ય સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક પૃથ્વીકાયિક જીવ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા પૃથ્વીકાયિક જીવોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ત્રણ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયો જાણવા. તે જ રીતે મધ્યમ સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયો પણ જાણવા. તેમાં તફાવત એ છે કે મધ્યમ સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવો સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે.

જઘન્ય ગુણકાળા વર્ણવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા એક પૃથ્વીકાય, જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા બીજા પૃથ્વીકાયિક જીવોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, કાળા વર્ણથી તુલ્ય, શેષ વર્ણાદિ ૧૯ બોલ તથા ત્રણ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા વર્ણવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે. તે જ રીતે મધ્યમ ગુણ કાળા વર્ણવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે, તેમાં કાળાવર્ણથી પણ છટ્ટાણવડિયા છે. આ રીતે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ શેષ ૧૯ બોલવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો થાય છે.

જઘન્ય મતિ અજ્ઞાની પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય મતિ અજ્ઞાની એક પૃથ્વીકાય જીવ, જઘન્ય મતિ અજ્ઞાની બીજા પૃથ્વીકાયિક જીવોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલથી છટ્ટાણવડિયા, મતિ અજ્ઞાનથી તુલ્ય, શ્રુતઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે. તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ મતિઅજ્ઞાની સ્થાવર જીવોના અનંત પર્યાયો જાણવા. તે જ રીતે મધ્યમ મતિઅજ્ઞાની પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો થાય છે, પરંતુ મધ્યમ મતિઅજ્ઞાની મતિઅજ્ઞાનીથી પણ છટ્ટાણવડિયા છે. આ જ રીતે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુત અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનના પર્યાયો જાણવા.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયના પર્યાયો :-

[સર્વ એકેન્દ્રિયો દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

પૃથ્વીકાયિકાદિ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	ઉપયોગથી (અજ્ઞાન-દર્શનથી)
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બે અજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાન-તુલ્ય પરસ્થાન-છટ્ટાણ
મધ્યમ બે અજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અચક્ષુદર્શન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાન-તુલ્ય પરસ્થાન-છટ્ટાણ
મધ્યમ અચક્ષુદર્શન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા

પૃથ્વીકાયમાં અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ત્રણ ઉપયોગ આ ૨૫ બોલ હોય છે. તેના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૨૫×૩=૭૫ આલાપક થાય. આ રીતે પાંચે સ્થાવર જીવોના ૭૫×૫=૩૭૫ આલાપક થાય.

પ્રશ્ન-૩૩ : જઘન્યાદિ અવગાહનાવાળા વિકલેન્દ્રિય જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા એક બેઈન્દ્રિય, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા બેઈન્દ્રિય જીવોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી પણ તુલ્ય, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ, બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન તથા અચક્ષુદર્શન આ પાંચ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયના અનંત પર્યાયો થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ

અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયમાં બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, આ ત્રણ ઉપયોગ હોય છે. (વિકલેન્દ્રિયોમાં અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ સાસ્વાદન સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી જ્ઞાન હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોય છે, તેથી પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ્ઞાન નથી.) તે જ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયના પણ અનંત પર્યાય થાય છે પરંતુ તે અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે.

જઘન્ય સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક બેઈન્દ્રિય, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા બેઈન્દ્રિય જીવોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન આ ત્રણ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. (જઘન્ય સ્થિતિ લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવોમાં જ હોય છે. સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ, લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવોમાં હોતી નથી, તેથી જઘન્ય સ્થિતિવાળામાં જ્ઞાન નથી.) તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે, પરંતુ તેમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, આ પાંચ ઉપયોગ હોય છે. તે જ રીતે મધ્યમ સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો થાય છે, તેમાં પણ પાંચ ઉપયોગ હોય છે, પરંતુ તે સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે.

જઘન્ય ગુણકાળા વર્ણવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય ગુણકાળા વર્ણવાળા એક બેઈન્દ્રિય, જઘન્ય ગુણકાળા વર્ણવાળા બીજા બેઈન્દ્રિય જીવોથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, કાળા વર્ણથી તુલ્ય, શેષ વર્ણાદિ ૧૯ બોલ તથા પાંચ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા વર્ણવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. તે જ રીતે મધ્યમ ગુણ કાળા વર્ણવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે, પરંતુ તેમાં કાળાવર્ણથી પણ છટ્ટાણવડિયા છે. તે જ રીતે જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ શેષ ૧૯ બોલમાં પણ જાણવું.

જઘન્ય મતિજ્ઞાની બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. એક જઘન્ય મતિજ્ઞાની બેઈન્દ્રિય જીવ, બીજા જઘન્ય મતિજ્ઞાની બેઈન્દ્રિય જીવોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલથી છટ્ટાણવડિયા, મતિજ્ઞાનથી તુલ્ય, શેષ જ્ઞાન, અજ્ઞાન અને દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. તે જ રીતે મધ્યમ મતિજ્ઞાની બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે તેમાં મતિજ્ઞાનના પર્યાયોમાં પણ છટ્ટાણવડિયા છે. તે જ રીતે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ શેષ જ્ઞાન, અજ્ઞાન, દર્શનના અનંત-અનંત પર્યાયો થાય છે.

તે જ રીતે તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિયોના પર્યાયો થાય છે પરંતુ ચૌરેન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને ચક્ષુદર્શન-અચક્ષુદર્શન આ છ ઉપયોગ હોય છે.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોના પર્યાયો :-

[સર્વ જીવો દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

જઘન્ય અવગાહના આદિ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	ઉપયોગથી જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણ.	૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શનમાં છટ્ટાણ.
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણ.	૨ અજ્ઞાન ૨ દર્શનમાં છટ્ટાણ.
મધ્યમ અવગાહના	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણ.	૬ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણ.	૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શનમાં છટ્ટાણ.
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણ.	૬ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણ.	૬ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણ.	૬ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મતિ જ્ઞાનાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, પરસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ મતિ જ્ઞાનાદિ	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, પરસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ.	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
★ બેઈન્દ્રિય અને તેઈન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, આ પાંચ ઉપયોગ અને ચૌરેન્દ્રિયમાં ચક્ષુદર્શન સહિત છ ઉપયોગ હોય છે.				

બેઈન્દ્રિયમાં અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા પાંચ ઉપયોગ આ ૨૭ બોલના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ $૨૭ \times ૩ = ૮૧$ આલાપક, તેઈન્દ્રિયના ૮૧ આલાપક અને ચૌરેન્દ્રિયમાં એક ચક્ષુદર્શન વધતાં ૨૮ બોલના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ $૨૮ \times ૩ = ૮૪$ આલાપક થાય છે. કુલ મળીને વિકલેન્દ્રિયના $૮૧ + ૮૧ + ૮૪ = ૨૪૬$ આલાપક થાય છે.

પ્રશ્ન—૩૪ : જઘન્યાદિ અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી, અવગાહનાથી તુલ્ય છે, સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિષ્ઠાણવડિયા છે. (તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના યુગલિકોમાં હોતી નથી. યુગલિક સિવાયના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે અને તેથી તે સ્થિતિથી તિષ્ઠાણવડિયા થાય છે.) વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અપર્યાપ્તા હોય છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અવધિજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન કે અવધિદર્શન હોતું નથી.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન, આ નવ ઉપયોગ હોય છે. તે જ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના અનંત પર્યાય છે પરંતુ તે અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા છે. (મધ્યમ અવગાહનાવાળા યુગલિકોમાં પણ હોય છે. તેઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોવાથી તે સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા છે.)

પ્રશ્ન—૩૫ : જઘન્યાદિ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. જઘન્ય સ્થિતિવાળો એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય; અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે અજ્ઞાન, બે દર્શન, આ ચાર ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. (તે અપર્યાપ્તા અને એકાંત મિથ્યાત્વી હોવાથી તેમાં ત્રણ જ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી.)

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. તેમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન, આ છ ઉપયોગ હોય છે. (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યુગલિકોમાં હોય છે. યુગલિકોમાં સમકિત હોય પરંતુ અવધિજ્ઞાન કે વિભંગ જ્ઞાન હોતું નથી.)

તે જ રીતે મધ્યમ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે, પરંતુ તે સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા હોય છે અને તેમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન આ નવ ઉપયોગ હોય છે.

પ્રશ્ન-૩૬ : જઘન્યાદિ ગુણ કાળા વર્ણવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં અનંત પર્યાય છે. જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, કાળાવર્ણથી તુલ્ય, શેષ વર્ણાદિ ૧૯ બોલ તથા નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણકાળા વર્ણવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. તે જ રીતે મધ્યમ ગુણકાળા વર્ણવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. તે કાળા વર્ણથી પણ છટ્ટાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન-૩૭ : જઘન્યાદિ જ્ઞાન-દર્શનવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના કેટલા પર્યાયો છે? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય મતિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. જઘન્ય મતિજ્ઞાની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જઘન્ય મતિજ્ઞાની બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલથી છ ટ્ટાણવડિયા, મતિજ્ઞાનથી તુલ્ય તથા શેષ શ્રુતજ્ઞાન અને ચક્ષુદર્શન-અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે. (જઘન્ય મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાન હોતું નથી. જ્ઞાન હોય ત્યાં અજ્ઞાન નથી, તેથી જઘન્ય મતિજ્ઞાનીમાં ચાર ઉપયોગ હોય છે.)

ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે. (તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અસંખ્યાતકાલની સ્થિતિ યુગલિકોની અપેક્ષાએ જ છે. ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાન યુગલિકોમાં નથી, તેથી તેમાં અસંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી, તેથી જ તે સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે.)

વર્ણાદિ વીસ બોલથી છટ્ટાણવડિયા, મતિજ્ઞાનથી તુલ્ય, શેષ શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન તથા ત્રણ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા છે.

મધ્યમ મતિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના અનંત પર્યાય છે તેમાં મધ્યમ મતિજ્ઞાની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તુલ્ય,

અવગાહનાથી, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના અનંત પર્યાય ક્રમશઃ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાનીની સમાન છે.

જઘન્ય અવધિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાય છે. જઘન્ય અવધિજ્ઞાની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, જઘન્ય અવધિજ્ઞાની બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા (યુગલિક તિર્યચોને અવધિજ્ઞાન નથી. અવધિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની જ હોય છે, તેથી તેમાં અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાત ગુણ આ ત્રણ સ્થાનથી જ ન્યૂનાધિકતા થાય છે. અસંખ્યાત ગુણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી), વર્ણાદિ વીસ બોલથી તથા મતિ-શ્રુત જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા, અવધિજ્ઞાનથી તુલ્ય છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. તે જ રીતે મધ્યમ અવધિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના પણ અનંત પર્યાયો છે, પરંતુ તેમાં અવધિજ્ઞાનથી પણ છટ્ટાણવડિયા છે.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વિભંગજ્ઞાની અને અવધિદર્શનીના અનંત પર્યાયો ક્રમશઃ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનીની સમાન જાણવા.

જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ મતિ-શ્રુતઅજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો ક્રમશઃ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની સમાન છે.

જઘન્ય ચક્ષુદર્શની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય ચક્ષુદર્શની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, જઘન્ય ચક્ષુદર્શની બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, પાંચ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા અને ચક્ષુદર્શનથી તુલ્ય છે. (જઘન્ય ચક્ષુદર્શનીને અવધિજ્ઞાન-અવધિદર્શન હોતા નથી)

ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શની બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા, (યુગલિક તિર્યચોને ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શન નથી) વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શન, આ આઠ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે, ચક્ષુદર્શનથી તુલ્ય છે.

મધ્યમ ચક્ષુદર્શની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે. મધ્યમ ચક્ષુદર્શની એક

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મધ્યમ ચક્ષુદર્શની બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ નવ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ અચક્ષુદર્શની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના પર્યાયો ક્રમશઃ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સમાન જાણવા.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાયો :-

[તિર્યચ પંચે. દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

અવગાહનાદિ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલમાં)	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ અવગાહના	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૪ ઉપયોગ છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૯ છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય મતિ, શ્રુતજ્ઞાન અને અજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાન તુલ્ય, શેષ ૩ ઉપયોગમાં છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ મતિ, શ્રુતજ્ઞાન અને અજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૫ ઉપયોગમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ મતિ, શ્રુતજ્ઞાન અને અજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન-દર્શન વિભંગજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ૫ ઉપયોગમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ અવધિજ્ઞાન- દર્શન, વિભંગજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ

આ રીતે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ વીસ બોલ, ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ નવ ઉપયોગ, કુલ ૩૧ બોલના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૩૧×૩=૯૩ આલાપક થાય છે.

પ્રશ્ન—૩૮ : જઘન્યાદિ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય અવગાહનાવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક મનુષ્ય, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી અને અવગાહનાથી તુલ્ય છે, સ્થિતિથી તિદ્વાણવડિયા છે, (જઘન્ય અવગાહના યુગલિકોને હોતી નથી. મનુષ્યોમાં યુગલિકોની અપેક્ષાએ જ સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા થાય છે, તેથી જે-જે બોલ યુગલિકોમાં ન હોય, ત્યાં સ્થિતિથી તિદ્વાણવડિયા થાય છે.)

વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ત્રણ જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ આઠ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન સહિત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી જઘન્ય અવગાહનામાં અવધિજ્ઞાન હોય છે પરંતુ કોઈ પણ જીવ વિભંગજ્ઞાન સહિત મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી જઘન્ય અવગાહનામાં વિભંગજ્ઞાન નથી. જઘન્ય અવગાહના અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોવાથી તેમાં મનઃપર્યવજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાન હોતું નથી.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો એક મનુષ્ય, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી, અવગાહનાથી તુલ્ય છે, સ્થિતિની અપેક્ષાએ એકઠાણવડિયા છે (મનુષ્યોમાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉની અવગાહના દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના યુગલિકોને જ હોય છે. તેની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમ છે તેથી તેમાં અસંખ્યાતમો ભાગ તે એક જ સ્થાનથી ન્યૂનાધિકતા થાય છે), વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. (ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના યુગલિકોમાં હોવાથી અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન આદિ નથી.)

મધ્યમ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોમાં અનંત પર્યાયો છે. મધ્યમ અવગાહનાવાળો એક મનુષ્ય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ દશ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા અને કેવળજ્ઞાન, કેવળ દર્શનથી તુલ્ય છે (મધ્યમ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોમાં સર્વ ઉપયોગ હોય શકે છે)

પ્રશ્ન—૩૯ : જઘન્યાદિ સ્થિતિવાળા મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં

કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય સ્થિતિવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય સ્થિતિવાળો એક મનુષ્ય, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે અજ્ઞાન, બે દર્શન, આ ચાર ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. (મનુષ્યોમાં જઘન્ય સ્થિતિ સંમૂર્ચિત્તમ મનુષ્યોને જ હોય છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શન કે અવધિજ્ઞાનાદિ હોતા નથી.)

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો એક મનુષ્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. (મનુષ્યોમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યુગલિકોને હોય છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શન હોય છે પરંતુ અવધિજ્ઞાનાદિ નથી.)

મધ્યમ સ્થિતિવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. મધ્યમ સ્થિતિવાળો એક મનુષ્ય, મધ્યમ સ્થિતિવાળા બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ દશ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા, કેવળજ્ઞાન-કેવળ દર્શનથી તુલ્ય છે.

પ્રશ્ન-૪૦ : જઘન્યાદિ ગુણ કાળાવર્ણવાળા મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળો એક મનુષ્ય, જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, કાળાવર્ણથી તુલ્ય, શેષ વર્ણાદિ ૧૯ બોલ તથા ૧૦ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા અને કેવળજ્ઞાન-કેવળ દર્શનથી તુલ્ય છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. તે જ રીતે મધ્યમ ગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે, પરંતુ તેમાં વર્ણાદિ વીસે બોલમાં છટ્ટાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન-૪૧ : જઘન્યાદિ જ્ઞાન-દર્શનવાળા મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય મતિજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય મતિજ્ઞાની એક મનુષ્ય, જઘન્ય મતિજ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા શ્રુતજ્ઞાન,

ચક્ષુદર્શન-અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા અને મતિજ્ઞાનથી તુલ્ય છે. (જઘન્ય મતિજ્ઞાનીને અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન હોતું નથી. અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય, ત્યારે મતિજ્ઞાન મધ્યમ હોય છે.)

ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની એક મનુષ્ય, ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે, કારણ કે યુગલિકોને ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાન હોતું નથી. વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિ દર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા તથા મતિજ્ઞાનથી તુલ્ય છે.

મધ્યમ મતિજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. મધ્યમ મતિજ્ઞાની એક મનુષ્ય, મધ્યમ મતિજ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ચાર જ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ સાત ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાનીના પર્યાયો ક્રમશઃ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાનીની સમાન જાણવા.

જઘન્ય અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય અવધિજ્ઞાની એક મનુષ્ય, જઘન્ય અવધિજ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા (યુગલિકોને અવધિજ્ઞાન નથી.), વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા મતિ, શ્રુત, મનઃપર્યવજ્ઞાન, ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિદર્શન આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા, અવધિજ્ઞાનથી પરસ્પર તુલ્ય છે.

તે જ રીતે મધ્યમ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે પરંતુ તેમાં અવધિજ્ઞાન સહિત ચાર જ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ સાત ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. જઘન્ય મનઃપર્યવજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય મનઃપર્યવજ્ઞાની એક મનુષ્ય, જઘન્ય મનઃપર્યવજ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે. (મનઃપર્યવજ્ઞાન કર્મભૂમિના નવ વર્ષથી લઈને કોડપૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા સંયત મનુષ્યોને જ થાય છે. નવ વર્ષના મનુષ્યની અવગાહના ઘણી વધી જાય છે. તેમજ કર્મભૂમિના મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પણ ૫૦૦ ધનુષની જ હોય છે તેથી તેમાં અસંખ્યાત ગુણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. યુગલિકોને મનઃપર્યવજ્ઞાન ન હોવાથી સ્થિતિથી પણ તિટ્ટાણવડિયા જ થાય છે.)

વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા મતિ, શ્રુત, અવધિજ્ઞાન, ચક્ષુ, અચક્ષુ અને

અવધિદર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા અને મન:પર્યવજ્ઞાનથી તુલ્ય છે. તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ મન:પર્યવજ્ઞાનીના અનંત પર્યાયો છે. તે જ રીતે મધ્યમ મન:પર્યવજ્ઞાનીના અનંત પર્યાયો છે. તેમાં ચાર જ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ સાત ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. કેવળજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. કેવળજ્ઞાની એક મનુષ્ય, કેવળ જ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે. (કેવળી સમુદ્ઘાત સમયે આત્મપ્રદેશો સંપૂર્ણ લોકવ્યાપી બને છે તેથી તે અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે.) સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે. (કર્મભૂમિના મનુષ્યોને જ કેવળજ્ઞાન થાય છે અને તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન કોડપૂર્વ વર્ષ છે તેથી તેમાં અસંખ્યાત ગુણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી.)

વર્ણાદિ વીસ બોલથી છટ્ટાણવડિયા અને કેવળદર્શનથી પરસ્પર તુલ્ય છે. તે જ રીતે કેવળદર્શની મનુષ્યના અનંત પર્યાયો થાય છે.

જઘન્ય વિભંગજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય વિભંગજ્ઞાની એક મનુષ્ય, જઘન્ય વિભંગજ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી તિટ્ટાણવડિયા છે, કારણ કે મનુષ્યો વિભંગજ્ઞાન સહિત ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી તેમાં અસંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા છે, કારણ કે યુગલિકોને વિભંગજ્ઞાન નથી. વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન, આ પાંચ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે. વિભંગજ્ઞાનથી તુલ્ય છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ વિભંગજ્ઞાનીના અનંત પર્યાયો થાય છે. તે જ રીતે મધ્યમ વિભંગજ્ઞાનીના અનંત પર્યાયો થાય છે, પરંતુ તેમાં ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન, આ છ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

જઘન્ય ચક્ષુદર્શની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય ચક્ષુદર્શની એક મનુષ્ય, જઘન્ય ચક્ષુદર્શની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહના અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા છે, વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા બેજ્ઞાન, બેદર્શન અને અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા, ચક્ષુદર્શનથી તુલ્ય છે. (જઘન્ય ચક્ષુદર્શનીને અવધિજ્ઞાન કે મન:પર્યવજ્ઞાન હોતું નથી.)

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શનીના અનંત પર્યાયો થાય છે. તેમાં ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, આ આઠ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા અને ચક્ષુદર્શનથી તુલ્ય છે.

તે જ રીતે મધ્યમ ચક્ષુદર્શનીના પણ અનંત પર્યાયો થાય છે. તેમાં ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન, આ દશ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ અચક્ષુદર્શનીના પર્યાયો, ક્રમશઃ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શનીની સમાન જાણવા.

જઘન્ય અવધિદર્શનીના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય અવધિ દર્શનવાળો એક મનુષ્ય, જઘન્ય અવધિદર્શનવાળા અન્ય મનુષ્યોથી દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તિટ્ટાણવડિયા વર્ણાદિ વીસ બોલ તથા ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, બે દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા, અવધિદર્શનથી તુલ્ય છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવધિદર્શનના અનંત પર્યાયો થાય છે. તે જ રીતે મધ્યમ અવધિદર્શનના અનંત પર્યાયો થાય છે, પરંતુ તેમાં ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન, આ દશ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા છે.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ મનુષ્યોના પર્યાયો :-

[મનુષ્યો દ્રવ્યથી અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે તેના પછી અવગાહનાદિ ક્રમ કોષ્ટક પ્રમાણે છે.]

અવગાહનાદિ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તિટ્ટાણ	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૩ દર્શન = ૮ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	એકઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન = ૬ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન = ૧૦ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનથી તુલ્ય
જઘન્ય સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન = ચાર ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન = ૬ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન = ૧૦ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા, કેવળ જ્ઞાનને કેવળ દર્શનથી તુલ્ય

અવગાહનાદિ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી	જ્ઞાન-દર્શનથી
જુઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૧૦ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનમાં તુલ્ય
મધ્યમ વર્ણાદિ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	" " "
જુઘન્ય મતિ-શ્રુત જ્ઞાન, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન, ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, પરસ્થાનમાં- જ્ઞાનીમાં ૩ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૩ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૫ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન, ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, પરસ્થાનમાં- જ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૫ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન, ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	જ્ઞાનીમાં ૭ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૧૦ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
જુઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન-અવધિદર્શન, વિભંગજ્ઞાન	તિટ્ટાણવડિયા	તિટ્ટાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, પરસ્થાનમાં- જ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૫ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવધિજ્ઞાન-અવધિ દર્શન, વિભંગજ્ઞાન	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	જ્ઞાનીમાં ૭ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૧૦ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦

અવગાહનાદિ	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મન:પર્યવજ્ઞાન	તિહાણવડિયા	તિહાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ મન:પર્યવજ્ઞાન	તિહાણવડિયા	તિહાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	૭ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન	ચૌઠાણવડિયા	તિહાણ૦	છટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય

આ રીતે મનુષ્યોમાં અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ વીસ બોલ, અને બાર ઉપયોગ આ ૩૪ બોલમાંથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનને છોડીને શેષ ૩૨ બોલમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ $૩૨ \times ૩ = ૯૬ +$ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનના બે બોલ = ૯૮ આલાપક થાય છે.

જીવ પર્યાયના કુલ આલાપક - ૨૪ દંડકના પર્યાયોના સમુચ્ચય ૨૪ આલાપક + નારકીઓના ૯૩ + દેવતાના તેર દંડકના ૧૨૦૯ + તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ૯૩ + પાંચ સ્થાવરના ૩૭૫ + વિકલેન્દ્રિયના ૨૪૬ અને મનુષ્યના ૯૮ = ૨૧૩૮ આલાપક થાય છે.

[૫] અજીવ પર્યાયના (પર્યાય)

[પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ૫૬-૫]

પ્રશ્ન-૧ : અજીવ પર્યાયના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- તેના બે પ્રકાર છે- અરૂપી અજીવ પર્યાય અને રૂપી અજીવ પર્યાય.

પ્રશ્ન-૨ : અરૂપી અજીવ પર્યાયના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- તેના દશ પ્રકાર છે- (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) ધર્માસ્તિકાય દેશ (૩) ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ (૪) અધર્માસ્તિકાય (૫) અધર્માસ્તિકાય દેશ (૬) અધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ (૭) આકાશાસ્તિકાય (૮) આકાશાસ્તિકાય દેશ (૯) આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશ (૧૦) અદ્વાસમય(કાલ).

પ્રશ્ન-૩ : રૂપી અજીવ પર્યાયના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- તેના ચાર પ્રકાર છે- (૧) સ્કંધ (૨) સ્કંધ દેશ (૩) સ્કંધ પ્રદેશ (૪) પરમાણુ.

પ્રશ્ન-૪ : રૂપી અજીવપર્યાય કેટલા છે ?

ઉત્તર- અનંત છે, કારણ કે અનંત પરમાણુ પુદ્ગલ છે. અનંત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ અનંત દશ પ્રદેશીસ્કંધ છે, અનંત સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અનંત અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અને અનંતા અનંત પ્રદેશી સ્કંધ છે.

પ્રશ્ન-૫ : રૂપી અજીવ પર્યાયોનું કથન કેટલા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર- પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધ સુધીના પર્યાયોનું કથન વિવિધ પ્રકારે થાય છે- (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ- પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધ સુધીના પર્યાયો. (૨) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ- એક પ્રદેશાવગાઢથી અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ સુધીના પુદ્ગલોના પર્યાયો. (૩) કાલની અપેક્ષાએ- એક સમયથી અસંખ્ય સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના પર્યાયો. (૪) ભાવની અપેક્ષાએ- એક થી અનંત ગુણયુક્ત ૨૦ બોલ સુધીના પુદ્ગલોના પર્યાયો (૫) દ્વિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધોની જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ પર્યાયો.

(૬) દ્વિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધોની જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ પર્યાયો. (૭) દ્વિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિની અપેક્ષાએ પર્યાયો. (૮) જઘન્યાદિ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પર્યાયો. (૯) જઘન્યાદિ અવગાહનાની અપેક્ષાએ પર્યાયો. (૧૦) જઘન્યાદિ સ્થિતિની અપેક્ષાએ પર્યાયો. (૧૧) જઘન્યાદિ વર્ણાદિ ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ પર્યાયો, આ રીતે ૧૧ પ્રકારે પર્યાયોનું કથન થાય છે. તેના કુલ ૧૦૭૬ આલાપક થાય છે.

પ્રશ્ન-૬ : દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરમાણુ આદિ પુદ્ગલના કેટલા પર્યાયો છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ :- પરમાણુ પુદ્ગલના પર્યાયો અનંત છે- (૧) એક પરમાણુ પુદ્ગલ, બીજા પરમાણુ સાથે દ્રવ્યથી તુલ્ય છે. (૨) પ્રદેશથી તુલ્ય છે. (૩) અવગાહનાથી તુલ્ય છે. (૪) સ્થિતિથી ચૌકાણવડિયા છે. પરમાણુ પુદ્ગલની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયની છે તેથી તેમાં- (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાત ગુણ (૪) અસંખ્યાત ગુણ. આ ચાર સ્થાનથી હીનાધિકતા થઈ શકે છે.

એક પરમાણુમાં કોઈ પણ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ હોય છે. અનેક પરમાણુની અપેક્ષાએ તેમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને શીત-ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ, આ ચાર સ્પર્શ હોય છે. તેમાં (૧) અનંતમો ભાગ (૨) અસંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતમો ભાગ (૪) સંખ્યાત ગુણ (૫) અસંખ્યાત

ગુણ અને (૬) અનંત ગુણ; આ છ સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે, તેથી વર્ણાદિની અપેક્ષાએ તે છટ્ટાણવડિયા છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. એક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ સાથે— (૧) દ્રવ્યથી તુલ્ય (૨) પ્રદેશથી તુલ્ય (૩) અવગાહનાથી તુલ્ય હોય અથવા એક પ્રદેશ હીનાધિક હોય છે. જો બંને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશ પર અથવા બે આકાશ પ્રદેશ પર અર્થાત્ સમાન આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો અવગાહનાથી તુલ્ય હોય અને એક સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો પહેલો સ્કંધ, બીજા સ્કંધથી એક પ્રદેશ હીન અને બીજો સ્કંધ, પહેલા સ્કંધથી એક પ્રદેશ અધિક હોય છે. (૪) સ્થિતિથી ચૌટ્ટાણવડિયા છે, વર્ણાદિથી અને ચાર સ્પર્શથી છટ્ટાણવડિયા છે. આ રીતે દ્વિ પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે.

આ જ રીતે ત્રિપ્રદેશીથી દશ પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. તેમાં અવગાહનામાં એકથી નવ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય છે. જેમ કે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધો એક, બે અથવા ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકે છે. તે સ્કંધો સમાન આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો અવગાહનાથી તુલ્ય અને જો સમાન આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત ન હોય તો તેમાં એક કે બે પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય છે. તે જ રીતે દશ પ્રદેશી સ્કંધ એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ કે દશ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકે છે. જો તે સ્કંધ કોઈ પણ સમાન આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે સ્કંધો અવગાહનાથી તુલ્ય થાય અને જો તે સ્કંધો સમાન આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ન હોય, તો તેમાં અવગાહનાથી એકથી નવ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય છે. જેમ કે એક દશ પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશ સ્થિત હોય અને બીજો સ્કંધ દશ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો પહેલો સ્કંધ, બીજાની અપેક્ષાએ નવ પ્રદેશ હીન અને બીજો સ્કંધ, પહેલાની અપેક્ષાએ નવ પ્રદેશ અધિક હોય છે.

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ બે પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો એક પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ ત્રણ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો બે પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ ચાર પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ત્રણ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ પાંચ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ચાર પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ છ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો પાંચ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ સાત પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો છ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ આઠ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો સાત પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ નવ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો આઠ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય,

જો એક સ્કંધ એક પ્રદેશ પર અને બીજો સ્કંધ દસ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો નવ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય છે. આ રીતે અવગાહનાની અપેક્ષાએ એકથી નવ પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય છે. સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિથી છઠાણવડિયા છે.

સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. સંખ્યાત પ્રદેશી એક સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશી બીજા સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશથી દુઠાણવડિયા છે, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોમાં સંખ્યાતા પ્રદેશો હોય છે, તેથી તેમાં— (૧) સંખ્યાતમો ભાગ અને (૨) સંખ્યાત ગુણ, આ બે સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. અવગાહનાથી દુઠાણવડિયા છે. સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય એક આકાશ પ્રદેશ પર અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર રહી શકે છે તેથી સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતગુણ, આ બે સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૧૬ બોલ (ચાર સ્પર્શ)માં છઠાણવડિયા છે.

અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી એક સ્કંધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી બીજા સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય પ્રદેશથી ચૌઠાણવડિયા છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. તેના અસંખ્યાત ભેદ છે, તેથી તેમાં— (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતગુણ (૪) અસંખ્યાત ગુણ આ ચાર સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય એક આકાશ પ્રદેશ પર અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય છે, તેથી તેમાં પૂર્વોક્ત ચાર સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા છે.

અનંત પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. અનંત પ્રદેશી એક સ્કંધ, અનંત પ્રદેશી બીજા સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છઠાણવડિયા છે. અનંત પ્રદેશી સ્કંધોમાં

અનંત પ્રદેશો છે. અનંતના અનંત ભેદ છે, તેથી તેમાં— (૧) અનંતમો ભાગ (૨) અસંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતમો ભાગ (૪) સંખ્યાત ગુણ (૫) અસંખ્યાત ગુણ અને (૬) અનંત ગુણ; આ છ સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે. અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય એક આકાશ પ્રદેશ પર અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પર રહે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો જ હોવાથી તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્યાત પ્રદેશોની જ થાય છે, તેથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા જ થાય છે. સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છઠાણવડિયા છે. સૂક્ષ્મ અનંત પ્રદેશી સ્કંધમાં ચાર સ્પર્શ અને બાહર અનંત પ્રદેશી સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે.

આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરમાણુથી લઈને અનંત પ્રદેશી સુધી ૧૩ આલાપક થાય છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ દ્રવ્ય	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
પરમાણુ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણ	૧૬ બોલ છઠાણ
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ ન્યૂનાધિક	ચૌઠાણ	" " "
ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક કે બે પ્રદેશ ન્યૂનાધિક	ચૌઠાણ	" " "
દશ પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	તુલ્ય	એકથી નવ પ્રદેશ ન્યૂનાધિક	ચૌઠાણ	" " "
સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	દુઠાણ	દુઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	" " "
અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	ચૌઠાણ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	" " "
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	છઠાણ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણ	૨૦ બોલ છઠાણ

પ્રશ્ન-૭ : કોત્રની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે ?

ઉત્તર- કોત્રની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલના અનંત પર્યાયો છે. એક પ્રદેશાવગાઠ એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય, એક પ્રદેશાવગાઠ બીજા પુદ્ગલ દ્રવ્યોથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય, પ્રદેશની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે, કારણ કે એક

પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધો એક આકાશ પ્રદેશાવગાઠ થઈ શકે છે. અનંત પ્રદેશીના અનંત ભેદ હોવાથી તેમાં છ સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. અવગાહનાથી તુલ્ય છે, કારણ કે દરેક સ્કંધની અવગાહના એક આકાશ પ્રદેશ જ છે. સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા. વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટાણવડિયા છે. એક પ્રદેશાવગાઠથી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધ સૂક્ષ્મ હોય છે, તેથી તેમાં ચાર સ્પર્શ જ હોય છે. આ રીતે દશ પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે.

સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોના પર્યાયો :- તે દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા હોય છે, અવગાહનાથી— તેમાં બે પ્રકારે હીનાધિકતા હોય છે કારણ કે સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોની અવગાહના સંખ્યાત પ્રદેશની હોય છે. સંખ્યાત પ્રદેશોના સંખ્યાત ભેદ છે, તેથી સંખ્યાતો ભાગ અને સંખ્યાતગુણ, તેમ બે પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોવાથી તે દુટાણવડિયા ન્યૂનાધિક હોય છે. દરેક સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૧૬ બોલની અપેક્ષાએ છટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોના પર્યાયો :- તે સ્કંધો દ્રવ્યથી તુલ્ય અને પ્રદેશથી છટાણવડિયા છે; અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા હોય છે, સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ છટાણવડિયા હોય છે.

ચારસ્પર્શી—અષ્ટસ્પર્શી :- શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ, આ ચાર મૂળ સ્પર્શો છે. પરમાણુથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધમાં આ ચાર સ્પર્શ જ હોય છે. અનંતપ્રદેશી સ્કંધોમાંથી કોઈ ચારસ્પર્શી હોય છે અને કોઈ આઠ સ્પર્શી હોય છે. જે સૂક્ષ્મ સ્કંધ છે તેમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે અને જે બાદર સ્કંધ છે તેમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. તે જ રીતે એક પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધથી લઈ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધો પણ ચાર સ્પર્શવાળા જ હોય છે. અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધો સ્થૂલ અને બાદર થઈ જાય, તો તે આઠ સ્પર્શયુક્ત હોય છે.

અનંત પ્રદેશાવગાઠ :- અહીં અનંત પ્રદેશાવગાઠની પૃચ્છા નથી, કારણ કે પુદ્ગલ સ્કંધો લોકમાં હોય છે અને લોકમાં અસંખ્ય આકાશપ્રદેશ જ છે. અલોકમાં અનંત આકાશ પ્રદેશ છે પરંતુ ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી, તેથી કોઈપણ સ્કંધ અનંત પ્રદેશાવગાઠ હોતા નથી.

આ રીતે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશાવગાઠથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સુધીના ૧૨ આલાપક થાય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી
એક પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણં	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
બે થી દશ પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણં	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણં	દ્વુટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણં	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા

નોંધ : વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં ચાર સ્પર્શ(કર્કશાદિ)ની ગણના નથી.

પ્રશ્ન-૮ : કાલની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- કાલની અપેક્ષાએ : પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોની સ્થિતિ અને એક પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સુધીના સ્કંધોની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળની હોય છે. તેઓની સ્થિતિ અનંત કાળની હોતી નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનાદિ અનંત છે પરંતુ તે પરમાણુ કે કોઈપણ સ્કંધરૂપે વધુમાં વધુ અસંખ્યાતકાળ સુધી જ રહી શકે છે. અસંખ્યાતકાળ પછી અવશ્ય તેના પર્યાયો પરિવર્તન પામે છે.

એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાય :- એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધો દ્રવ્યથી એક-એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવાથી પરસ્પર તુલ્ય છે. પ્રદેશથી- તેમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે કારણ કે એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોમાં પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધો સમાવિષ્ટ થાય છે, તેથી તેમાં અનંતમો ભાગ, અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાત ગુણ, અસંખ્યાતગુણ અને અનંતગુણ, તેમ છ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા હોય છે. અવગાહનાથી- ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો એક પ્રદેશાવગાઢથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢસુધી હોય શકે છે, તેથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે. સ્થિતિથી- એક સમયની સ્થિતિવાળા સ્કંધોનું જ કથન હોવાથી તે સર્વે તુલ્ય છે. વર્ણાદિથી- તેમાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સુધીના સર્વ સ્કંધો હોવાથી બાદર સ્કંધોની અપેક્ષાએ તેમાં આઠ સ્પર્શ હોય

છે, તેથી વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

સંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાય :- તે દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટ્ટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે અને સ્થિતિથી- દુષ્ટાણવડિયા છે, કારણ કે સંખ્યાત સમયની સ્થિતિના સંખ્યાત ભેદ હોવાથી તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાત ગુણ, તે બે પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ થાય છે, વર્ણાદિથી છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાય :- દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટ્ટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા અને સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા છે કારણ કે અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિના અસંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેમાં ચાર પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ થાય છે, વર્ણાદિ ૨૦ બોલથી છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

આ રીતે કાલની અપેક્ષાએ એક સમયથી અસંખ્ય સમયની સ્થિતિ સુધીના ૧૨ આલાપક થાય છે.

કાલની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
એક સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા
દશ સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાત સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણવડિયા	દુષ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
અસં. સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા

પ્રશ્ન-૯ : ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનંત પર્યાયો છે. પુદ્ગલમાં મુખ્ય ચાર ભાવ છે- વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ. તેમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શ, કુલ મળીને ૨૦ બોલ થાય છે. તે પ્રત્યેક બોલના એક ગુણ, બે ગુણ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ગુણ સુધી ૧૩-૧૩ બોલ થાય છે.

એક ગુણ કાળા પુદ્ગલના અનંત પર્યાય છે. એક ગુણ કાળા પુદ્ગલ, એક ગુણ કાળા અન્ય પુદ્ગલોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા છે, (એક પરમાણુથી લઈને અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધો એક ગુણ કાળા હોય છે. અનંત પ્રદેશી સ્કંધોમાં અનંત પ્રદેશો હોવાથી તે પ્રદેશથી છટાણવડિયા થાય છે) અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા છે, કારણ કે એક ગુણ કાળા પુદ્ગલો એક પ્રદેશાવગાહથી અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ સુધી હોય છે. તેના અસંખ્ય અવગાહનાસ્થાન થવાથી તેમાં ચાર સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા છે, કારણ કે એક ગુણ કાળા પુદ્ગલો એક સમયથી અસંખ્ય સમય સુધીની સ્થિતિવાળા હોય છે. તેના અસંખ્ય સ્થિતિસ્થાન થવાથી તેમાં પણ ચાર સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે. વર્ણાદિથી એક ગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલો, એક ગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલોથી સમાન હોય છે અર્થાત્ સ્વસ્થાનથી તુલ્ય હોય છે અને શેષ વર્ણાદિ ૧૯ બોલમાં છટાણવડિયા હોય છે.

સંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલના અનંત પર્યાય છે. સંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલ, અન્ય સંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા. વર્ણાદિ વીસ બોલમાંથી સ્વસ્થાનમાં દુટાણવડિયા છે. સંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલ, અન્ય સંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલો સાથે સમાન પણ હોય અને અસમાન પણ હોય છે. જો અસમાન હોય, તો સંખ્યાતના સંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેમાં— ૧. સંખ્યાતમો ભાગ અને ૨. સંખ્યાત ગુણ, આ બે સ્થાનથી હીનાધિકતા થાય છે અને વર્ણાદિ અન્ય ૧૯ બોલમાં છટાણવડિયા છે.

અસંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલના અનંત પર્યાય છે. અસંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલ, અન્ય અસંખ્યાત ગુણ કાળા પુદ્ગલોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા હોય છે, કારણ કે અસંખ્યાત ગુણમાં અસંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેમાં ચાર સ્થાનથી હીનાધિકતા હોય છે. અને શેષ વર્ણાદિ ૧૯ બોલમાં છટાણવડિયા છે.

અનંત ગુણકાળા પુદ્ગલના અનંત પર્યાય છે. અનંતગુણ કાળા પુદ્ગલ, અન્ય અનંત ગુણ કાળા પુદ્ગલોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલમાં છટાણવડિયા છે.

આ રીતે એક ગુણથી અનંતગુણ સુધીના કાળા પરમાણુ આદિના ૧૩ પ્રકાર × વર્ણાદિ ૨૦ બોલ = ૨૬૦ આલાપક થાય.

ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલમાં)
એક ગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણાં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણાં	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણાં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણાં	સ્વસ્થાનમાં દુટ્ટાણવડિયા, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અસંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણાં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણાં	સ્વસ્થાનમાં ચૌઠાણવડિયા, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અનંતગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણાં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણાં	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા

પ્રશ્ન-૧૦ : અવગાહનાની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોના પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો થાય છે. તે સર્વ સ્કંધો દ્રવ્યથી તુલ્ય છે. પ્રદેશથી તુલ્ય હોય અથવા તેમાં દુટ્ટાણ, ચૌઠાણ અથવા છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે. અવગાહનામાં વિવિધતા છે, તે આ પ્રમાણે છે-

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધની બે પ્રકારની અવગાહના :- (૧) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક જ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે, યથા- [●●]

(૨) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે બે આકાશ પ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. યથા- [●●]

[નોંધ- આ આકૃતિઓમાં ગોળ ટપકા પ્રદેશના સૂચક છે અને ચોરસ ખાના આકાશપ્રદેશના સૂચક છે.]

જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો અવગાહનાથી તુલ્ય છે કારણ કે

તે બધા સ્કંધો એક-એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો પણ અવગાહનાથી તુલ્ય છે કારણ કે તે બધા સ્કંધો બે-બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં મધ્યમ અવગાહના થતી નથી.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા બધા સ્કંધો પરસ્પર તુલ્ય છે. યથા—

(૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે ત્રણ આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બધા સ્કંધો પરસ્પર તુલ્ય છે. યથા—

(૩) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે બે આકાશ પ્રદેશ તેની મધ્યમ અવગાહના છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં મધ્યમ અવગાહના એક જ પ્રકારની થાય છે. તેથી તેમાં ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. તેમાં પણ પરસ્પર તુલ્યતા જ રહે છે. યથા—

ચાર પ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) ચાર પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તે બધા સ્કંધો અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. યથા—

(૨) ચારપ્રદેશી સ્કંધ ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ચાર આકાશ પ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. તે બધા સ્કંધો અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. યથા—

(૩) ચારપ્રદેશી સ્કંધ બે અથવા ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે બે કે ત્રણ આકાશપ્રદેશ તેની મધ્યમ અવગાહના છે. યથા—

જે સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય છે તે ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ હીન છે અને ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધ, બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ અધિક છે. આ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા ચાર પ્રદેશી સ્કંધમાં અવગાહનાથી એક પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

પાંચ પ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) પાંચે ય પ્રદેશો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તે બધા સ્કંધો અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય છે. યથા—

(૨) પાંચે ય પ્રદેશો પાંચ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે પાંચ આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. યથા—

(૩) પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ બે, ત્રણ અથવા ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે બે, ત્રણ કે ચાર આકાશપ્રદેશ તેની મધ્યમ અવગાહના કહેવાય છે. યથા—

જે સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત છે, તે ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ હીન અને ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી બે પ્રદેશ હીન છે. જે સ્કંધ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છે, તે બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ અધિક અને ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ હીન છે. જે સ્કંધ ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છે તે બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી બે પ્રદેશ અધિક અને ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ અધિક હોય છે. આ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા પાંચ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક અથવા બે પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય છે.

આ જ રીતે છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી આદિ સ્કંધોની જઘન્ય અવગાહના એક આકાશપ્રદેશની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જેટલા પ્રદેશી સ્કંધ હોય તેટલા આકાશ પ્રદેશની થાય છે. પરંતુ અનંતપ્રદેશી સ્કંધની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશની જ થાય છે, કારણ કે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, મધ્યમ અવગાહનાના અનેક વિકલ્પો થાય છે.

મધ્યમ અવગાહનાવાળા છ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા સાત પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા આઠ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા નવ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા દશ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત પ્રદેશોની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે.

સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તેવા સ્કંધો એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોવાથી અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. (૨) સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે સંખ્યાત આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. તેમાં પણ અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્યતા હોય છે. (૩) સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ બે પ્રદેશથી લઈને સંખ્યાતા પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે તેની મધ્યમ અવગાહના કહેવાય છે. સંખ્યાતાના સંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેના અવગાહના સ્થાન સંખ્યાતા થાય છે, તેથી

તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતગુણ, આ બે પ્રકાર ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જથ્થા અવગાહના છે. તેવા બધા સ્કંધોનું અવગાહન સ્થાન એક જ હોવાથી તે અવગાહનાની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે. (૨) અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. તેવા બધા સ્કંધોનું અવગાહના સ્થાન એક જ હોવાથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ તે પરસ્પર તુલ્ય છે. (૩) અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો બે આકાશ પ્રદેશથી લઈને અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે મધ્યમ અવગાહના છે. તેના અવગાહના સ્થાન અસંખ્યાત હોવાથી તેમાં ચાર પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે, તેથી તે મધ્યમ અવગાહનાવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ પરસ્પર ચૌઠાણવડિયા છે.

અનંતપ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જથ્થા અવગાહના છે. તે અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય છે. (૨) ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો અનંતપ્રદેશી સ્કંધ લોકવ્યાપી હોય છે. તે સ્કંધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક લોક પ્રમાણ છે, તેથી તે પરસ્પર તુલ્ય છે. (૩) અનંતપ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશ પ્રદેશથી લઈને અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તે તેની મધ્યમ અવગાહના છે. તેના અવગાહના સ્થાન અસંખ્ય હોવાથી તેમાં ચાર પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે, તેથી તે મધ્યમ અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધો પરસ્પર અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ :- પરમાણુથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધની સ્થિતિ એક સમયથી લઈને અસંખ્યાતકાલ સુધીની હોય છે તેથી તે સર્વે સ્કંધો સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધો અસંખ્યપ્રદેશાવગાહ અને લોકવ્યાપી હોય છે. તે સર્વેની સ્થિતિ એક સમયની હોવાથી તે સર્વે સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. મધ્યમ અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક હોય છે.

વર્ણાદિની અપેક્ષાએ :- એક પ્રદેશાવગાહથી લઈને સંખ્યાત પ્રદેશાવગાહ સુધીના સ્કંધોમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે. અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ પુદ્ગલ સ્કંધમાં ચાર અથવા આઠ સ્પર્શ હોય છે. પરમાણુથી લઈને અસંખ્યપ્રદેશી સ્કંધમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે. સૂક્ષ્મ અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં ચાર સ્પર્શ અને બાહર અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં આઠ

સ્પર્શ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ લોક પ્રમાણ અવગાહનાવાળા સ્કંધમાં પણ ચાર સ્પર્શ જ હોય છે. પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધમાં જેમાં જે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય તેમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

અવગાહનાની અપેક્ષાએ સ્કંધોના પર્યાયો :-

સ્કંધોના પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણં	"
દશ પ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	એકથી સાત પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સં પ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	દુટ્ટાણં	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	દુટ્ટાણં	દુટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણં	" " "
અસં પ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	ચૌઠાણં	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	ચૌઠાણં	ચૌઠાણં	ચૌઠાણં	" " "
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	છટ્ટાણં	તુલ્ય	ચૌઠાણં	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	છટ્ટાણં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણં	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા

★ જં = જઘન્ય, ઉં = ઉત્કૃષ્ટ, સં = સંખ્યાત, અસં = અસંખ્યાત, ચૌઠાણં = ચૌઠાણવડિયા, દુટ્ટાણં = દુટ્ટાણવડિયા, છટ્ટાણં = છટ્ટાણવડિયા.

પ્રશ્ન-૧૧ : સ્થિતિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દ્વિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે. તે દ્રવ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશથી તુલ્ય હોય કે દુદાણ, ચૌઠાણ અથવા છઠાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોની સ્થિતિ અસંખ્યાતકાલની હોય છે. તેમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધો સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે કારણ કે તેનું સ્થિતિસ્થાન એક જ છે. મધ્યમ સ્થિતિવાળા સ્કંધોમાં અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન હોવાથી ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરમાણુ અને સ્કંધોના પર્યાયો :-

સ્કંધોના પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
પરમાણુ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણ.	" " "
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જઘ/ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક	તુલ્ય	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણ.	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જઘ/ ઉ. સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	બે પ્રદેશ હીનાધિક	તુલ્ય	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	બે પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણ.	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
દશ પ્રદેશી સ્કંધ જઘ/ ઉ. સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	નવ પ્રદેશ હીનાધિક	તુલ્ય	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	નવ પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણ.	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ જઘ/ઉ. સ્થિતિ	તુલ્ય	દુદાણ.	દુદાણવડિયા	તુલ્ય	૧૬ બોલમાં છઠાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	દુદાણ.	દુદાણવડિયા	ચૌઠાણ.	" " "

સ્કંધોના પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
અસંખ્ય પ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	ચૌઠાણં	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	ચૌઠાણં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણં	" " "
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જં/ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	છટ્ટાણં	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	છટ્ટાણં	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણં	" " "

★ જં = જઘન્ય, ઉં = ઉત્કૃષ્ટ, ચૌઠાણં = ચૌઠાણવડિયા, દુટ્ટાણં = દુટ્ટાણવડિયા, છટ્ટાણં = છટ્ટાણવડિયા.

પ્રશ્ન-૧૨ : વર્ણાદિ અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા વર્ણવાળા દ્વિ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે.

પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં જે જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ વર્ણાદિની પૃચ્છા હોય તે વર્ણાદિ સ્વસ્થાનથી તુલ્ય હોય છે. જેમ કે જઘન્ય ગુણ કાળો પરમાણુ, જઘન્ય ગુણ કાળા અન્ય પરમાણુઓથી કાળા વર્ણની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે, શેષ વર્ણાદિની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં જે મધ્યમ ગુણ વર્ણાદિની પૃચ્છા હોય, તે વર્ણાદિ સ્વસ્થાનમાં પણ છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે, કારણ કે મધ્યમ ગુણ વર્ણાદિના અનંતસ્થાન છે.

વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાંથી એક પરમાણુમાં કોઈ પણ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ; એમ કુલ પાંચ બોલ હોય છે. પરમાણુ એક પ્રદેશી છે, તેથી તેમાં એકથી વધારે વર્ણાદિ અને બેથી વધારે સ્પર્શ હોતા નથી અર્થાત્ શીત અને ઉષ્ણમાંથી કોઈ એક સ્પર્શ અને સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષમાંથી કોઈ એક સ્પર્શ, તેમ બે સ્પર્શ હોય છે અને અનેક પરમાણુઓમાં સર્વ મળીને પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને ચાર સ્પર્શ, કુલ સોળ બોલ હોય છે. અનંત પ્રદેશી બાહર સ્કંધ સિવાય બધા જ સ્કંધોમાં ચાર સ્પર્શ સહિત વર્ણાદિ ૧૬ બોલ હોય છે અને અનંત પ્રદેશી બાહર સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શ સહિત વર્ણાદિ ૨૦ બોલ હોય છે. આ રીતે પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં વર્ણાદિની અનંત પર્યાયો થાય છે.

વર્ણાદિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
પરમાણુ જ૦/ઉ૦ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણ	કાળાવર્ણથી તુલ્ય ૧૧ બોલમાં છટાણ
મધ્યમ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણ	૧૨ બોલમાં છટાણ
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જ૦/ઉ૦ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય/એક પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણ	કાળા વર્ણથી તુલ્ય ૧૫ બોલમાં છટાણ
મધ્યમ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	તુલ્ય	"	ચૌઠાણ	૧૬ બોલ છટાણ
દશ પ્રદેશી સ્કંધ જ૦/ઉ૦ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય/નવ પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણ	કાળા વર્ણથી તુલ્ય ૧૫ બોલમાં છટાણ
મધ્યમ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	તુલ્ય	"	ચૌઠાણ	૧૬ બોલમાં છટાણ
સંખ્યાત પ્રદેશી જ૦/ઉ૦ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	દુટાણ	દુટાણ	ચૌઠાણ	કાળા વર્ણથી તુલ્ય ૧૫ બોલ છટાણ
મધ્યમ કાળાવર્ણ		દુટાણ	દુટાણ	ચૌઠાણ	૧૬ બોલમાં છટાણ
અસંખ્યાત પ્રદેશી જ૦/ઉ૦ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	કાળા વર્ણથી તુલ્ય ૧૫ બોલમાં છટાણ
મધ્યમ કાળાવર્ણ		ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૧૬ બોલમાં છટાણ
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જ૦/ઉ૦ કાળાવર્ણ	તુલ્ય	છટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	કાળા વર્ણથી તુલ્ય, ૧૮ બોલમાં છટાણ
મધ્યમ કાળાવર્ણ		છટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૨૦ બોલમાં છટાણ
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જથન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કર્કશ સ્પર્શ	તુલ્ય	છટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	કર્કશ સ્પર્શથી તુલ્ય, અન્ય વર્ણાદિ ૧૮ બોલમાં છટાણ
મધ્યમ કર્કશ સ્પર્શ		છટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૨૦ બોલમાં છટાણ

★ કાળા વર્ણની જેમ અન્ય ચાર વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને ચાર અંતિમ સ્પર્શનું કથન કરવું. ★ સર્વત્ર પરમાણુમાં વર્ણ કે ગંધ આદિ જેની પૃચ્છણ હોય તેના પ્રતિપક્ષી શેષ વર્ણ કે ગંધ આદિ ન કહેવા. ★ કર્કશ સ્પર્શની જેમ મૂદુ, હળવા, ભારે સ્પર્શયુક્ત અનંતપ્રદેશી સ્કંધનું કથન કરવું. આ ચારે સ્પર્શમાં પરમાણુથી અસંખ્ય પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોનું કથન ન કરવું, કારણ કે આ ચાર સ્પર્શ માત્ર અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં જ હોય છે.

પ્રશ્ન—૧૩ : પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનંત પર્યાયો છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય પ્રદેશી સ્કંધ છે. સર્વોત્કૃષ્ટ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ છે. ત્રિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધ મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધ છે.

જઘન્ય પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય પ્રદેશી (દ્વિપ્રદેશી) સ્કંધ, જઘન્ય પ્રદેશી સ્કંધોથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી એક પ્રદેશ હીનાધિક, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા.

ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ, ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી તુલ્ય, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, કારણ કે તેમાં અસંખ્યાતા અવગાહના સ્થાન હોય છે. સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા, કારણ કે તેમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે.

મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે. મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધ, મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટ્ટાણવડિયા છે. કારણ કે મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત ભેદ હોય છે. અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, વર્ણાદિ વીસ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા.

પ્રશ્ન—૧૪ : અવગાહનાની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર— અવગાહનાની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે. એક પ્રદેશાવગાહ પરમાણુ પુદ્ગલથી લઈને એક પ્રદેશાવગાહ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય અવગાહનાવાળા છે. સંપૂર્ણ લોકવ્યાપી સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા છે અને બે પ્રદેશાવગાહથી અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ સ્કંધ મધ્યમ અવગાહનાવાળા છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળો સ્કંધ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટ્ટાણવડિયા, કારણ કે તેમાં પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોનો સમાવેશ છે. અવગાહનાથી તુલ્ય, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા, કારણ કે તેમાં એક સમયથી અસંખ્ય સમય સુધીની સ્થિતિ હોય છે. વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા સ્કંધ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો સ્કંધ, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય અને પ્રદેશથી છટ્ટાણવડિયા છે. કારણ કે તેમાં પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોનો સમાવેશ છે. અવગાહના અને સ્થિતિથી તુલ્ય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ

અવગાહનાવાળા સ્કંધ લોકવ્યાપી હોવાથી તેની સ્થિતિ એક સમયની જ હોય છે). વર્ષાદિ ૧૬ બોલથી છટાણવડિયા છે. કારણ કે લોક વ્યાપી સ્કંધોમાં ચાર સ્પર્શ જ હોય છે.

મધ્યમ અવગાહનાવાળો સ્કંધ, મધ્યમ અવગાહનાવાળા સ્કંધોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા અને વર્ષાદિ ૨૦ બોલમાં છટાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન-૧૫ : સ્થિતિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે ?

ઉત્તર- જઘન્યાદિ સ્થિતિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુથી લઈને અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય સ્થિતિવાળા છે. ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલની સ્થિતિવાળા પરમાણુથી લઈને અનંત પ્રદેશી સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા છે. બે સમયથી લઈને અસંખ્ય સમયની સ્થિતિવાળા સ્કંધો મધ્યમ સ્થિતિવાળા છે.

જઘન્ય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ષાદિ વીસ બોલમાં છટાણવડિયા છે. તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો થાય છે, પરંતુ તેમાં સ્થિતિથી પણ ચૌઠાણવડિયા છે.

પ્રશ્ન-૧૬ : વર્ષાદિ ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો કેટલા છે ? તેમાં કેટલા પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે ?

ઉત્તર- વર્ષાદિ ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે. એક ગુણ કાળાવર્ણવાળા પરમાણુથી લઈને એક ગુણ કાળા વર્ણવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધો જઘન્યગુણવાળા છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતગુણ કાળા વર્ણવાળા પરમાણુથી લઈને અનંતગુણ કાળા વર્ણવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધો ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા છે. બે ગુણ કાળા વર્ણવાળા પરમાણુથી લઈને અનંતગુણ કાળા વર્ણવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધો મધ્યમ ગુણવાળા છે.

જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા એક પુદ્ગલ, જઘન્ય કાળા વર્ણવાળા બીજા પુદ્ગલોથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છટાણવડિયા, અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિથી ચૌઠાણવડિયા અને વર્ષાદિ વીસ બોલમાંથી સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૮ બોલમાં છટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા વર્ણવાળા અને મધ્યમગુણ કાળા વર્ણવાળાં

પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે પરંતુ મધ્યમ ગુણ કાળાવર્ણવાળા પુદ્ગલો વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં અર્થાત્ સ્વસ્થાનમાં પણ છટ્ટાણવડિયા છે.

સમુચ્ચય પ્રદેશ, અવગાહના, સ્થિતિ, ભાવની અપેક્ષાએ સ્કંધોના પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી
પ્રદેશ					
જઘન્ય પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય		એક પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણ	૧૬ બોલ છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય		ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૨૦ બોલ છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અવગાહના					
જઘન્ય અવગાહના-વાળા સ્કંધ	તુલ્ય	છટ્ટાણ	તુલ્ય	ચૌઠાણ	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના-વાળા સ્કંધ	તુલ્ય	છટ્ટાણ	તુલ્ય	તુલ્ય	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના-વાળા સ્કંધ	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સ્થિતિ					
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધ	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણ	તુલ્ય	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિવાળા સ્કંધ	તુલ્ય	છટ્ટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
ભાવ					
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણયુક્ત સ્કંધ		છટ્ટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ કાળાવર્ણ-યુક્ત સ્કંધ		છટ્ટાણ	ચૌઠાણ	ચૌઠાણ	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
નોંધ : કાળા વર્ણની જેમ શેષ વર્ણાદિ ૧૮ બોલ માટે પણ સમજી લેવું.					

૩૫ી અબ્રુવ પર્યાયોના કુલ આલાપક - ૧૦૧૯ :-

(૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ૧૩ આલાપક— ૧. પરમાણુ પુદ્ગલ, ૨ થી ૧૦. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ દશ પ્રદેશી સ્કંધ, ૧૧. સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, ૧૨. અસંખ્યાત અને ૧૩. અનંત પ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયો.

(૨) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ૧૨ આલાપક— ૧. એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ, ૨ થી ૧૦. દ્વિપ્રદેશાવગાઠથી દશ પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ, ૧૧. સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ, ૧૨. અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ.

(૩) કાલની અપેક્ષાએ ૧૨ આલાપક— ૧. એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલ, ૨ થી ૧૦. બે સમયથી દશ સમય સ્થિતિક પુદ્ગલ, ૧૧. સંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલ ૧૨. અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલ.

(૪) ભાવની અપેક્ષાએ ૨૬૦ આલાપક— ૧ થી ૧૦. એક ગુણથી દશ ગુણ કાળા પુદ્ગલ ૧૧ થી ૧૩. સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત ગુણ કાળા પુદ્ગલ. એક કાળા વર્ણના ૧૩ આલાપક, તે જ રીતે વર્ણાદિ ૨૦ બોલના ૨૦×૧૩=૨૬૦ આલાપક થાય.

(૫) અવગાહનાના ૩૫ આલાપક— ૧ થી ૨. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં જઘન્ય અવગાહના અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩ થી ૩૫. ત્રિપ્રદેશીથી દશ પ્રદેશી સ્કંધ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધ, તે ૧૧ બોલમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની ગણના કરતાં ૧૧×૩=૩૩. ૩૩+૨=૩૫ આલાપક થાય.

(૬) સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધના ૩૯ આલાપક— પરમાણુ યાવત્ દશ પ્રદેશી, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધ, આ ૧૩ પ્રકારના પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ગણના કરતા ૧૩×૩=૩૯ આલાપક થાય.

(૭) ભાવની અપેક્ષાએ પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધના ૬૩૬ આલાપક— પરમાણુ યાવત્ દશ પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, આ ૧૨ પ્રકારના પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ચાર સ્પર્શ હોવાથી તેમાં વર્ણાદિ ૧૬ બોલ હોય છે, તેની ગણના કરતાં ૧૬×૨ = ૧૯૨ થાય, તેના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ આ ત્રણ-ત્રણ ભેદની ગણના કરતાં ૧૯૨×૩=૫૭૬ આલાપક થાય છે અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધમાં વર્ણાદિ ૨૦ બોલ હોવાથી, તેના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિની ગણના કરતાં ૨૦×૩=૬૦ આલાપક થાય છે. સર્વ મળી ૫૭૬+૬૦=૬૩૬ આલાપક થાય છે.

(૮) જઘન્યાદિ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ—૩, (૯) જઘન્યાદિ અવગાહનાની અપેક્ષાએ—૩ (૧૦) જઘન્યાદિ સ્થિતિની અપેક્ષાએ—૩, (૧૧) જઘન્યાદિ વર્ણાદિ

૨૦ બોલની અપેક્ષાએ -૩ આલાપક છે. સર્વ મળીને ૧૩+૧૨+૧૨+૨૬૦+
૩૫+ ૩૯+૬૩૬+૩+૩+૩+૩=૧૦૧૯ આલાપક થાય છે.

[૬] ચરમ-અચરમ

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૧૦

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન ! રત્નપ્રભાપૃથ્વી શું (૧) ચરમ છે, (૨) અચરમ છે, (૩) અનેક ચરમ છે, (૪) અનેક અચરમ છે, (૫) ચરમાંત પ્રદેશો રૂપ છે કે (૬) અચરમાંત પ્રદેશો રૂપ છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ચરમ, અચરમ આદિ એક પણ વિકલ્પ નથી. વિભાગની અપેક્ષાએ રત્નપ્રભાપૃથ્વી (૧) એક અચરમ, (૨) અનેક ચરમ, (૩) ચરમાંત પ્રદેશો રૂપ, (૪) અચરમાંત પ્રદેશો રૂપ છે.

(૧) ચરમ - અંતિમ વિભાગ. કોઈ પણ વસ્તુના કે સ્થાનનો અંતિમ વિભાગ.

(૨) અચરમ - કોઈ પણ વસ્તુ કે સ્થાનનો મધ્યવર્તી વિભાગ.

(૩) અનેક ચરમ - અનેક અંતિમ વિભાગો.

(૪) અનેક અચરમ - અનેક મધ્યવર્તી વિભાગો.

(૫) ચરમાંત પ્રદેશો - અંતિમ વિભાગોના પ્રદેશો.

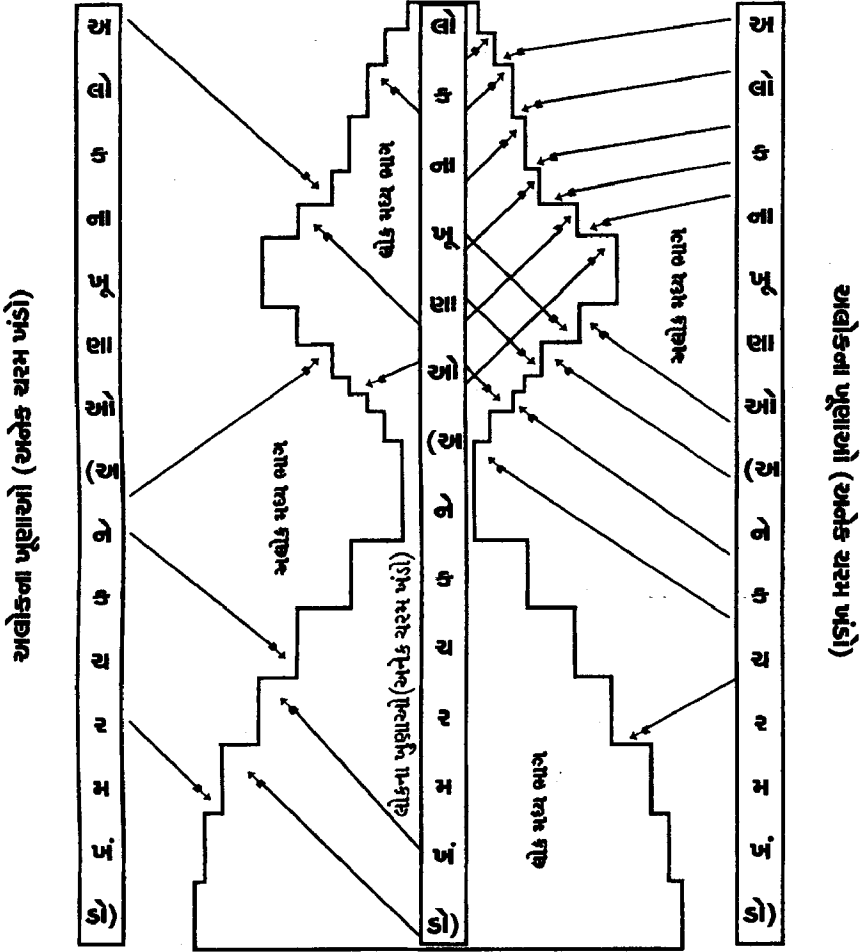
(૬) અચરમાંત પ્રદેશો - મધ્યવર્તી વિભાગના પ્રદેશો

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કોઈ પણ વસ્તુ કે સ્થાન એક અખંડ રૂપ છે તેથી તેમાં ચરમ-અચરમ આદિ કોઈ પણ વિભાગ થતા નથી.

વિભાગ અપેક્ષાએ- રત્નપ્રભાપૃથ્વી આદિ કોઈ પણ સ્થાન કે વસ્તુ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક છે તેથી તેમાં અનેક વિભાગો થઈ શકે છે, તેમજ કલ્પિત પણ કરી શકાય છે. તે સ્થાનના ખૂણાઓરૂપ અંતિમ વિભાગો ચરમ કહેવાય, મધ્યવર્તી વિભાગ અચરમ કહેવાય, ચરમ વિભાગોના પ્રદેશો ચરમાંત પ્રદેશો કહેવાય અને અચરમ વિભાગના પ્રદેશો અચરમાંત પ્રદેશો કહેવાય છે.

રત્નપ્રભાપૃથ્વી આદિ લોકના કોઈ પણ ગોળાઈવાળા સ્થાનો કિનારા પર સીધા નથી અર્થાત્ સમચક્રવાલ પરિધિવાળા નથી, પરંતુ વિષમચક્રવાલ પરિધિવાળા એટલે દંતાકાર છે.

લોક અને અલોકના ચરમ ખંડો :-

તેમાં અનેક ખૂણાઓ છે. તેથી રત્નપ્રભાપૃથ્વી અનેક ચરમરૂપ છે. ખૂણાના વિભાગને છોડીને મધ્યનો એક વિભાગ એક અચરમરૂપ છે. અનેક ચરમ

વિભાગોના પ્રદેશો ચરમાંત પ્રદેશો રૂપ અને એક અચરમના અસંખ્ય પ્રદેશો અચરમાંત પ્રદેશોરૂપ છે.

આ રીતે રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં વિભાગની અપેક્ષાએ અનેક ચરમ આદિ ચાર ભંગ ઘટિત થાય છે. આ જ રીતે સાતે નરક પૃથ્વી, ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી, બાર દેવલોક, નવ ત્રૈવેયક, પાંચ અનુત્તર વિમાન, લોક અને અલોક કુલ ૩૬ સ્થાનમાં ૪-૪ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેથી $૩૬ \times ૪ = ૧૪૪$ આલાપક થાય.

પ્રશ્ન-૨ : હે ભગવન ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક અચરમ અને અનેક ચરમ, ચરમાંતપ્રદેશો તથા અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ(બંને)ની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી અલ્પ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાત ગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ; આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમાન્ત પ્રદેશો છે. (૨) તેનાથી અચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી ચરમાન્ત-અચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી અલ્પ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ, અનેક ચરમ વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી ચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૫) તેનાથી અચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૬) તેનાથી ચરમાન્ત-અચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે.

આ જ રીતે શર્કરાપ્રભાથી લઈને નીચે સાતમી તમસ્તમાપૃથ્વી સુધી તથા સૌધર્મ દેવલોકથી લઈને અચ્યુત દેવલોક, નવ ત્રૈવેયક, પાંચ અનુત્તર વિમાન, ઈષ્ટપ્રાગભારાપૃથ્વી અને લોક સુધીના પ્રત્યેક સ્થાનમાં પૂર્વોક્ત રીતે અલ્પબહુત્વનું કથન કરવું.

રત્નપ્રભા પૃથ્વી આદિમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ:-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ	સર્વથી અલ્પ	મધ્યવર્તી ખંડ એક જ છે.
(૨) અનેક ચરમ	અસંખ્યાત ગુણા	પર્યંતવર્તી નિષ્કૂટો(ખૂણાઓ) અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ અને અનેક ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	ચરમ અને અચરમ બંને મળતાં એકનો વધારો થાય છે.

રત્નપ્રભા આદિમાં ચરમ-અચરમનું પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) ચરમાંત પ્રદેશો	સર્વથી અલ્પ	ખંડો નાના છે
(૨) અચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું મોટું છે.
(૩) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	બંને પ્રકારના પ્રદેશોની સાથે ગણના છે.

રત્નપ્રભા આદિમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ દ્રવ્ય	સર્વથી અલ્પ	મધ્યવર્તી ખંડ એક જ છે.
(૨) અનેક ચરમ દ્રવ્યો	અસંખ્યાત ગુણા	નિષ્કૂટો અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ-ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	અચરમ-ચરમની સાથે ગણના છે.
(૪) ચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	દરેક ચરમાંત ખંડો અસંખ્યાત પ્રદેશી છે.
(૫) અચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાત ગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું મોટું છે
(૬) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશોની ગણના સાથે છે.
નોંધ : રત્નપ્રભાદિ ૭ પૃથ્વીઓ, ઈષત્પ્રાગભારા પૃથ્વી, ૨૬ દેવવિમાનો અને લોક. આ રીતે $૭+૧+૨૬ = ૩૪$ બોલોમાં ઉપરોક્તમાં ચરમાદિનું અલ્પબહુત્વ થાય છે.		

પ્રશ્ન-૩ : હે ભગવન ! અલોકનો એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી અલ્પ અલોકનો એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ, આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ—(૧) સર્વથી અલ્પ અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો છે, (૩) તેનાથી અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગુણા છે. (૩) તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો, આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી અલ્પ અલોકનો એક અચરમ છે, (૨) તેનાથી અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી એક અચરમ અને અનેક ચરમ, આ બંને વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી ચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. (૫) તેનાથી અચરમાન્ત પ્રદેશો અનંતગુણા છે. (૬) તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો, આ બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

અલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ	સર્વથી અલ્પ	લોકની સમીપેના નિષ્કૂટો સિવાય સંપૂર્ણ અલોક એક રૂપ છે.
(૨) અનેક ચરમ	અસં. ગુણા	લોકની સમીપના અલોકના નિષ્કૂટો અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ-ચરમ	વિશેષાધિક	બંનેની ગણના સાથે છે.

અલોકમાં ચરમ-અચરમનું પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) ચરમાંત પ્રદેશો	સર્વથી અલ્પ	નિષ્કૂટોનું ક્ષેત્ર અલ્પ છે.
(૨) અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણા	નિષ્કૂટો સિવાયનું અલોક ક્ષેત્ર અનંતગણું મોટું છે.
(૩) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	બંનેની ગણના સાથે છે.

અલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) અચરમ	સર્વથી અલ્પ	એક ખંડ રૂપ છે.
(૨) અનેક ચરમ	અસં. ગુણા	નિષ્કૂટો અસંખ્યાત છે.
(૩) અચરમ-ચરમ	વિશેષાધિક	બંનેની સાથે ગણના છે.
(૪) ચરમાંત પ્રદેશો	અસં. ગુણા	અલોકના પ્રત્યેક નિષ્કૂટો અસંખ્યાત પ્રદેશો છે.
(૫) અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણા	નિષ્કૂટ સિવાયનું અલોક ક્ષેત્ર અનંત છે.
(૬) ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	બંને પ્રકારના પ્રદેશોની સાથે ગણના છે.

પ્રશ્ન-૪ : હે ભગવન ! લોકાલોકનો એક અચરમ, અનેક ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત- પ્રદેશોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશની અપેક્ષાએ, દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી અલ્પ લોકાલોકનો એક-એક અચરમ છે. (૨) તેનાથી લોકના અનેક ચરમ અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અલોકના અનેક ચરમ વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી લોક અને અલોકનો અચરમ અને અનેકચરમ, આ બંને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી અલ્પ લોકના ચરમાંત પ્રદેશો છે, (૨) તેનાથી અલોકના ચરમાંતપ્રદેશો વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી લોકના અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગુણા છે. (૫) તેનાથી લોક અને અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશની

અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી અલ્પ લોક-અલોકનો એક-એક અચરમ છે, (૨) તેનાથી લોકના અનેક ચરમો અસંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી અલોકના અનેક ચરમ વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી લોક અને અલોકના અચરમ અને અનેક ચરમ, આ બંને વિશેષાધિક છે. (૫) તેનાથી લોકના ચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ છે, (૬) તેનાથી અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી લોકના અચરમાંત-પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ છે, (૮) તેનાથી અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગુણ છે, (૯) તેનાથી લોક-અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો, આ બંને વિશેષાધિક છે. (૧૦) તેનાથી સર્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, (૧૧) તેનાથી સર્વ પ્રદેશો અનંતગુણ છે અને તેનાથી સર્વ પર્યાયો અનંતગુણ છે.

લોકાલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) લોક-અલોકના અચરમ દ્રવ્ય	સર્વથી અલ્પ અને પરસ્પર તુલ્ય	બંને એક-એક અચરમ ખંડ છે.
(૨) લોકના ચરમ દ્રવ્યો	અસંખ્યાતગુણ	લોકના પર્યતવર્તી નિષ્કૂટો અસંખ્યાત છે.
(૩) અલોકના ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	લોકના નિષ્કૂટ કરતાં અલોકના નિષ્કૂટ કાંઈક વધુ છે
(૪) લોક-અલોકના અચરમ-ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત ત્રણે બોલની સાથે ગણના છે.

લોકાલોકમાં ચરમ-અચરમનું પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) લોકના ચરમાંત પ્રદેશો	સર્વથી અલ્પ	લોક નિષ્કૂટોનું ક્ષેત્ર નાનું છે.
(૨) અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	લોક નિષ્કૂટ કરતાં અલોક નિષ્કૂટ કિંચિત્ વધુ છે.
(૩) લોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અસં- ગુણ	નિષ્કૂટ સિવાયનું લોક ક્ષેત્ર અસં- ગણું મોટું છે.
(૪) અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણ	નિષ્કૂટ સિવાયનું અલોકક્ષેત્ર અનંતગણું મોટું છે.
(૫) લોક-અલોકના ચરમાંત અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત ચારે ય બોલની સાથે ગણના છે.

લોકાલોકમાં ચરમ-અચરમનું દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૧) લોક-અલોકના અચરમ દ્રવ્ય	સર્વથી અલ્પ અને પરસ્પર તુલ્ય	બંને એક-એક, કુલ બે જ ખંડ રૂપ છે.
(૨) લોકના ચરમ દ્રવ્યો	અસંખ્યાતગુણ	લોકના નિષ્કૂટો અસંખ્યાત છે

વિકલ્પ	પ્રમાણ	કારણ
(૩) અલોકના ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	લોક નિષ્કૃટ કરતાં અલોક નિષ્કૃટ વધુ છે.
(૪) લોક-અલોકના અચરમ-ચરમ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત ત્રણે બોલોની ગણના છે.
(૫) લોકના ચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	લોકના અસંખ્યાત નિષ્કૃટો અસંખ્યાતપ્રદેશી છે.
(૬) અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	લોકના નિષ્કૃટ કરતાં અલોકના નિષ્કૃટ વધુ છે.
(૭) લોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અસંખ્યાતગુણા	લોકાલોકના નિષ્કૃટ કરતાં લોકનો મધ્યખંડ અસંખ્યાતગણો મોટો છે.
(૮) અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો	અનંતગુણા	ક્ષેત્ર અનંતગણું મોટું છે.
(૯) લોકાલોકના ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો	વિશેષાધિક	ઉપરોક્ત ચારેનો સમાવેશ થાય છે.
(૧૦) સર્વ દ્રવ્ય	વિશેષાધિક	ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે ય અજીવ દ્રવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.
(૧૧) સર્વ પ્રદેશો	અનંતગુણા	લોકની સીધ સિવાયના અલોક પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે.
(૧૨) સર્વ પર્યાયો	અનંતગુણા	સર્વ દ્રવ્ય અને પ્રદેશોના પર્યાયો અનંત છે.

પ્રશ્ન-૫ : ચરમ-અચરમના અસંયોગી-સંયોગી કેટલા ભંગ થાય છે ?

ઉત્તર- તેના ૨૬ ભંગ થાય છે.

ચરમ અચરમના ૨૬ ભંગ :- તેમાં ચરમ, અચરમ અને અવકત્તવ્ય, તે ત્રણ બોલ છે. તેના એકવચન અને બહુવચનના અસંયોગી ૬, દ્વિસંયોગી ૧૨ અને ત્રિસંયોગી ૮ ભંગ, આ રીતે ૬+૧૨+૮=કુલ ૨૬ ભંગ થાય છે.

અસંયોગીના છ ભંગ :- (૧) એક ચરમ, (૨) એક અચરમ, (૩) એક અવકત્તવ્ય, (૪) અનેક ચરમ, (૫) અનેક અચરમ અને (૬) અનેક અવકત્તવ્ય.

દ્વિસંયોગી (ત્રણ ચૌભંગી)ના ૧૨ ભંગ :- પ્રથમ ચૌભંગી- (૭) એક ચરમ એક અચરમ, (૮) એક ચરમ-અનેક અચરમ, (૯) અનેક ચરમ-એક અચરમ, (૧૦) અનેક ચરમ-અનેક અચરમ.

બીજી ચૌભંગી :- (૧૧) એક ચરમ-એક અવકત્તવ્ય, (૧૨) એક ચરમ-અનેક અવકત્તવ્ય, (૧૩) અનેક ચરમ-એક અવકત્તવ્ય, (૧૪) અનેક ચરમ-અનેક અવકત્તવ્ય.

ત્રીજી ચૌભંગી :- (૧૫) એક અચરમ—એક અવકતવ્ય, (૧૬) એક અચરમ—
અનેક અવકતવ્ય, (૧૭) અનેક અચરમ—એક અવકતવ્ય, (૧૮) અનેક અચરમ—
અનેક અવકતવ્ય.

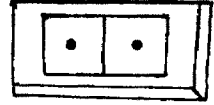
ત્રિસંયોગીના આઠ ભંગ :-

(૧૯) એક ચરમ	એક અચરમ	એક અવકતવ્ય,
(૨૦) એક ચરમ	એક અચરમ	અનેક અવકતવ્ય,
(૨૧) એક ચરમ	અનેક અચરમ	એક અવકતવ્ય
(૨૨) એક ચરમ	અનેક અચરમ	અનેક અવકતવ્ય
(૨૩) અનેક ચરમ	એક અચરમ	એક અવકતવ્ય
(૨૪) અનેક ચરમ	એક અચરમ	અનેક અવકતવ્ય
(૨૫) અનેક ચરમ	અનેક અચરમ	એક અવકતવ્ય
(૨૬) અનેક ચરમ	અનેક અચરમ	અનેક અવકતવ્ય.

આ રીતે અસંયોગીના—છ ભંગ, દ્વિસંયોગીના—બાર ભંગ, ત્રિસંયોગીના—
આઠ ભંગ. કુલ ૬+૧૨+૮ = ૨૬ ભંગ થાય છે.

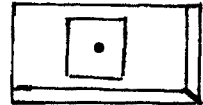
છવ્વીસ ભંગોનું સ્વરૂપ :-

(૧) એક ચરમ— દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીનો
કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર
એક શ્રેણીમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે એક પ્રદેશની અપેક્ષાએ
બીજો અને બીજા પ્રદેશની અપેક્ષાએ પહેલો પ્રદેશ ચરમ
કહેવાય છે. આ રીતે એક ચરમ રૂપ આ પ્રથમ ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૨) એક અચરમ— અચરમ એટલે મધ્યમ. ચરમ વિના મધ્યમ શક્ય નથી,
તેથી આ ભંગ શૂન્ય છે.

(૩) એક અવકતવ્ય— પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધ
સુધીનો કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત
થાય છે, ત્યારે તે ચરમ અથવા અચરમ શબ્દથી વાચ્ય થતો
ન હોવાથી એક અવકતવ્ય કહેવાય છે.

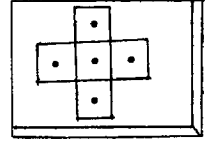

(૪) અનેક ચરમ— અચરમ વિના અનેક ચરમ શક્ય ન હોવાથી આ ભંગ શૂન્ય છે.

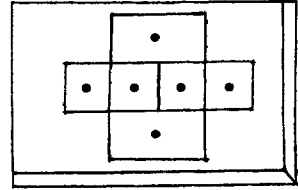
(૫) અનેક અચરમ— ચરમ વિના અચરમ શક્ય ન હોવાથી આ ભંગ શૂન્ય છે.

(૬) અનેક અવકતવ્ય— ચરમ-અચરમ વિના અનેક અવકતવ્ય સંભવિત ન
હોવાથી આ ભંગ શૂન્ય છે.

(૭) એક ચરમ, એક અચરમ— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર આડી ઊભી શ્રેણી રૂપે સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રદેશ મધ્યમાં હોય છે અને તેની ચારે દિશામાં એક-એક પ્રદેશ હોય છે. આ રીતે સ્થિત તે સ્કંધોમાં મધ્યનો એક પ્રદેશ અચરમ કહેવાય છે અને ચારે દિશાના ચાર પ્રદેશો ગોળાઈમાં એક પ્રતર પર સ્થિત હોવાથી એકત્વની વિવક્ષાએ એક ચરમ કહેવાય છે.

(૮) એક ચરમ, અનેક અચરમ— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર આડી ઊભી શ્રેણી રૂપે સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં બે પ્રદેશ મધ્યમાં હોય છે અને તેની ચારે દિશામાં એક-એક પ્રદેશ હોય છે. આ રીતે સ્થિત તે સ્કંધોમાં મધ્યના બે પ્રદેશ અનેક અચરમ છે અને ચારે દિશાના એક-એક પ્રદેશ સાતમા ભંગની જેમ એકત્વ પરિણામે પરિણત હોવાથી એક ચરમ કહેવાય છે. આ રીતે આ ભંગ સાતમા ભંગની સમાન છે પરંતુ આ ભંગમાં મધ્યવર્તી બે અચરમ હોય છે.

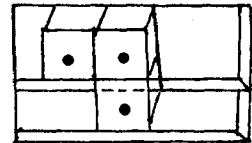
(૯) અનેક ચરમ, એક અચરમ— ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક શ્રેણીમાં સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી એક પ્રદેશ અચરમ હોય છે અને તેની આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ રૂપ હોવાથી આ ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૧૦) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ— ચાર પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક શ્રેણીમાં સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ અનેક અચરમ હોય છે અને તેની આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ રૂપ હોવાથી આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ ભંગ નવમા ભંગની સમાન છે પરંતુ આ ભંગમાં મધ્યવર્તી અચરમ બે હોય છે.

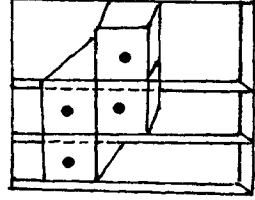

(૧૧) એક ચરમ, એક અવકતવ્ય— ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં બે પ્રદેશ એક પ્રતરના બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક શ્રેણીમાં હોય અને તે બે પ્રદેશોમાંથી કોઈ એક પ્રદેશની ઉપર અથવા

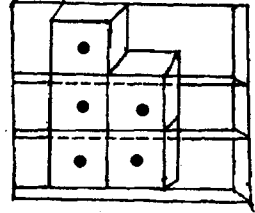

નીચે બીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ ભંગમાં પ્રથમ ભંગની જેમ બે પ્રદેશ પરસ્પર એક ચરમ છે અને બીજા પ્રતર પરનો એક પ્રદેશ એક અવક્તવ્ય છે.

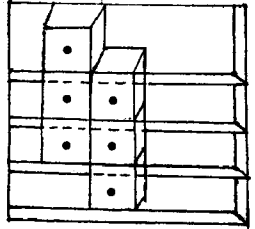
(૧૨) એક ચરમ, અનેક અવક્તવ્ય— ચાર પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં બે આકાશ પ્રદેશ પર બે પ્રદેશ સ્થિત હોય અને તેની ઉપર તથા નીચેના પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. આ ભંગ અગિયારમા ભંગની સમાન છે પરંતુ આમાં એક અવક્તવ્ય વધુ હોય છે.

(૧૩) અનેક ચરમ, એક અવક્તવ્ય— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં બે આકાશ પ્રદેશ પર બે પ્રદેશ સ્થિત હોય અને તેની ઉપર બીજા પ્રતરમાં તે જ રીતે એક શ્રેણીએ બે પ્રદેશ સ્થિત હોય અને ત્રીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં બે પ્રતરના બે-બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે અને ત્રીજા પ્રતર પરનો એક પ્રદેશ એક અવક્તવ્ય છે.

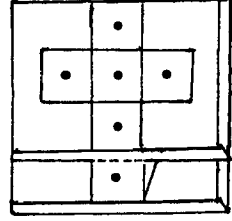

(૧૪) અનેક ચરમ, અનેક અવક્તવ્ય— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ચાર પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી બે પ્રતરમાં તેરમા ભંગની જેમ એક-એક શ્રેણીએ બે-બે પ્રદેશ સ્થિત થાય અને તેની ઉપર તથા નીચેના એક-એક પ્રતરના એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યના બે પ્રતરના બે-બે પ્રદેશ અનેક ચરમ અને ઉપર-નીચેના પ્રતરના એક-એક પ્રદેશ અનેક અવક્તવ્ય છે.

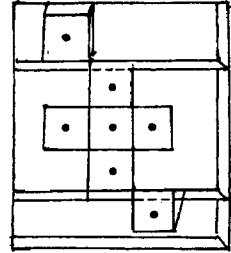

(૧૫ થી ૧૮) એક અચરમ એક અવક્તવ્ય, એક અચરમ અનેક અવક્તવ્ય, અનેક અચરમ એક અવક્તવ્ય અને અનેક ચરમ અનેક અવક્તવ્ય; આ ચાર ભંગમાં ચરમ વિના અચરમનું કથન છે, તેમ શક્ય ન હોવાથી, આ ચારે ભંગ શૂન્ય છે.

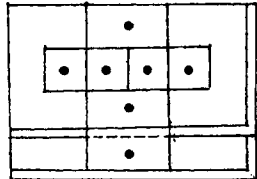
(૧૯) એક ચરમ, એક અચરમ, એક અવક્તવ્ય— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાંથી મધ્યમાં એક પ્રદેશ અને ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત હોય તથા તેની ઉપરના અથવા નીચેના કોઈપણ એક પ્રતરમાં એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક પ્રદેશ સ્થિત હોય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યનો એક પ્રદેશ એક અચરમ, ચારે દિશાના ચાર પ્રદેશો એકત્વની વિવક્ષાથી એક ચરમ છે અને બીજા પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં સાતમા ભંગ કરતાં એક અવક્તવ્ય વધુ છે. શેષ સર્વ વિગત સાતમા ભંગની સમાન છે.

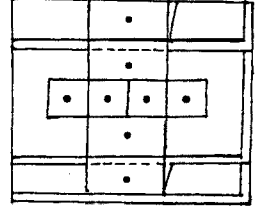
(૨૦) એક ચરમ, એક અચરમ, અનેક અવક્તવ્ય— સાત પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ, જ્યારે ત્રણ પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં મધ્યવર્તી પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાંથી વચ્ચે એક પ્રદેશ અને તેની ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપરના તથા નીચેના પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યવર્તી પ્રતરમાં એક ચરમ, એક અચરમ અને ઉપર-નીચેના પ્રતરોમાં બે (અનેક) અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં ઓગણીસમા ભંગથી એક અવક્તવ્ય વધુ છે. શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

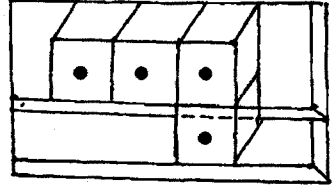
(૨૧) એક ચરમ, અનેક અચરમ, એક અવક્તવ્ય— સાત પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય ત્યારે તેમાં એક પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર મધ્યમાં બે અને તેની ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય તથા ઉપરના કે નીચેના એક પ્રતરના એક આકાશ પ્રદેશ પર એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં પ્રથમ પ્રતરમાં મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ અનેક (બે) અચરમ, ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશ એક ચરમ અને અન્ય પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં ઓગણીસમા ભંગ કરતાં એક અચરમ વધુ છે. શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

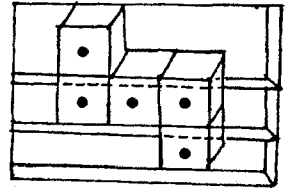
(૨૨) એક ચરમ, અનેક અચરમ, અનેક અવક્તવ્ય— આઠ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના આઠ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર મધ્યમાં બે અને તેની ચાર દિશામાં ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર તથા નીચેના બંને પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યના પ્રતરમાં મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ અનેક અચરમ છે, ચાર દિશાના ચાર પ્રદેશો એકત્વની વિવક્ષાથી એક ચરમ છે અને ઉપર-નીચેના પ્રતરોના એક-એક પ્રદેશ અનેક અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં એકવીસમા ભંગથી એક અવક્તવ્ય વધુ છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

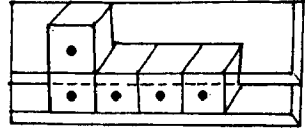
(૨૩) અનેક ચરમ, એક અચરમ, એક અવક્તવ્ય— ચાર પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીએ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર ત્રણ પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર કે નીચેના કોઈપણ એક પ્રતરમાં એક આકાશ પ્રદેશ પર એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં એક પ્રતર પરના ત્રણ પ્રદેશોમાં મધ્યવર્તી એક પ્રદેશ એક અચરમ છે, તેની આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે અને ઉપર કે નીચેના પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં નવમા ભંગ કરતા એક અવક્તવ્ય વધુ છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

(૨૪) અનેક ચરમ, એક અચરમ, અનેક અવક્તવ્ય— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં ત્રેવીસમા ભંગની જેમ એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં ત્રણ પ્રદેશ અને તેની ઉપર તથા નીચેના પ્રતરમાં એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં મધ્યના પ્રતરમાં વચ્ચેનો એક પ્રદેશ એક અચરમ છે અને આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે તથા ઉપર-નીચેના પ્રતરમાં સ્થિત એક-એક પ્રદેશ અનેક (બે) અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં ત્રેવીસમા ભંગથી એક અવક્તવ્ય વધુ છે.

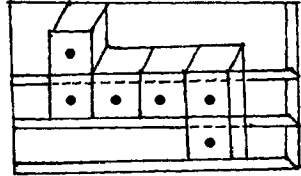

(૨૫) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ, એક અવક્તવ્ય— પાંચ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે બે પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં ચાર આકાશ પ્રદેશો પર ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર કે નીચેના કોઈ પણ એક પ્રતરના એક આકાશ પ્રદેશ પર એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં એક પ્રતરના ચાર

પ્રદેશોમાં મધ્યના બે પ્રદેશ અનેક (બે) અચરમ છે, આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક (બે) ચરમ છે અને ઉપરના પ્રતરનો એક પ્રદેશ એક અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં દસમા ભંગથી એક અવક્તવ્ય વધુ છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

(૨૬) અનેક ચરમ, અનેક અચરમ, અનેક અવક્તવ્ય— છ પ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશી સુધીના કોઈપણ સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય, ત્યારે તેમાં એક પ્રતરની એક શ્રેણીમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ ઉપર ચાર પ્રદેશ સ્થિત થાય અને ઉપર તથા નીચેના પ્રતરોમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર એક-એક પ્રદેશ સ્થિત થાય ત્યારે આ ભંગ ઘટિત થાય છે. તેમાં એક પ્રતરના ચાર પ્રદેશમાંથી મધ્યના બે પ્રદેશ અનેક અચરમ

છે અને આજુબાજુના બે પ્રદેશ અનેક ચરમ છે, ઉપર-નીચેના પ્રતરવર્તી એક-એક પ્રદેશ અનેક અવક્તવ્ય છે. આ રીતે આ ભંગમાં પચીસમા ભંગ કરતાં એક અવક્તવ્ય વધુ છે, શેષ સર્વ વિગત તેની સમાન છે.

આકૃતિના સંકેત :- = એક પ્રતર, = એક આકાશ પ્રદેશ, ● = પુદ્ગલ પ્રદેશ.

દરેક ભંગમાં અનેક સ્કંધોનો સમાવેશ :- અલ્પપ્રદેશી સ્કંધમાં પ્રાપ્ત થતાં ભંગ વધુ પ્રદેશી સ્કંધમાં પણ ઘટિત થાય છે. તે ભંગોમાં આકાશ પ્રદેશ તો અલ્પપ્રદેશી સ્કંધની સમાન જ હોય છે, પરંતુ તેમાં એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્કંધ પ્રમાણે વધુ-વધુ પ્રદેશો સ્થિત થાય છે. જેમ કે— અનેક ચરમ એક અચરમ નામના નવમા ભંગમાં ત્રણ આકાશપ્રદેશ ઉપર ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધ સ્થિત થાય ત્યારે દરેક આકાશ પ્રદેશ પર એક-એક પ્રદેશ રહે છે અને જ્યારે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર છ પ્રદેશી સ્કંધ સ્થિત થાય ત્યારે એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર બે વગેરે પ્રદેશ રહે છે. આ રીતે જેટલા પ્રદેશી સ્કંધ હોય તેના સર્વ પ્રદેશો આ નવમા ભંગમાં ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે ત્રણ પ્રદેશીથી લઈને અનંત

પ્રદેશી સુધીના સર્વ સ્કંધોમાં આ નવમો ભંગ ઘટિત થાય છે. આ જ રીતે અન્ય ભંગોમાં વધુ પ્રદેશી સ્કંધોને સમજી લેવા જોઈએ. યથા- ($\square$ = આકાશ પ્રદેશ, $\bullet$ = સ્કંધ પ્રદેશ) નવમા ભંગમાં ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધની આકૃતિ $\begin{array}{|c|c|c|} \hline \bullet & \bullet & \bullet \\ \hline \end{array}$ છ પ્રદેશી સ્કંધની આકૃતિ $\begin{array}{|c|c|c|} \hline \bullet & \bullet & \bullet \\ \hline \end{array}$ દશ પ્રદેશી સ્કંધની આકૃતિ $\begin{array}{|c|c|c|} \hline \bullet & \bullet & \bullet \\ \hline \end{array}$

છવીસ ભંગોની પરમાણુ આદિમાં ઉપલબ્ધિનું દર્શન :-

ક્રમ	ભંગનું નામ	આકૃતિ	વિવરણ
૧	એક ચરમ	$\begin{array}{ c c } \hline \bullet & \bullet \\ \hline \end{array}$	એક જ પ્રતરમાં બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત બે પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨	એક અચરમ	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૩	એક અવકતવ્ય	$\begin{array}{ c } \hline \bullet \\ \hline \end{array}$	એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૪	અનેક ચરમ	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૫	અનેક અચરમ	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૬	અનેક અવકતવ્ય	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૭	એક ચરમ એક અચરમ	$\begin{array}{ c c c } \hline \bullet & & \bullet \\ \hline \bullet & \bullet & \bullet \\ \hline & \bullet & \\ \hline \end{array}$	એક પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૮	એક ચરમ અનેક અચરમ	$\begin{array}{ c c c c } \hline & \bullet & & \\ \hline \bullet & \bullet & \bullet & \bullet \\ \hline & \bullet & & \\ \hline \end{array}$	એક પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૯	અનેક ચરમ એક અચરમ	$\begin{array}{ c c c } \hline \bullet & \bullet & \bullet \\ \hline \end{array}$	એક પ્રતરમાં ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ત્રણ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૦	અનેક ચરમ અનેક અચરમ	$\begin{array}{ c c c c } \hline \bullet & \bullet & \bullet & \bullet \\ \hline \end{array}$	એક પ્રતરમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ચાર પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૧	એક ચરમ એક અવકતવ્ય	$\begin{array}{ c c } \hline & \bullet \\ \hline \bullet & \bullet \\ \hline \end{array}$	બે પ્રતરમાં ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ત્રણ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.

ક્રમ	ભંગનું નામ	આકૃતિ	વિવરણ
૧૨	એક ચરમ અનેક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ચાર પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૩	અનેક ચરમ એક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૪	અનેક ચરમ અનેક અવકતવ્ય		ચાર પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૧૫	એક અચરમ એક અવકતવ્ય	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૬	એક અચરમ અનેક અવકતવ્ય	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૭	અનેક અચરમ એક અવકતવ્ય	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૮	અનેક અચરમ અનેક અવકતવ્ય	×	કોઈપણ સ્કંધમાં સંભવિત નથી.
૧૯	એક ચરમ એક અચરમ એક અવકતવ્ય		બે પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૦	એક ચરમ એક અચરમ અનેક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં સાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત સાત પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૧	એક ચરમ અનેક અચરમ એક અવકતવ્ય		બે પ્રતરમાં સાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત સાત પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૨	એક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવકતવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં આઠ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત આઠ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૩	અનેક ચરમ એક અચરમ એક અવકતવ્ય		બે પ્રતરમાં ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત ચાર પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.

ક્રમ	ભંગનું નામ	આકૃતિ	વિવરણ
૨૪	અનેક ચરમ એક અચરમ અનેક અવક્તવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૫	અનેક ચરમ અનેક અચરમ એક અવક્તવ્ય		બે પ્રતરમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત પાંચ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.
૨૬	અનેક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવક્તવ્ય		ત્રણ પ્રતરમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં હોય છે.

પ્રશ્ન—૬ : હે ભગવન ! ઉપરોક્ત ૨૬ ભંગમાંથી પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ અનંત પ્રદેશી સ્કંધમાં કેટલા ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે?

ઉત્તર— પરમાણુ :— અપ્રદેશી અને નિરંશ હોવાથી તેમાં એક ત્રીજો ભંગ એક અવક્તવ્ય ઘટિત થાય છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ :— બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો પ્રથમ ભંગ એક ચરમ અને એક જ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ત્રીજો ભંગ એક અવક્તવ્ય, આ બે ભંગ હોય.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં :— ૧, ૩, ૯, ૧૧મો, આ ચાર ભંગ હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ‘પ્રથમ’ ભંગ એક ચરમ. (૨) જ્યારે એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો ‘ત્રીજો’ ભંગ એક અવક્તવ્ય. (૩) જ્યારે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ‘નવમો’ ભંગ અનેક ચરમ એક અચરમ. (૪) જ્યારે બે પ્રતરના ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ‘અગિયારમો’ ભંગ એક ચરમ એક અવક્તવ્ય ભંગ ઘટિત થાય છે.

ચાર પ્રદેશી સ્કંધમાં :— ૧, ૩, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૨૩મો, આ સાત ભંગ હોય છે. તેમાં ચાર ભંગ પૂર્વવત્ છે. શેષ ત્રણ ભંગ આ પ્રમાણે છે— (૧) ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક જ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે અનેક ચરમ અનેક અચરમ, આ ‘દશમો’ ભંગ ઘટિત થાય છે. (૨) જ્યારે ત્રણ પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ સ્થિત હોય, ત્યારે એક ચરમ અનેક અવક્તવ્ય, આ ‘બારમો’ ભંગ ઘટિત થાય છે. (૩) જ્યારે બે પ્રતરના ચાર આકાશ પ્રદેશ સ્થિત હોય, ત્યારે અનેક ચરમ એક અચરમ એક અવક્તવ્ય, આ ‘ત્રેવીસમો’ ભંગ ઘટિત થાય છે.

પાંચ પ્રદેશી સ્કંધમાં :- ૧, ૩, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૩, ૨૪, ૨૫ આ અગિયાર ભંગ હોય છે. તેમાં સાત ભંગ પૂર્વવત્ છે, શેષ ચાર ભંગ આ પ્રમાણે છે— (૧) પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરની આડી-ઊભી બે શ્રેણીમાં પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે એક ચરમ એક અચરમ, આ 'સાતમો' ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૨) જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે અનેક ચરમ એક અવક્તવ્ય, આ 'તેરમો' ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૩) જ્યારે ત્રણ પ્રતરના પાંચ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તેમાં ત્રણ પ્રદેશ એક પ્રતરમાં સમ શ્રેણીએ હોય, તેની ઉપર અને નીચેના પ્રતરમાં એક-એક પ્રદેશ હોય, ત્યારે અનેક ચરમ એક અચરમ અનેક અવક્તવ્ય, આ 'ચોવીસમો' ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૪) બે પ્રતરના પાંચ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, ત્યારે અનેક ચરમ, અનેક અચરમ એક અવક્તવ્ય, આ 'પચીસમો' ભંગ ઘટિત થાય છે.

છ પ્રદેશી સ્કંધમાં :- ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, આ પંદર ભંગ હોય. તેમાં અગિયાર ભંગ પૂર્વવત્ હોય છે. શેષ ચાર ભંગ આ પ્રમાણે છે—

(૧) છ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક પ્રતરની આડી-ઊભી બે શ્રેણીઓમાં છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય ત્યારે 'આઠમો' એક ચરમ અનેક અચરમ.

(૨) જ્યારે ચાર પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તેમાં ઉપર-નીચેના બે પ્રતરમાં બે-બે પ્રદેશ અને તેની ઉપર અને નીચેના પ્રતરમાં એક-એક પ્રદેશ હોય, ત્યારે 'ચૌદમો' અનેક ચરમ અનેક અવક્તવ્ય.

(૩) જ્યારે બે પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તેમાં એક પ્રતરમાં ચાર દિશામાં ચાર, મધ્યમાં એક પ્રદેશ અને બીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશ હોય, ત્યારે 'ઓગણીસમો' એક ચરમ, એક અચરમ એક અવક્તવ્ય.

(૪) જ્યારે ત્રણ પ્રતરના છ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તેમાં ચાર પ્રદેશ એક પ્રતરમાં સમશ્રેણીમાં અને તેની ઉપર-નીચેના પ્રતરમાં એક-એક પ્રદેશ હોય ત્યારે 'છવીસમો' અનેક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવક્તવ્ય ભંગ ઘટિત થાય છે.

સાત પ્રદેશી સ્કંધમાં :- ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, આ સત્તર ભંગ હોય છે, તેમાં પંદર ભંગ પૂર્વવત્ છે. શેષ બે ભંગ આ પ્રમાણે છે—

(૧) સાત પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તેમાં એક પ્રતરમાં ચાર દિશામાં ચાર, મધ્યમાં એક પ્રદેશ અને તેની ઉપર-નીચેના પ્રતરમાં એક-એક પ્રદેશ સ્થિત હોય, ત્યારે 'વીસમો' એક ચરમ એક અચરમ અનેક અવક્તવ્ય ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૨) જ્યારે બે પ્રતરના સાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તેમાં ચારે દિશામાં ચાર, મધ્યમાં બે અને બીજા પ્રતરમાં એક પ્રદેશ હોય, ત્યારે 'એકવીસમો' એક ચરમ અનેક અચરમ એક અવક્તવ્ય.

આઠ પ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધમાં :- ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬ આ અઠાર ભંગ હોય છે. તેમાં સત્તર ભંગ પૂર્વવત્ છે. શેષ એક ભંગ આ પ્રમાણે છે- (૧) આઠ પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ત્રણ પ્રતરના આઠ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તેમાં એક પ્રતરના આડી-ઊભી બે શ્રેણીમાં ચારે દિશામાં ચાર, મધ્યમાં બે અને તેની ઉપર અને નીચેના પ્રતરના એક-એક પ્રદેશ હોય, ત્યારે 'બાવીસમો' એક ચરમ અનેક અચરમ અનેક અવક્તવ્ય ભંગ ઘટિત થાય છે.

આ રીતે સર્વ મળીને ૧૮ ભંગ જ ઘટિત થાય છે. તેથી કુલ ૨૬ ભંગમાંથી (૨૬-૧૮=) આઠ ભંગ શૂન્ય છે.

કોઈપણ પુદ્ગલમાં ઘટિત ન થતા આઠ શૂન્ય ભંગ :-

ક્રમ	ભંગાંક	ભંગ નામ	શૂન્યતાનું કારણ
૧	બીજો	એક અચરમ	ચરમ વિના અચરમ(મધ્યમ) થતા નથી
૨	ચોથો	અનેક ચરમ	મધ્યના અચરમ વિના કેવળ અનેક ચરમ થતા નથી
૩	પાંચમો	અનેક અચરમ	ચરમ વિના ઘણા અચરમ પણ થતા નથી
૪	છઠ્ઠો	અનેક અવક્તવ્ય	ચરમ કે અચરમ વિના કેવળ અનેક અવ્યક્તવ્ય શક્ય નથી.
૫-૮	૧૫ થી ૧૮	અચરમ અને અવક્તવ્યના સંયોગવાળા ચાર ભંગ	ચરમ વિના અચરમ(મધ્યમ) ન હોય, તેથી ચરમ રહિત કેવળ અચરમ અને અવક્તવ્યના સંયોગવાળા ચારે ય ભંગ થતા નથી.

પ્રશ્ન-૭ : પુદ્ગલ સંસ્થાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- પુદ્ગલ સંસ્થાનના પાંચ પ્રકાર છે- (૧) પરિમંડલ-ચૂડીના આકારે

(૨) વૃત્ત-લાડવાના આકારે (૩) ત્રિકોણ (૪) ચોરસ (૫) આયત-લાંબી લાકડીના આકારે. પાંચે પ્રકારના સંસ્થાન યુક્ત પુદ્ગલો અનંત છે. તેમાંથી કેટલાક (૧) સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ (૨) અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવાગાઠ (૩) અસંખ્યાત પ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ (૪) અનંત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ (૫) અનંત પ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ હોય છે.

પાંચે ય પ્રકારના સંસ્થાનના પાંચ પ્રકાર છે, તેથી $૫ \times ૫ = ૨૫$ પ્રકાર છે.

પ્રશ્ન-૮ : હે ભગવન્ ! તે ૨૫ પ્રકારના સંસ્થાન શું (૧) ચરમ છે (૨) અચરમ છે (૩) અનેક ચરમ છે (૪) અનેક અચરમ છે (૫) ચરમાંત પ્રદેશોરૂપ છે (૬) અચરમાંત પ્રદેશોરૂપ છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ રત્નાપ્રભા પૃથ્વીની જેમ તે અખંડ હોવાથી તેમાં એક પણ ભંગ ઘટિત થતો નથી. વિભાગ અપેક્ષાથી ૧. એક અચરમ ૨. અનેક ચરમ ૩. ચરમાંત પ્રદેશો રૂપ ૪. અચરમાંત પ્રદેશો રૂપ છે. આ ચાર ભંગ ઘટિત થાય છે.

પ્રશ્ન-૯ : હે ભગવન્ ! સંસારી જીવોમાં ચરમ-અચરમપણું કેટલી અપેક્ષાએ હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંસારી જીવોમાં ૧૧ પ્રકારે ચરમ-અચરમપણું ઘટિત થાય છે. યથા-

ગતિ આદિ ૧૧ બોલમાં ચરમ-અચરમ- (૧) ગતિ ચરમ (૨) સ્થિતિ ચરમ (૩) ભવ ચરમ (૪) ભાષા ચરમ (૫) શ્વાસોશ્વાસ ચરમ (૬) આહાર ચરમ (૭) ભાવ ચરમ (૮) વર્ણ ચરમ (૯) ગંધ ચરમ (૧૦) રસ ચરમ (૧૧) સ્પર્શ ચરમ.

૧. ગતિ ચરમ - પૃથ્થળા સમયે જે જીવ અંતિમ ગતિ પર્યાયમાં હોય, તે ગતિચરમ છે. તદ્ભવ મોક્ષગામી જીવો ગતિચરમ છે. તે સિવાયના જીવો ગતિઅચરમ છે. તે જ રીતે ચારે ગતિની અપેક્ષાએ ગતિચરમ-ગતિઅચરમ જાણવા.

૨. સ્થિતિ ચરમ - પૃથ્થળા સમયે જે સ્થિતિ-આયુષ્યનો અનુભવ કરી રહ્યા હોય, તે સ્થિતિ તેની અંતિમ હોય, ફરીવાર તે સ્થિતિ-આયુષ્ય પ્રાપ્ત ન કરવાના હોય, તે સ્થિતિ ચરમ અને ફરીવાર તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના હોય, તે સ્થિતિ અચરમ છે.

૩. ભવ ચરમ - પૃથ્થળા સમયે જે જીવ અંતિમ ભવમાં વર્તતા હોય, તે ભવચરમ અને જેનું ભવભ્રમણ બાકી હોય, તે ભવ અચરમ છે.

૪. ભાષા ચરમ - જેને વર્તમાન ભવનિમિત્તક અંતિમ ભાષાનો પ્રયોગ થતો હોય, ફરી તે ભવમાં જન્મ ધારણ કરી ભાષા પ્રયોગ થવાનો ન હોય તે જીવ તે

ભવની અપેક્ષાએ ભાષા ચરમ અને તે સિવાયના જીવો ભાષા અચરમ છે.

૫. શ્વાસોશ્વાસ ચરમ – વર્તમાન ભવનિમિત્તક અંતિમ શ્વાસોશ્વાસ હોય, તે શ્વાસોશ્વાસ ચરમ અને તે સિવાયના જીવો શ્વાસોશ્વાસ અચરમ છે.

૬. આહાર ચરમ – વર્તમાન ભવનિમિત્તક આહાર અંતિમ હોય, તે આહાર ચરમ અને તે સિવાયના જીવો આહાર અચરમ છે.

૭. ભાવ ચરમ – વર્તમાન ભવનિમિત્તક ઔદાયિકાદિ ભાવ અંતિમ હોય, તે ભાવ ચરમ અને તે સિવાયના જીવો ભાવ અચરમ છે.

૮થી૧૧. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શચરમ – વર્તમાન ભવનિમિત્તક શરીરના વર્ણાદિ ભાવો અંતિમ હોય, તે વર્ણચરમ, ગંધચરમ, રસચરમ અને સ્પર્શચરમ છે. તે સિવાયના જીવો વર્ણાદિ અચરમ છે.

૨૪ દંડકના એક જીવમાં ચરમ અથવા અચરમ કોઈ પણ એક અવસ્થા હોય અને અનેક જીવોમાં કેટલાક જીવો ચરમ અને કેટલાક જીવો અચરમ હોય છે.

ભગવન્નમુક્તેભગ શરીર

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૧૨]

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન્ ! શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શરીરના પાંચ પ્રકાર છે- (૧) ઔદારિક શરીર (૨) વૈકિય શરીર (૩) આહારક શરીર (૪) તેજસ શરીર (૫) કાર્મણ શરીર.

जीर्यते शीर्यते इति शरीरः । જે જીર્ણ-શીર્ણ થાય તે શરીર. જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત નિરંતર જર્જરિત થાય, શીર્ણ થાય તે શરીર કહેવાય છે.

(૧) ઔદારિક શરીર :- ઔદારિક શબ્દ-ઉદાર શબ્દથી બન્યો છે. ઉદાર શબ્દના ચાર અર્થ છે- (૧) ઉદાર=પ્રધાન, (૨) ઉદાર=વિશાળ, વિસ્તૃત, (૩) ઉદાર=માંસ, મજ્જા, હાડકા વગેરે (૪) ઉદાર-સ્થૂલ.

(૧) જે શરીર પ્રધાન હોય તે ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તીર્થકરો, ગણધરો આદિ ચરમ શરીરી જીવોને આ શરીર હોય છે તથા ઔદારિક શરીર દ્વારા જ જીવ મુક્તિ ગમનમાં સહાયક એવી સંયમ સાધના કરી શકે છે, માટે અન્ય

શરીરોમાં તે પ્રધાન છે (૨) ઔદારિક શરીરની અવગાહના અન્ય શરીર કરતાં વધુ મોટી હોય છે. વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન છે. વૈક્રિય શરીરની અવગાહના ૫૦૦ ધનુષની છે, જોકે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના લાખ યોજનની છે પણ તે અલ્પકાળ માટે જ હોય છે, ભવ પર્યંત રહેતી નથી તેથી તેની ગણના ન કરતાં ઔદારિક શરીર જ અન્ય શરીરોમાં વિશાળ હોવાથી તેને ઉદાર-ઔદારિક શરીર કહે છે. (૩) માંસ, હાડકાં, સ્નાયુ વગેરેથી બદ્ધ શરીર ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. પાંચ શરીરમાંથી એક માત્ર ઔદારિક શરીર જ માંસ, મજજા, લોહી વગેરેનું બનેલું હોય છે. અન્ય શરીરમાં તે હોતા નથી. (૪) ઔદારિક શરીર વૈક્રિયાદિ શરીરોની અપેક્ષાએ ઉદાર-સ્થૂલ પુદ્ગલોથી બનેલું હોવાથી તે ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. આ શરીર મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે.

(૨) વૈક્રિય શરીર :- વિવિધ, વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ જે શરીર દ્વારા થઈ શકે, નાના-મોટા, દૃશ્ય-અદૃશ્ય આદિ અનેક રૂપો જે શરીર દ્વારા થઈ શકે તે શરીર વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે- લબ્ધિ પ્રત્યયિક અને ભવ પ્રત્યયિક. (૧) વિશિષ્ટ લબ્ધિના પ્રયોગથી જે શરીર વૈક્રિય પુદ્ગલ દ્વારા બનાવવામાં આવે તે લબ્ધિ પ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. તે મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને હોય છે. (૨) જે વૈક્રિય શરીર ભવના નિમિત્તથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભવ પ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. તે દેવ અને નારકીઓને હોય છે.

(૩) આહારક શરીર :- ચૌદ પૂર્વધર મુનિ વિશિષ્ટ પ્રયોજન માટે પોતાના યોગબળથી જે શરીરનું નિર્માણ કરે છે, તે આહારક શરીર કહેવાય છે. આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત મુનિને જ્યારે કોઈપણ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય અને તે સમયે પોતાના ક્ષેત્રમાં કેવળજ્ઞાની ભગવંત ન હોય, અન્ય ક્ષેત્રમાં હોય, જ્યાં ઔદારિક શરીરથી પહોંચી શકાય તેમ ન હોય, ત્યારે મુનિ લબ્ધિ વિશેષથી અતિ વિશુદ્ધ, સ્ફટિક સમાન નિર્મળ એક હાથનું શરીર બનાવીને તે શરીર દ્વારા તે ક્ષેત્રમાં જઈને તીર્થંકર કે કેવળી ભગવાન પાસેથી સમાધાન મેળવે છે, તે શરીર આહારક શરીર કહેવાય છે. આ શરીરનું નિર્માણ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી પ્રમત્ત સંયત મુનિ કરે છે.

(૪) તૈજસ શરીર :- સ્થૂલ શરીરની દીપ્તિ અને પ્રભાનું જે કારણ છે, તે તૈજસ શરીર છે. તે સૂક્ષ્મ શરીર છે. તૈજસ શરીર તેજોમય હોવાથી ભોજનને પચાવે છે. તેજના વિકારરૂપ હોવાથી તે તૈજસ શરીર કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનું છે- (૧) અનિઃસરણાત્મક- સ્થૂલ શરીરની સાથે રહીને જે આહારના પાચનનું કાર્ય કરે, તે અનિઃસરણાત્મક તૈજસ શરીર કહેવાય છે. તે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક

શરીરમાં તેજ, પ્રભા, કાતિનું નિમિત્ત બને છે. અનિઃસરણાત્મક તેજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવોને અવશ્ય હોય છે. (૨) નિઃસરણાત્મક— તેજોલબ્ધિના પ્રયોગથી તેજને બહાર કાઢે છે, તે નિઃસરણાત્મક તેજસ શરીર છે. તેમાં જે શુભ છે તે સુભિક્ષ, શાંતિ, અનુગ્રહ વગેરેનું કારણ બને છે અને જે અશુભ છે તે દુર્ભિક્ષ અશાંતિ, શાપ વગેરેમાં કારણ બને છે. આ શરીર લબ્ધિ પ્રત્યયિક છે, તે તેજોલબ્ધિવાન તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવોને હોય છે.

(૫) કાર્મણ શરીર :- આઠ પ્રકારના કર્મ સમુદાયથી જે નિષ્પન્ન થાય છે તથા ઔદારિક વગેરે શરીરનું જે કારણ છે, તે કાર્મણ શરીર કહેવાય છે. આ શરીર પણ સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે.

આ પાંચે શરીરોમાં ઔદારિક શરીર સ્વલ્પ પુદ્ગલોનું બને છે અને તે સૌથી વધુ સ્થૂલ છે અર્થાત્ તેમાં પોલાણ ભાગ વધુ છે. ત્યાર પછીના શરીરો ક્રમશઃ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર હોવાથી અધિક-અધિકતર પુદ્ગલના બનેલા હોય છે. અંતિમ ત્રણે શરીર આંખથી દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી, પરમાવધિજ્ઞાની કે કેવળજ્ઞાની જ તેને જોઈ શકે છે. તેમાં પણ વૈકિય શરીર ચર્મચક્ષુથી દ્રષ્ટિગોચર અને અદ્રષ્ટિગોચર બંને પ્રકારના હોય છે.

પ્રશ્ન-૨ : ૨૪ દંડકના જીવોમાં કેટલા શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- ૨૪ દંડકમાં શરીર :-

નારકી-દેવતા	પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વનસ્પતિ, વિકલેન્દ્રિય	વાયુકાય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	મનુષ્ય
૩ શરીર વૈકિય, તેજસ, કાર્મણ	૩ શરીર ઔદારિક, તેજસ, કાર્મણ	૪ શરીર ઔદારિક, વૈકિય, તેજસ, કાર્મણ	૫ શરીર ઔદારિક, વૈકિય, આહારક, તેજસ, કાર્મણ

પ્રશ્ન-૩ : ઔદારિક શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- બે પ્રકાર છે- (૧) બદ્ધેલગ-બદ્ધ શરીર (૨) મુક્કેલગ-મુક્ત શરીર.

પ્રશ્ન-૪ : બદ્ધેલગ શરીર કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- વર્તમાનમાં જીવે જે શરીર ધારણ કર્યું હોય, તે બદ્ધેલગ-બદ્ધશરીર કહેવાય છે. વર્તમાન ભવની જેટલી સ્થિતિ હોય, તેટલા સમય સુધી તે બદ્ધેલગ શરીરરૂપે રહે છે.

પ્રશ્ન-૫ : મુક્કેલગ-મુક્ત શરીર કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— જીવે પૂર્વભવમાં જે શરીરો ગ્રહણ કરીને છોડી દીધા હોય તે મુક્કેલગ શરીર કહેવાય છે તેમજ વર્તમાન ભવની સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં આ બદ્ધેલક શરીરને છોડી દીધા પછી તે પણ મુક્કેલગ—મુક્ત શરીર કહેવાય છે. જ્યાં સુધી તે છોડેલા શરીરના અનંત ખંડ-ખંડ પણ અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તે પુદ્ગલો તે જ શરીરના મુક્કેલગ શરીર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—૬ : બદ્ધેલગ અને મુક્કેલગ સમુચ્ચય ઔદારિક શરીર કેટલા હોય છે ?

ઉત્તર— બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. ઔદારિક શરીરો જીવો નિગોદની અપેક્ષાએ અનંતા છે પરંતુ તેમાં અનંત જીવોનું ઔદારિક શરીર એક જ હોવાથી ઔદારિકશરીર અસંખ્યાતા છે. તે અસંખ્યાતાનું પ્રમાણ કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલના સમય પ્રમાણ છે અર્થાત્ અસત્કલ્પનાથી એક સમયે એક ઔદારિક શરીરને બહાર કાઢીએ, આ કમથી સર્વ ઔદારિક શરીરોને બહાર કાઢતા અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ વ્યતીત થાય છે. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અસત્કલ્પનાથી એક એક આકાશ પ્રદેશ પર એક-એક ઔદારિક શરીર સ્થાપિત કરતા સમગ્ર ઔદારિક શરીરોથી અસંખ્ય લોકના અસંખ્ય પ્રદેશો વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે. બદ્ધ શરીર અસંખ્ય છે પરંતુ તેના ખંડ ખંડ અનંત સ્કંધોમાં વિભાજિત થાય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યકાલ સુધી ઔદારિકપણાનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી તે વિભાજિત થયેલા અનંત સ્કંધો ઔદારિક શરીરના મુક્કેલગ કહેવાય છે તેથી એક બદ્ધેલગ શરીરના પણ અનંત મુક્કેલગ શરીર થાય છે. ઔદારિક શરીરના મુક્કેલગ અનંત શરીર કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલના સમય પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ અને દ્રવ્યથી અભવી જીવોથી અનંત ગુણ અધિક તથા સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

પ્રશ્ન—૭ : બદ્ધેલગ અને મુક્કેલગ સમુચ્ચય વૈકિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— બદ્ધેલગ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાલના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી ધનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

મુક્કેલગ વૈકિય શરીર અનંત છે. તે કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલના સમય પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ અને દ્રવ્યથી અભવી જીવોથી અનંત ગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

પ્રશ્ન-૮ : બદ્ધેલગ અને મુક્કેલગ આહારક શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— બદ્ધેલગ આહારક શરીર ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક હોતા નથી. જ્યારે હોય, ત્યારે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર-બે હજારથી નવ હજાર સુધીની કોઈ પણ સંખ્યામાં હોય છે.

આહારક શરીરનો વિરહ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો હોય છે અર્થાત્ ક્યારેક છ માસ સુધી આહારક શરીર હોતું નથી.

મુક્કેલગ આહારક શરીર અનંત છે પરંતુ તે ઔદારિક શરીરથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

પ્રશ્ન-૯ : બદ્ધેલગ અને મુક્કેલગ સમુચ્ચય તેજસ-કાર્મણ શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— બદ્ધેલગ તેજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે. તે કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલના સમય પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ અને દ્રવ્યથી સિદ્ધ જીવોથી અનંત ગુણ અધિક અને સમસ્ત જીવોથી અનંતમો ભાગ(સિદ્ધો જેટલા) ન્યૂન છે.

મુક્કેલગ તેજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે. તે કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલના સમય પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ અને દ્રવ્યથી સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક તથા સમસ્ત જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.(કોઈ પણ રાશિને તે જ રાશિથી ગુણવામાં જે ગુણનક્ષણ રાશિ આવે, તે વર્ગ કહેવાય છે. જેમ કે $૪ \times ૪ = ૧૬$. ૧૬ સંખ્યા ૪નો વર્ગ છે. તે જ રીતે સમસ્ત જીવરાશિને જીવરાશિથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તે જીવવર્ગ કહેવાય. તે વર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ તેમજ સમસ્ત જીવરાશિથી અનંતગુણા મુક્કેલગ તેજસ-કાર્મણ શરીર છે.)

ઔદિક બદ્ધ-મુક્ત પાંચ શરીર :-

શરીર	બદ્ધ	મુક્ત
૧. ઔદારિક	અસંખ્યાત ક્ષેત્રથી— અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ કાલથી— અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ	અનંત દ્રવ્યથી— અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણા, સિદ્ધ જીવોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી— અનંત લોક પ્રમાણ કાલથી— અનંત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ.

શરીર	બદ્ધ	મુક્ત
૨. વૈક્રિય	અસંખ્યાત ક્ષેત્રથી— ઘનીકૃત લોક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગની શ્રેણીના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કાલથી— અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ	અનંત મુક્ત ઔદારિક વત્
૩ આહારક	ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય, જ્યારે હોય તો જઘન્ય—૧, ૨, ૩ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર	અનંત મુક્ત ઔદારિક વત્
૪-૫ તેજસ કાર્મણ	અનંત દ્રવ્યથી— સિદ્ધ જીવોથી અનંતગુણા, સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ. ક્ષેત્રથી— અનંત લોક પ્રમાણ કાલથી— અનંત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ	અનંત દ્રવ્યથી— સર્વ જીવોથી અનંતગુણા, જીવ વર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ. ક્ષેત્રથી— અનંત લોક પ્રમાણ. કાલથી— અનંત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ.

પ્રશ્ન—૧૦ : નારકીઓના બદ્ધલગ-મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— નારકીઓને બદ્ધલગ ઔદારિક શરીર નથી, મુક્ત ઔદારિક શરીર સમુચ્ચ મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

પ્રશ્ન—૧૧ : નારકીઓના બદ્ધલગ-મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— નારકીઓના બદ્ધલગ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત છે. તે કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી ઘનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે સંખ્યાત શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના આકાશ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં અથવા બીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતા જે રાશિ આવે તેટલી શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ બદ્ધલગ વૈક્રિય શરીર છે. અસત્કલ્પનાથી અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ૨૫૬ આકાશ પ્રદેશ છે. તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ અને બીજું વર્ગમૂળ ૪ છે. $૧૬ \times ૪ = ૬૪$ અથવા બીજા વર્ગમૂળ ૪ નો ઘન કરતા અર્થાત્ તે જ રાશિને ત્રણ વાર ગુણા કરતાં $૪ \times ૪ \times ૪ = ૬૪$ થાય, તે ૬૪ શ્રેણીઓમાં

જેટલા આકાશ પ્રદેશ છે તેટલા નારકીઓના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીર છે. નારકીઓના મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર મુક્કેલગ ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે. નારકીઓને બદ્ધેલગ આહારક શરીર નથી. મુક્કેલગ આહારક શરીર અનંત છે. નારકીઓને બદ્ધેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર વૈક્રિય શરીરની જેમ અસંખ્યાત છે, મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૨ : ભવનપતિ દેવોના બદ્ધેલગ-મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર- ભવનપતિ દેવોના બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૩ : ભવનપતિ દેવોના બદ્ધેલગ-મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર- ભવનપતિ દેવોના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી ઘનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગની અસંખ્યાતા શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના આકાશ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અસત્કલ્પનાથી અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના ૨૫૬ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અર્થાત્ પાંચ-છ શ્રેણીના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

નારકીઓના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીર અસત્કલ્પનાથી ૬૪ શ્રેણી પ્રમાણ છે અને ભવનપતિ દેવોના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીર પાંચ-છ શ્રેણી પ્રમાણ છે. વાસ્તવમાં ભવનપતિ દેવોથી નારકી અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. ભવનપતિ દેવોના બદ્ધેલગ આહારક શરીર નથી, મુક્કેલગ આહારક શરીર અનંત છે.

ભવનપતિ દેવોના બદ્ધેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીરની જેમ અસંખ્યાત છે અને મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૪ : પાંચ સ્થાવર જીવોના બદ્ધેલગ-મુક્કેલગ ઔદારિકાદિ શરીરો કેટલા છે ?

ઉત્તર- પાંચે સ્થાવર જીવોના બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર અસંખ્ય છે અને મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર અનંત છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વનસ્પતિના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીર નથી. વાયુકાયના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીર ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય પ્રમાણ છે. પાંચે સ્થાવરના મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર અનંત છે.

પાંચે સ્થાવરના બદ્દેલગ આહારક શરીર નથી, મુક્કેલગ આહારક શરીર અનંત છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુના બદ્દેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના બદ્દેલગ ઔદારિક શરીરની જેમ અસંખ્યાત છે. વનસ્પતિકાયના બદ્દેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર સમુચ્ચ બદ્દેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીરની જેમ અનંત અને મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર સમુચ્ચ મુક્કેલગ શરીરની જેમ અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૫ : ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવોના બદ્દેલગ—મુક્કેલગ ઔદારિકાદિ શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— બદ્દેલગ ઔદારિક શરીર અસંખ્ય છે. તે કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે, ક્ષેત્રથી ઘનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગની શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે, તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ છે અથવા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં એક-એક બેઈન્દ્રિયને સ્થાપિત કરવામાં આવે, તો સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય અને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે એક-એક જીવનો અપહાર કરવામાં આવે, તો અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ વ્યતીત થાય તેટલા ત્રણે વિકલેન્દ્રિયના બદ્દેલગ ઔદારિક શરીર છે. તેઓના મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર અનંત છે. વિકલેન્દ્રિય જીવોના બદ્દેલગ વૈક્રિય કે આહારક શરીર નથી અને મુક્કેલગ વૈક્રિય અને આહારક શરીર અનંત છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોના બદ્દેલગ તૈજસ-કાર્મણ તેના બદ્દેલગ ઔદારિક શરીરની જેમ અસંખ્ય છે, મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૬ : તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના બદ્દેલગ-મુક્કેલગ ઔદારિકાદિ શરીરો કેટલા છે ?

ઉત્તર— તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના બદ્દેલગ ઔદારિક, તૈજસ-કાર્મણ શરીર વિકલેન્દ્રિય જીવોના બદ્દેલગ ઔદારિક શરીરની સમાન છે અને મુક્કેલગ ઔદારિક, તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના બદ્દેલગ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે, ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગની શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે અસંખ્યાત શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના આકાશ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અસત્કલ્પનાથી અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના ૨૫૬ પ્રદેશ છે. તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ છે. તેના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અર્થાત્ એક અંક પ્રમાણ પણ નથી.

પર્યાપ્ત સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાંથી કેટલાક તિર્યચને જ વૈક્રિય લબ્ધિ હોય છે તેથી તેના બદ્ધેલગ વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ નારકી, દેવોથી અત્યંત અલ્પ છે. મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર અનંત છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને બદ્ધેલગ આહારક શરીર નથી, મુક્કેલગ આહારક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૭ : મનુષ્યોના બદ્ધેલગ-મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર- મનુષ્યોના બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાતા, કદાચિત્ અસંખ્યાતા હોય છે. જ્યારે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનો વિરહકાલ હોય, ત્યારે કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યો જ હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા હોવાથી બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર સંખ્યાતા હોય છે. તે સંખ્યાતાના માપનું કથન ચાર પ્રકારે થાય છે.

(૧) તે ૨૯ અંક પ્રમાણ છે.

(૨) ત્રણ યમલપદથી અધિક અને ચાર યમલપદથી ન્યૂન ગર્ભજ મનુષ્યો છે. આઠ અંકરાશિને એક યમલપદ કહે છે. ત્રણ યમલપદ એટલે $૮ \times ૩ = ૨૪$ અંક રાશિથી અધિક અને ચાર યમલપદ એટલે $૮ \times ૪ = ૩૨$ અંકરાશિથી ન્યૂન અર્થાત્ ૨૯ અંકરાશિ પ્રમાણ ગર્ભજ મનુષ્યોના બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર છે.

(૩) ગર્ભજ મનુષ્યો પાંચમા વર્ગને છટ્ટા વર્ગથી ગુણતા જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેટલા છે. કોઈ પણ રાશિને તે જ રાશિથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તે વર્ગ કહેવાય. વર્ગનો પ્રારંભ બેની સંખ્યાથી થાય છે, તેથી પ્રથમ વર્ગ $૨ \times ૨ = ૪$. બીજો વર્ગ $૪ \times ૪ = ૧૬$. ત્રીજો વર્ગ $૧૬ \times ૧૬ = ૨૫૬$. ચોથો વર્ગ $૨૫૬ \times ૨૫૬ = ૬૫૫૩૬$. પાંચમો વર્ગ $૬૫૫૩૬ \times ૬૫૫૩૬ = ૪, ૨૯, ૪૯, ૬૭, ૨૯૬$. આ અંકરાશિને તે જ સંખ્યાથી ગુણતાં છટ્ટો વર્ગ આવે છે. પાંચમા વર્ગને છટ્ટા વર્ગથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તેટલા ગર્ભજ મનુષ્યો છે અને તેટલા જ બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર છે.

(૪) ગર્ભજ મનુષ્યો ૯૬ છેદનકદાચીરાશિ પ્રમાણ છે. જે રાશિને બે થી ૯૬ વાર ભાગતાં અંતમાં એક આવે તે રાશિ ૯૬ છેદનકદાચીરાશિ કહેવાય છે અથવા એક અંકને સ્થાપિત કરીને ઉત્તરોત્તર ૯૬ વાર ભમણા-ભમણા કરતાં જે રાશિ આવે તે ૯૬ છેદનકદાચીરાશિ થાય છે. $૧+૧=૨$. $૨+૨=૪$. $૪+૪=૮$. આ રીતે ૯૬ વાર ભમણા કરતા. જે રાશિ આવે તેટલા ગર્ભજ મનુષ્યોના બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર છે.

જ્યારે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનો વિરહકાલ ન હોય ત્યારે મનુષ્યોના બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાતા હોય છે. તે કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે, ક્ષેત્રથી એક આકાશશ્રેણીના પ્રદેશોના અસંખ્યાતમા ભાગ

પ્રમાણ છે. અસત્કલ્પનાથી અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના આકાશ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં જે રાશિ આવે, તેટલા આકાશ પ્રદેશોમાં એક-એક મનુષ્યોને સ્થાપિત કરતા સંપૂર્ણ શ્રેણી ભરાઈ જાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા ખાલી રહે છે, તેટલા અસંખ્ય મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ પદે થાય છે.

મનુષ્યોના બદ્ધલગ વૈક્રિય શરીર સંખ્યાતા છે. કર્મભૂમિના પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી કેટલાકને જ વૈક્રિય લબ્ધિ હોય છે, તેથી તેની સંખ્યા અત્યંત અલ્પ છે. મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર અનંત છે. મનુષ્યોના બદ્ધલગ આહારક શરીર ક્યારેક હોય છે, ક્યારેક હોતા નથી. જ્યારે હોય છે ત્યારે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર હોય છે. મુક્કેલગ આહારક શરીર અનંત છે.

મનુષ્યોના બદ્ધલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના બદ્ધલગ-ઔદારિક શરીરની જેમ કદાચિત્ સંખ્યાત, કદાચિત્ અસંખ્યાત છે, મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૮ : વ્યંતર દેવોના બદ્ધલગ-મુક્કેલગ ઔદારિકાદિ શરીરો કેટલા છે ?

ઉત્તર- વ્યંતર દેવોના બદ્ધલગ ઔદારિક કે આહારક શરીર નથી. મુક્કેલગ ઔદારિક અને આહારક શરીર અનંત છે. વ્યંતર દેવોના બદ્ધલગ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ અને ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે અથવા ઘનીકૃત લોકના એક પ્રતરના સંખ્યાત સો યોજન પ્રમાણ ખંડ કરતાં જેટલા ખંડ થાય તેટલા બદ્ધલગ વૈક્રિય શરીર છે, મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર અનંત છે.

વ્યંતર દેવોના બદ્ધલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના જ બદ્ધલગ વૈક્રિય શરીરની સમાન અસંખ્યાત છે, મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૧૯ : જ્યોતિષી દેવોના બદ્ધલગ-મુક્કેલગ શરીરો કેટલા છે ?

ઉત્તર- જ્યોતિષી દેવોના બદ્ધલગ ઔદારિક કે આહારક શરીર નથી, મુક્કેલગ ઔદારિક કે આહારક શરીર અનંત છે. જ્યોતિષી દેવોના બદ્ધલગ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમા રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. વ્યંતર દેવોથી જ્યોતિષી દેવો સંખ્યાત ગુણ અધિક હોવાથી તેની શ્રેણીઓ પણ વ્યંતર દેવોથી સંખ્યાત ગુણી હોય છે.

જ્યોતિષી દેવોના મુક્કેલગ વૈક્રિય શરીર અનંત છે. તેના બદ્ધલગ

તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના જ બદ્ધેલગ વૈકિય શરીરની જેમ અસંખ્યાત છે. મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન-૨૦ : વૈમાનિક દેવોના બદ્ધેલગ-મુક્કેલગ ઔદારિકાદિ શરીરો કેટલા છે ?

ઉત્તર- વૈમાનિક દેવોના બદ્ધેલગ ઔદારિક કે આહારક શરીર નથી, મુક્કેલગ ઔદારિક અને આહારક શરીર અનંત છે. વૈમાનિક દેવોના બદ્ધેલગ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે અસંખ્યાતનું પ્રમાણ—અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના આકાશ પ્રદેશોના બીજા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતા અથવા ત્રીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેટલી શ્રેણીઓના પ્રદેશ પ્રમાણ વૈમાનિક દેવોના બદ્ધેલગ વૈકિય શરીર છે, તેના મુક્કેલગ વૈકિય શરીર અનંત છે.

વૈમાનિક દેવોના બદ્ધેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના જ બદ્ધેલગ વૈકિય શરીરની સમાન અસંખ્યાત છે. મુક્કેલગ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે.

ઈન્દ્રિયો

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૧૫/૨]

પ્રશ્ન-૧ : દ્રવ્યેન્દ્રિય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- ઈન્દ્રિયોની પૌદ્ગલિક રચનાઓને દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે. તેના બે ભેદ છે.

(૧) નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય — અંગોપાંગ નામ કર્મના ઉદયથી થતી ઈન્દ્રિયોની આભ્યંતર પૌદ્ગલિક રચનાને નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે.

ઈન્દ્રિયોની આભ્યંતરરચના સર્વ જીવોની એક સમાન હોય છે. ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાનનું કથન પણ આભ્યંતર નિર્વૃત્તિની અપેક્ષાએ હોય છે.

(૨) ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય— નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય પર ઉપકાર કરે તે ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે અને ઈન્દ્રિયોની બાહ્ય પૌદ્ગલિક રચનાને ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે. પ્રત્યેક જીવોની ઈન્દ્રિયોમાં બાહ્ય રચનાનો આકાર જુદો-જુદો હોય છે.

પ્રશ્ન-૨ : દ્રવ્યેન્દ્રિયોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્યેન્દ્રિયોના આઠ પ્રકાર છે- બે કાન, બે નાક, બે આંખ, એક જિહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિય.

પ્રશ્ન-૩ : ૨૪ દંડકના જીવોમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે ?

ઉત્તર- પાંચ સ્થાવર જીવોને એક સ્પર્શેન્દ્રિય; બેઈન્દ્રિયોને બે દ્રવ્યેન્દ્રિયો-જિહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિય; તેઈન્દ્રિયને ચાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો-બે નાક, જિહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિય; ચૌરેન્દ્રિયોને છ દ્રવ્યેન્દ્રિયો-બે આંખ, બે નાક, જિહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિય; પંચેન્દ્રિયોને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે.

પ્રશ્ન-૪ : ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર- પ્રત્યેક નારકીને ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી, કારણ કે તે જીવે ભૂતકાલમાં અનંત જન્મ-મરણ કર્યા હતા. વર્તમાનમાં આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે અને ભવિષ્યમાં આઠ, સોળ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે. જો તે નારકી એક જ મનુષ્યોનો ભવ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જાય, તો મનુષ્ય ભવમાં આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે, જો એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનો ભવ અને બીજો મનુષ્યોનો ભવ પ્રાપ્ત કરે અથવા બે મનુષ્યના ભવ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જાય, તો સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. તે નારકી જો સંખ્યાત ભવ કરે તો સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો, અસંખ્યાત ભવ કરે તો અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અને જો તે નારકી અનંતકાલ પરિભ્રમણ કરે તો અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

આ રીતે ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવને ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. વર્તમાનમાં પોતાના વર્તમાનકાલીન ભવ અનુસાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે અને ભવિષ્યકાલીન ભવભ્રમણ પ્રમાણે ભવિષ્યકાલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

એક ભવનપતિ દેવે ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હતી, વર્તમાનમાં આઠ છે અને ભવિષ્યમાં આઠ, નવ, સોળ, સત્તર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

એક પૃથ્વી, પાણી કે વનસ્પતિના જીવે ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હતી, વર્તમાનમાં તેને એક દ્રવ્યેન્દ્રિય છે અને ભવિષ્યમાં તે જીવને આઠ, નવ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

એક તેઉ-વાયુ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય કે અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયે

ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી હતી. વર્તમાનમાં તેઉ-વાયુને એક, બેઈન્દ્રિયને બે, તેઈન્દ્રિયને ચાર, ચૌરેન્દ્રિયને છ, અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે. ભવિષ્યમાં નવ, દશ, સંખ્યાત અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. (તેઉ-વાયુ મૃત્યુ પામીને મનુષ્ય જન્મ પામી શકતા નથી. વિકલેન્દ્રિયાદિ જીવો મનુષ્ય જન્મ પામી શકે છે પરંતુ તે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, તેથી તેની ભવિષ્યકાલીન આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી નથી, પરંતુ નવથી જ પ્રારંભ કરી છે.)

એક સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી, વર્તમાનમાં આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે અને ભવિષ્યમાં આઠ, નવ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

એક સંજી મનુષ્યને ભૂતકાળમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી, વર્તમાનમાં આઠ છે અને ભવિષ્યમાં કેટલાક મનુષ્યો દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે, કેટલાક પ્રાપ્ત કરશે નહીં. જે મનુષ્ય ચરમશરીરી છે તે ભવિષ્યમાં ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરશે નહીં અને જે અચરમશરીરી છે તે પોતાના ભવો પ્રમાણે આઠ(મનુષ્યપણે), નવ (એકેન્દ્રિય અને ત્યાર પછી મનુષ્યપણે) યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરશે.

વ્યંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા બીજા દેવલોકના એક દેવને ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી, વર્તમાનમાં આઠ છે, ભવિષ્યમાં આઠ, નવ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

ત્રીજા દેવલોકથી નવ શ્રૈવેયક સુધીના એક-એક દેવને ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી, વર્તમાનમાં આઠ છે, ભવિષ્યમાં આઠ, સોળ, સત્તર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. તે દેવો એક મનુષ્ય ભવ કરીને મોક્ષ જાય તો આઠ, બે મનુષ્ય ભવ કરીને મોક્ષ જાય તો સોળ, એક મનુષ્યનો બીજો એકેન્દ્રિયનો અને ત્રીજો મનુષ્યનો એમ ત્રણ ભવ કરીને મોક્ષ જાય, તો સત્તર ઈન્દ્રિયો થાય.

ચાર અનુત્તરવિમાનના એક દેવને ભૂતકાલમાં અનંત, વર્તમાનમાં આઠ અને ભવિષ્યમાં આઠ(એક મનુષ્ય ભવની), સોળ(બે મનુષ્ય ભવની), ચોવીસ(એક મનુષ્ય, એક દેવ અને ત્યાર પછી એક મનુષ્ય ભવની) યાવત્ સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. (તે દેવોને સંખ્યાતકાલ જ સંસાર પરિભ્રમણ શેષ હોવાથી અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થતી નથી.)

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના એક દેવને ભૂતકાલમાં અનંત, વર્તમાનમાં આઠ

અને ભવિષ્યમાં પણ આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. (તે જીવ મનુષ્ય જન્મ પામી તે જ ભવે સિદ્ધ થાય છે.)

(૧) ચોવીસ દંડકમાં ત્રૈકાલિક ઇન્દ્રિયો (એક જીવની અપેક્ષાએ) :-

દંડકના જીવ	વર્તમાનમાં	ભૂતકાળમાં	ભવિષ્યમાં
૧ થી ૪ નરકના નારકી	૮	અનંત	૮, ૧૬, ૧૭ આદિ અનંત
૫ થી ૭ નરકના નારકી	૮	અનંત	૧૬, ૧૭ આદિ અનંત
ભવનપતિથી બીજા દેવલોક સુધીના દેવ	૮	અનંત	૮, ૯ આદિ અનંત
ત્રીજા દેવલોકથી નવમી ઐવેયક સુધીના દેવ	૮	અનંત	૮, ૧૬, ૧૭, આદિ અનંત
૪ અનુત્તર વિમાનના દેવ	૮	અનંત	૮, ૧૬, ૨૪ આદિ ઉં સંખ્યાતા
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ	૮	અનંત	૮
પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ	૧	અનંત	૮, ૯, ૧૦ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત
તેઉકાય-વાયુકાય	૧	અનંત	૯, ૧૦ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત
બેઈન્દ્રિય	૨	અનંત	૯, ૧૦ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત
તેઈન્દ્રિય	૪	અનંત	૯, ૧૦ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત
ચૌરેન્દ્રિય	૬	અનંત	૯, ૧૦ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	૮	અનંત	૮, ૯ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત
મનુષ્ય	૮	અનંત	૦, ૮, ૯ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત

પ્રશ્ન-૫ : ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર- ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે. વર્તમાનકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં- વનસ્પતિકાયમાં અનંત જીવો છે તેમ છતાં તેના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાતા હોવાથી તેની દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત હોય છે. મનુષ્યોમાં ક્યારેક સંખ્યાત, ક્યારેક અસંખ્યાત, સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં સંખ્યાત અને શેષ સર્વ દંડકના જીવોમાં અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે.

પ્રશ્ન-૬ : ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ૨૪ દંડકના જીવપણે ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિય કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર- એક નારકીને નૈરયિક પણે ભૂતકાળમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ

હતી, વર્તમાનમાં આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે અને ભવિષ્યમાં નારકીપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અથવા થશે નહીં. જો તે જીવ ભવિષ્યમાં નરકમાં જન્મ ધારણ કર્યા વિના જ મોક્ષે જાય, તો તેને નારકીપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થતી નથી અને જો તે જીવ પુનઃ નારકીપણે જન્મ ધારણ કરે તો જેટલી વાર જન્મ ધારણ કરશે તે પ્રમાણે આઠ, સોળ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

આ રીતે એક નારકીને સંજી મનુષ્ય અને પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. વર્તમાનમાં તે તે ભવપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને ભવિષ્યમાં તે તે ભવપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલાકને પ્રાપ્ત થશે અને કેટલાકને થશે નહીં, જેને થશે, તેને એકેન્દ્રિયપણે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ; બેઈન્દ્રિયપણે બે, ચાર, છ; તેઈન્દ્રિયપણે ચાર, આઠ, બાર; ચૌરેન્દ્રિયપણે છ, બાર, અઠાર, ચોવીસ; પંચેન્દ્રિયપણે આઠ, સોળ, ચોવીસ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

એક નારકીને ભૂતકાલમાં મનુષ્યપણે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. વર્તમાનમાં મનુષ્યપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી અને ભવિષ્યમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે તેમાં આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

એક નારકીને ભૂતકાળમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ નથી, કારણ કે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ ત્યાર પછી ક્યારેય પણ નરકગતિમાં જન્મ ધારણ કરતો નથી; વર્તમાનમાં તેને દેવપણાની દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી. ભવિષ્યમાં ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે પ્રાપ્ત થશે તો આઠ અથવા સોળ પ્રાપ્ત થશે અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે પ્રાપ્ત થશે તો આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. કોઈ પણ જીવ ચાર અનુત્તર વિમાનમાં બે વાર અને સર્વાર્થ-સિદ્ધ વિમાનમાં એક વાર ઉત્પન્ન થયા પછી અનંતર મનુષ્ય ભવમાં અવશ્ય મુક્ત થઈ જાય છે.

આ જ રીતે દશ ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોની ૨૪ દંડકના જીવપણે થતી ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયનું વર્ણન જાણવું.

પહેલા દેવલોકથી નવ શ્રૈવેયક સુધીના પ્રત્યેક દેવને પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં ભૂતકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે કેટલાક જીવને ભૂતકાલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી, કેટલાકને થઈ નથી, જેને થઈ હોય તેને આઠ જ થઈ હોય છે અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ નથી.

વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, પરસ્થાનપણે નથી. ભવિષ્યમાં કેટલાકને પ્રાપ્ત થશે, કેટલાકને પ્રાપ્ત થશે નહીં. જેને પ્રાપ્ત થશે, તેને

એકેન્દ્રિયપણે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ; બેઈન્દ્રિયપણે બે, ચાર, છ; તેઈન્દ્રિયપણે ચાર, આઠ, બાર; ચૌરેન્દ્રિયપણે છ, બાર, અઠાર, પંચેન્દ્રિયપણામાં મનુષ્ય અને અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં આઠ, સોળ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે આઠ અથવા સોળ અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અને મનુષ્યપણે અવશ્ય આઠ, સોળ યાવત્ અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના એક દેવને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવને ભૂતકાલમાં અનુત્તર વિમાનના દેવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય અથવા ન થઈ હોય. જો થઈ હોય તો આઠ જ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે ભૂતકાલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ નથી.

વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનમાં આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, પરસ્થાનપણે નથી. ભવિષ્યમાં અનુત્તર વિમાનના દેવને નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી દેવ, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય કે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે નહીં, કારણ કે અનુત્તર વિમાનમાં જન્મ ધારણ કરેલા દેવ ભવિષ્યમાં મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવપણે જ જન્મ ધારણ કરે છે, અન્યત્ર જન્મ ધારણ કરતા નથી. ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવને ભવિષ્યકાલમાં વૈમાનિક દેવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અથવા થશે નહીં. જો થશે, તો પહેલા દેવલોકથી નવ શ્રૈવેયક સુધીના દેવપણે આઠ, સોળ યાવત્ સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે જો થશે, તો આઠ જ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ મનુષ્યપણે અવશ્ય આઠ, સોળ યાવત્ સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

સર્વાર્થ સિદ્ધવિમાનના એક દેવને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે ભૂતકાલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય અથવા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય. જો થઈ હોય, તો આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે ભૂતકાલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ નથી. વર્તમાનમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, ભવિષ્યમાં એક સંસી મનુષ્યપણે અવશ્ય આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે, ત્યાર પછી તે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે માટે અન્ય કોઈ પણ સ્થાનમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે નહીં.

પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્યના એક-એક જીવને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી, વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનમાં પોત-પોતાની

યોગ્યતા અનુસાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, પરસ્થાનપણે નથી, ભવિષ્યમાં સંજ્ઞી મનુષ્ય અને અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અથવા થશે નહીં. જો થશે, તો એકેન્દ્રિયપણે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ; બેઈન્દ્રિયપણે બે, ચાર, છ; તેઈન્દ્રિયપણે ચાર, આઠ, બાર; ચૌરેન્દ્રિયપણે છ, બાર, અઢાર; પંચેન્દ્રિયપણે આઠ, સોળ, ચોવીસ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે ભવિષ્યકાલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અથવા થશે નહીં. જો થશે તો આઠ અથવા સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. સર્વાર્થસિદ્ધવિમાનના દેવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અથવા નહીં થશે; જો થશે તો આઠ જ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. સંજ્ઞી મનુષ્યપણે અવશ્ય દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં જઘન્ય આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

એક સંજ્ઞી મનુષ્યને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય અથવા થઈ ન હોય, જો થઈ હોય, તો આઠ અથવા સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય. સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનના દેવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય અથવા થઈ ન હોય. જો થઈ હોય, તો આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હોય. વર્તમાનમાં એક મનુષ્યપણે આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે. શેષ દંડકના જીવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી. ભવિષ્યમાં કેટલાક મનુષ્યને દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અને કેટલાકને થશે નહીં. જેને થશે તેને એકેન્દ્રિયપણે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ; બેઈન્દ્રિયપણે બે, ચાર, છ; તેઈન્દ્રિયપણે ચાર, આઠ, બાર; ચૌરેન્દ્રિયપણે છ, બાર, અઢાર; પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવને છોડીને શેષ પંચેન્દ્રિયપણે આઠ, સોળ, ચોવીસ યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે જો થાય, તો આઠ અથવા સોળ અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે જો થાય, તો આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન-૭ : ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ૨૪ દંડકના જીવપણે ત્રૈકાલિક દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર- અનેક નારકીઓને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે. નારકીઓને અનુત્તર વિમાનના દેવપણે ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ નથી, વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, પરસ્થાનપણે નથી, ભવિષ્યમાં અનુત્તર વિમાનના દેવપણે અસંખ્યાત અને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના અનેક જીવોને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ

સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે. અનુત્તર વિમાનના દેવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ નથી. વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, પરસ્થાનપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી.

ભવિષ્યમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે. અનુત્તર વિમાનના દેવપણે વનસ્પતિકાયિક જીવોને ભવિષ્યકાલમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અને શેષ સર્વ જીવોને અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે.

અનેક મનુષ્યોને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે. અનુત્તર વિમાનના દેવપણે સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે. વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનમાં સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. સંમૂર્ચિષ્મ મનુષ્યોનો વિરહ હોય, ત્યારે ગર્ભજ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત અને સંમૂર્ચિષ્મ મનુષ્યોનો વિરહ ન હોય ત્યારે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે અને પરસ્થાનપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી. ભવિષ્યમાં અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે. અનુત્તર વિમાનમાં સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

પહેલા દેવલોકથી નવ શ્રૈવેયક સુધીના અનેક દેવોને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે. પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે, વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનપણે અસંખ્યાત અને પરસ્થાનપણે નથી. ભવિષ્યકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે અસંખ્યાત અને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત અને અનુત્તર વિમાનના દેવપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ છે. વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, પરસ્થાનપણે નથી. ભવિષ્યમાં સંજી મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે નહીં. મનુષ્ય અને ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપણે સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે.

સવાર્થસિદ્ધવિમાનના અનેક દેવોને ભૂતકાલમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો, પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે અસંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. વર્તમાનમાં સ્વસ્થાનમાં સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે, પરસ્થાનપણે નથી. ભવિષ્યમાં મનુષ્યપણે સંખ્યાત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે અન્ય કોઈ પણ દંડકના જીવપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થશે નહીં.

૨૪ દંડકના એક અને અનેક જીવોની ૨૪ દંડકમાં ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

ક્રમ	વર્તમાન જીવને	દંડકના જીવપણે	એક જીવની દ્રવ્યેન્દ્રિયો	અનેક જીવોની દ્રવ્યેન્દ્રિયો
૧	૨૪ દંડકના જીવને	૨૩ દંડકમાં (વૈમાનિક છોડીને)	અનંત	અનંત
૨	૨૪ દંડકના જીવને	વૈમાનિકમાં (નવ શ્રૈવેયક સુધી)	અનંત	અનંત
૩	૨૨ દંડકના જીવને (મનુષ્ય અને વૈમાનિકને છોડીને)	૪ અનુત્તર વિમાનમાં	પ્રાપ્ત થઈ નથી	×
૪	મનુષ્યને	૪ અનુત્તર વિમાનમાં	× / ૮ / ૧૬	સંખ્યાત
૫	મનુષ્યને	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં	× / ૮	સંખ્યાત
૬	પ્રથમ દેવલોકથી ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોને	૪ અનુત્તર વિમાનમાં	× / ૮	અસંખ્યાત
૭	પ્રથમ દેવલોકથી ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવોને	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં	×	×
૮	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને	ચાર અનુત્તર વિમાનમાં	× / ૮	સંખ્યાત
૯	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને	સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનમાં	×	×

૨૪ દંડકમાં એક-અનેક જીવોની બદ્ધ (વર્તમાનકાલીન) દ્રવ્યેન્દ્રિય :-

જીવ	એક જીવની		અનેક જીવોની	
	સ્વસ્થાનમાં	પરસ્થાનમાં	સ્વસ્થાનમાં	પરસ્થાનમાં
એકેન્દ્રિય	૧	×	અસંખ્ય	×
બેઈન્દ્રિય	૨	×	અસંખ્ય	×
ત્રેઈન્દ્રિય	૪	×	અસંખ્ય	×
ચૌરેન્દ્રિય	૬	×	અસંખ્ય	×
પંચેન્દ્રિય ચારે ય ગતિ	૮	×	અસંખ્ય	×
મનુષ્ય	૮	×	સં. કે અસં.	×
સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ	૮	×	સંખ્યાત	×
વનસ્પતિ	૧	×	અસંખ્ય	×

૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ૨૪ દંડકમાં ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

જીવ	નારકી અને દેવતા (નવ ઐવેયક સુધી)	ચાર અનુત્તર દેવને	સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવને	મનુષ્યને તિર્થચને
એકેન્દ્રિયપણે	× / ૧, ૨ આદિ	×	×	× / ૧, ૨ આદિ
બેઈન્દ્રિયપણે	× / ૨, ૪ આદિ	×	×	× / ૨, ૪ આદિ
તેઈન્દ્રિયપણે	× / ૪, ૮ આદિ	×	×	× / ૪, ૮ આદિ
ચૌરેન્દ્રિયપણે	× / ૬, ૧૨ આદિ	×	×	× / ૬, ૧૨ આદિ
નારકીપણે	× / ૮, ૧૬ આદિ	×	×	× / ૮, ૧૬ આદિ
નવ ઐવેયક સુધી	× / ૮, ૧૬ આદિ	× / ૮, ૧૬, સં	×	× / ૮, ૧૬ આદિ
ચાર અનુત્તર દેવપણે	× / ૮ કે ૧૬.	× / ૮	×	× / ૮, ૧૬
સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે	× / ૮, વધુ નથી	× / ૮	×	× / ૮
તિં પંચે પણે	× / ૮, ૧૬ આદિ	×	×	× / ૮, ૧૬ આદિ
મનુષ્યપણે	૮, ૧૬ આદિ	૮, ૧૬, સં	૮	× / ૮, ૧૬ આદિ

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ૨૪ દંડકમાં ભવિષ્યકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિયો :-

ક્રમ	અનેક જીવો	જીવોમાં	દ્રવ્યેન્દ્રિયો
૧	૨૩ દંડકના જીવો	૨૩ દંડકપણે	અનંત
૨	નવ ઐવેયક સુધીના દેવો	૨૩ દંડકપણે	અનંત
૩	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	૨૨ દંડકપણે	×
૪	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	મનુષ્યપણે	અસંખ્યાત
૫	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	નવ ઐવેયક સુધીના દેવપણે	અસંખ્યાત
૬	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	અસંખ્યાત
૭	૪ અનુત્તર વિમાનના દેવો	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવપણે	સંખ્યાત
૮	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો	૨૨ દંડકપણે	×
૯	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો	મનુષ્યપણે	સંખ્યાત
૧૦	સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો	૫ અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	×

[વ] ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-પદ ૧૫/૨]

પ્રશ્ન-૧ : ભાવેન્દ્રિય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી વિષયને જાણવાની શક્તિ અને વિષયનો ભોધ પ્રાપ્ત થવો, તે ભાવેન્દ્રિય છે. તેના બે ભેદ છે. ૧. લબ્ધિભાવેન્દ્રિય - વિષયોને જાણવાની શક્તિને લબ્ધિભાવેન્દ્રિય કહે છે. તે જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨. ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય - વિષયોને જાણવાની શક્તિનો વ્યાપાર થવો, તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદયજન્ય છે અને ભાવેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય છે.

પ્રશ્ન-૨ : ભાવેન્દ્રિયોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- ભાવેન્દ્રિયના પાંચ પ્રકાર છે. (૧) શ્રોતેન્દ્રિય (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય (૪) રસેન્દ્રિય અને (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય.

પ્રશ્ન-૩ : ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

ઉત્તર- ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો :-

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાલીન	વર્તમાનકાલીન	ભવિષ્યકાલીન
૧-૪ નરકના નારકી	અનંત	૫	૫, ૧૦, ૧૫, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
૫-૭ નરકના નારકી	અનંત	૫	૧૦, ૧૫, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી ૧, ૨ દેવલોકના દેવ	અનંત	૫	૫, ૬, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
ત્રીજા દેવલોકથી નવ ઐવેયકના દેવ	અનંત	૫	૫, ૧૦, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાલીન	વર્તમાનકાલીન	ભવિષ્યકાલીન
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ	અનંત	૫	૫, ૧૦, સંખ્યાત
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ	અનંત	૫	૫.
પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ	અનંત	૧	૫, ૬, ૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
તેઉકાય, વાયુકાય	અનંત	૧	૬, ૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	અનંત	૨, ૩, ૪	૬, ૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	અનંત	૫	૫, ૬, ૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
મનુષ્ય	અનંત	૫	× / ૫, ૬, ૭, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત

પ્રશ્ન-૪ : ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિય :-

જીવ પ્રકાર	ભૂતકાલીન	વર્તમાનકાલીન	ભવિષ્યકાલીન
નારકી, ભવનપતિથી નવ ઐવેચકના દેવો	અનંત	અસંખ્યાત	અનંત
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો	અનંત	અસંખ્યાત	અસંખ્યાત
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો	અનંત	સંખ્યાત	સંખ્યાત
પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ, પંચેન્દ્રિય	અનંત	અસંખ્યાત	અનંત
વનસ્પતિ	અનંત	અનંત	અનંત
મનુષ્યો	અનંત	સંખ્યાત કે અસંખ્યાત	અનંત

પ્રશ્ન-૫ : ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવોની ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવોમાં ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

ઉત્તર— ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવની ૨૪ દંડકમાં ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિય :-

વર્તમાન જીવને	દંડકના જીવપણે	ભૂતકાલીન ભાવેન્દ્રિય	વર્તમાનકાલીન ભાવેન્દ્રિય	ભવિષ્યકાલીન ભાવેન્દ્રિય
નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	પાંચ અનુત્તર વિમાન અને સંજી મનુષ્યને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે	અનંત	સ્વસ્થાનમાં સ્થાન પ્રમાણે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ અને પરસ્થાનમાં નથી	કોઈ કરશે, કોઈ કરશે નહીં, કરશે તો જઘન્ય સ્થાન પ્રમાણે, ઉત્કૃષ્ટ-અનંત કરશે
	સંજી મનુષ્ય પણે	અનંત	×	૫, ૧૦, ૧૫ સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત
	ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે,	×	×	×/૫, ૧૦
	સર્વાર્થ. દેવપણે	×	×	×/૫
પહેલા દેવલોકથી નવ શ્રૈવેયક સુધીના દેવને	પાંચ અનુત્તર વિમાન અને સંજી મનુષ્યને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે	અનંત	સ્વસ્થાનમાં ૫ પરસ્થાનમાં નથી.	થાય અથવા ન થાય થાય તો સ્થાન પ્રમાણે
	સંજી મનુષ્યપણે	અનંત	×	૫, ૧૦, ૧૫ યાવત્ અનંત
	ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	×	×	×/૫, ૧૦
	સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે	×	×	×/૫

વર્તમાન જીવને	દંડકના જીવપણે	ભૂતકાલીન ભાવેન્દ્રિય	વર્તમાનકાલીન ભાવેન્દ્રિય	ભવિષ્યકાલીન ભાવેન્દ્રિય
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવને	અનુત્તર વિમાન, અને સંજીમનુષ્ય સિવાય સ્થાનોમાં	અનંત	×	વૈમાનિક દેવમાં x/૫, ૧૦, સંખ્યાત શેષમાં થશે નહીં
	સંજી મનુષ્યપણે	અનંત	×	૫, ૧૦ યાવત્ અનંત
	ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	x/૫	૫	x/૫
	સર્વાર્થ. દેવપણે	×	×	x/૫
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવને	અનુત્તરવિમાન, સંજી મનુષ્ય સિવાય સ્થાનમાં	અનંત	×	×
	સંજી મનુષ્યપણે	અનંત	×	૫
	અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	x/૫	×	×
	સર્વાર્થ. વિમાનના દેવપણે	×	૫	×
મનુષ્યને	અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે	અનંત	સ્વસ્થાનમાં ૫ પરસ્થાનમાં અનંત	x/૫, ૧૦ યાવત્ અનંત
	ચાર અનુત્તર વિમાનના જીવપણે	x/૫, ૧૦	×	x/૫, ૧૦
	સર્વાર્થ. દેવપણે	x/૫	×	x/૫

પ્રશ્ન-૬ : ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ૨૪ દંડકના અનેક જીવોમાં ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો કેટલી થાય છે ?

ઉત્તર— ૨૪ દંડકના અનેક જીવોની ૨૪ દંડકમાં ત્રૈકાલિક ભાવેન્દ્રિયો :—

વર્તમાન જીવને	દંડકના જીવ પણે	ભૂતકાલીન ભાવેન્દ્રિય	વર્તમાનકાલીન ભાવેન્દ્રિય	ભવિષ્યકાલીન ભાવેન્દ્રિય
નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો	અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે	અનંત	વનસ્પતિમાં અનંત; શેષમાં અસંખ્યાત પરસ્થાનમાં નથી	અનંત
	અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	×	×	વનસ્પતિની અનંત શેષ જીવોની અસંખ્યાત
પહેલા દેવલોકથી નવ ઐવેયકના દેવો	અનુત્તર વિમાનને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે	અનંત	સ્વ સ્થાનમાં અસંખ્યાત પરસ્થાનમાં નથી	અનંત
	અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	અસંખ્યાત	×	અસંખ્યાત
	સર્વાર્થ.ના દેવપણે	×	×	અસંખ્યાત
અનુત્તર વિમાનના દેવો	વૈમાનિક દેવો અને સંજી મનુષ્યને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવપણે	અનંત	×	×
	સંજી મનુષ્ય, પહેલા દેવ.થી નવ ઐવેયકના દેવપણે	અનંત	×	અસંખ્યાત
	ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	અસંખ્યાત	અસંખ્યાત	અસંખ્યાત
	સર્વાર્થ. દેવપણે	×	×	સંખ્યાત

વર્તમાન જીવને	દંડકના જીવ પણે	ભૂતકાલીન ભાવેન્દ્રિય	વર્તમાનકાલીન ભાવેન્દ્રિય	ભવિષ્યકાલીન ભાવેન્દ્રિય
સર્વાર્થ. દેવો.	અનુત્તર વિમાન અને સંજી મનુષ્યને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં	અનંત	×	×
	ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	સંખ્યાત	×	×
	સર્વાર્થ. દેવપણે	×	સંખ્યાત	×
	મનુષ્ય પણે	અનંત	×	સંખ્યાત
મનુષ્યો	અનુત્તર વિમાન અને સંજી મનુષ્યને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનમાં	અનંત	સ્વસ્થાનમાં સંખ્યાત/ અસંખ્યાત	અનંત
	અનુત્તર વિમાનના દેવપણે	સંખ્યાત	×	સંખ્યાત
	મનુષ્યપણે	અનંત	સંખ્યાત/ અસંખ્યાત	અનંત

[૧૦] ગતિ પ્રપાત

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૧૬]

પ્રશ્ન-૧ : ગતિ પ્રપાત એટલે શું ?

ઉત્તર- ગતિને પ્રાપ્ત થવું, તે ગતિ પ્રપાત છે. ગતિ અથવા પ્રાપ્તિના બે પ્રકાર છે- (૧) એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જવું તે દેશાંતર રૂપ ગતિ છે. (૨) એક અવસ્થાને છોડીને બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું, તે પર્યાયાંતરરૂપ ગતિ છે. જેમ કે મનુષ્ય અવસ્થાને છોડીને દેવ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું.

પ્રશ્ન-૨ : ગતિ પ્રપાતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- ગતિ પ્રપાતના પાંચ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) પ્રયોગગતિ (૨) તતગતિ (૩) બંધન-છેદન ગતિ (૪) ઉપપાતગતિ (૫) વિહાયોગતિ.

પ્રશ્ન-૩ : પ્રયોગગતિ એટલે શું અને એના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર- આત્માના વિશેષ વ્યાપાર રૂપ પંદર યોગની પ્રવૃત્તિને પ્રયોગગતિ કહે છે. યોગના પંદર પ્રકારની જેમ પ્રયોગગતિના પણ પંદર પ્રકાર છે.

પ્રશ્ન-૪ : તતગતિ એટલે શું ?

ઉત્તર- તત એટલે વિસ્તારવાળી ગતિ. જેમ કે કોઈ મનુષ્ય એક ગામથી બીજે ગામ જવા માટે ગતિ કરે, ગંતવ્ય સ્થાન સુધી ન પહોંચે ત્યાં સુધી માર્ગમાં એક-એક કદમ મૂકતા દેશાંતર પ્રાપ્તિ રૂપ જે ગતિ થાય તે તતગતિ છે.

પ્રશ્ન-૫ : બંધન-છેદનગતિ એટલે શું ?

ઉત્તર- બંધન તૂટવાથી જે ગતિ થાય, તે બંધન-છેદનગતિ છે. જેમ કે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં શરીરથી મુક્ત જીવ અને જીવથી મુક્ત શરીરની જે ગતિ થાય, તે બંધન-છેદનગતિ છે.

પ્રશ્ન-૬ : ઉપપાતગતિ એટલે શું ? તેના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર- નવા ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જન્મ ધારણ કરવા જે ગતિ થાય, તે ઉપપાતગતિ છે. તેના ત્રણ ભેદ છે- (૧) ક્ષેત્રોપપાતગતિ. (૨) ભવોપપાતગતિ અને (૩) નોભવોપપાતગતિ.

પ્રશ્ન-૭ : ક્ષેત્રોપપાતગતિના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર- નરકાદિ ક્ષેત્રમાં જીવનું ઉત્પન્ન થવું, તે ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. તેના મૂળ પાંચ ભેદ અને ઉત્તર ભેદ ૭૫ છે-

૧. નરકક્ષેત્રોપપાતગતિ - નૈરયિકો જે ક્ષેત્રમાં રહે, તે નરકક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્રમાં નૈરયિકોનું ઉત્પન્ન થવું, તે નરકક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. સાત નરકની અપેક્ષાએ તેના સાત ભેદ છે.

૨. તિર્યચ ક્ષેત્રોપપાતગતિ - તિર્યચ જીવો જે ક્ષેત્રમાં સ્થિત થાય, તે તિર્યચક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્રમાં તિર્યચોનું જવું, તે તિર્યચક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એકેન્દ્રિયાદિ જાતિની અપેક્ષાએ તિર્યચના પાંચ ભેદ છે તેથી તિર્યચ ક્ષેત્રોપપાત ગતિના પણ પાંચ ભેદ છે.

૩. મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ - મનુષ્ય જે ક્ષેત્રમાં સ્થિત થાય, તે

મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્રમાં મનુષ્યનું જવું, તે મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. તેના બે ભેદ છે— (૧) સંમૂર્ચિર્થમ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ (૨) ગર્ભજ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ.

૪. દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ— દેવો જે ક્ષેત્રમાં સ્થિત થાય, તે દેવક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્રમાં દેવોનું જવું, તે દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. ભવનપતિ આદિ ચાર જાતિના દેવોની અપેક્ષાએ દેવક્ષેત્રોપપાતગતિના ચાર પ્રકાર છે.

૫. સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ— સિદ્ધ થયેલા જીવોનું સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં જવું, તે સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. અઢી દ્વીપક્ષેત્રના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી જીવો સિદ્ધ થાય છે. તે જુદા જુદા વિભાગોના ૫૭ ભેદ છે— (૧) ભરત-ઐરવતક્ષેત્ર (૨) ચૂલ્લહિમવંત અને શિખરી વર્ષધર પર્વત (૩) હેમવય-હેરણ્યવયક્ષેત્ર (૪) શબ્દાપાતી-વિકટાપાતી વૃત્તવૈતાહ્ય પર્વત (૫) મહાહિમવંત અને રુક્મિ વર્ષધર પર્વત (૬) હરિવર્ષ-રમ્યકૂવર્ષક્ષેત્ર (૭) ગંધાપાતી-માલ્યવંત વૃત્તવૈતાહ્ય પર્વત (૮) નિષધ-નીલવંત વર્ષધર પર્વત (૯) પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહક્ષેત્ર (૧૦) દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર (૧૧) મેરુ પર્વત. (૧૨ થી ૩૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના ૧૧-૧૧ ક્ષેત્રો ગણતાં ૨૨ ક્ષેત્રો. (૩૪ થી ૫૫) પુષ્કરાર્ધ દ્વીપના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના ૧૧-૧૧ ક્ષેત્રો ગણતાં ૨૨ ક્ષેત્રો (૫૬) લવણ સમુદ્ર (૫૭) કાલોદધિ સમુદ્ર, આ ૫૭ ક્ષેત્રોના કોઈ પણ વિભાગમાંથી જીવ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિના ૫૭ ભેદ છે. આ રીતે ક્ષેત્રોપપાતગતિના ૭+૫+૨+૪+ ૫૭=૭૫ ભેદ થાય છે.

પ્રશ્ન—૮ : ભવોપપાતગતિ એટલે શું ? તેના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર— કર્મયુક્ત જીવોનું નારકાદિપણે રહેવું, તે ભવ છે. જીવોનું તે તે ભવને પ્રાપ્ત થવું, તે ભવોપપાતગતિ છે. નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવભવ, આ ચાર પ્રકારના ભવની અપેક્ષાએ ભવોપપાતગતિના ચાર પ્રકાર છે. તેમાં નારક ભવોપપાતગતિના સાત ભેદ, તિર્યંચ ભવોપપાતગતિના પાંચ ભેદ, મનુષ્ય ભવોપપાતગતિના બે ભેદ અને દેવ ભવોપપાતગતિના ચાર ભેદ છે.

પ્રશ્ન—૯ : નોભવોપપાતગતિ એટલે શું ? તેના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર— કર્મયુક્ત જીવોની ગતિ અથવા પુદ્ગલની ગતિને નોભવોપપાતગતિ કહે છે. તેના બે ભેદ છે— (૧) સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ (૨) પુદ્ગલનોભવોપપાતગતિ. સિદ્ધનોભવોપપાતગતિના બે ભેદ છે— (૧) અનંતર સિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ (૨) પરંપરસિદ્ધ નોભવોપપાતગતિ.

પુદ્ગલ નોભવોપપાતગતિ— પુદ્ગલ પરમાણુના લોકના એક ચરમાન્તથી બીજા ચરમાન્ત સુધી જવું, તે પુદ્ગલ નોભવોપપાતગતિ છે. તેના છ ભેદ છે— (૧) પૂર્વી ચરમાન્તથી પશ્ચિમી ચરમાન્ત સુધી જવું (૨) પશ્ચિમી ચરમાન્તથી પૂર્વી ચરમાન્ત સુધી જવું. (૩) ઉત્તરી ચરમાન્તથી દક્ષિણી ચરમાન્ત સુધી જવું. (૪) દક્ષિણી ચરમાન્તથી ઉત્તરી ચરમાન્ત સુધી જવું. (૫) ઊર્ધ્વ ચરમાન્તથી અધો ચરમાન્ત સુધી જવું (૬) અધો ચરમાન્તથી ઊર્ધ્વ ચરમાન્ત સુધી જવું.

પ્રશ્ન-૧૦ : વિહાયોગતિ એટલે શું ? તેના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર— આકાશમાં કે માર્ગમાં થતી ગતિને વિહાયોગતિ કહે છે. તેના ૧૭ ભેદ છે— (૧) સ્પૃશદ્ગતિ— એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં જતાં જીવ અને પુદ્ગલ માર્ગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતાં ક્રમિક ગતિ કરે તેને સ્પૃશદ્ગતિ કહેવાય છે. સ્થૂલ પુદ્ગલોમાં અને ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરયુક્ત જીવોમાં આ ગતિ હોય છે.

(૨) અસ્પૃશદ્ગતિ— એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં જતાં જીવ અને પુદ્ગલ માર્ગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશોને સ્પર્શ ન કરતાં એટલે કે બંદૂકની ગોળીની જેમ અક્રમિક અને તીવ્ર ગતિથી ગમન કરે તેને અસ્પૃશદ્ગતિ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો અને માત્ર તેજસ-કાર્મણ શરીરયુક્ત જીવોમાં આ ગતિ હોય શકે છે.

(૩) ઉપસંપદ્યમાનગતિ— બીજાના આશ્રયપૂર્વક થતી ગતિ, જેમ કે સાર્થવાહના આશ્રયે થતી અન્ય વ્યાપારીઓની ગતિ.

(૪) અનુપસંપદ્યમાનગતિ— બીજાના આશ્રય વિના થતી ગતિ.

(૫) પુદ્ગલગતિ— પુદ્ગલની ગતિને પુદ્ગલ ગતિ કહે છે.

(૬) મંડૂકગતિ— દેડકાની જેમ કૂદતાં-કૂદતાં જવું તે.

(૭) નૌકાગતિ— નૌકા દ્વારા થતી ગતિ. (૮) નયગતિ— નેગમાદિ નય દ્વારા સ્વમતની પુષ્ટિ કરવી. (૯) છાયાગતિ— છાયાનું અનુસરણ કરીને થતી ગતિ.

(૧૦) છાયાનુપાતગતિ— પુરુષની સાથે તેની છાયાની જે ગતિ થાય તે. (૧૧)

લેશ્યાગતિ— લેશ્યાના પુદ્ગલોની ગતિ. (૧૨) લેશ્યાનુપાતગતિ— લેશ્યા અનુસાર જીવની ગતિ થાય તે. (૧૩) ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્તગતિ— કોઈ ઉદ્દેશપૂર્વક થતી ચોક્કસ ગતિ, જેમ કે— આચાર્યાદિની પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળવા કે પ્રશ્ન પૂછવા જવા માટે થતી ગતિ.

(૧૪) ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્ત ગતિ— ચાર પુરુષોની ચાર પ્રકારે થતી ગતિ.

- (૧) ચાર પુરુષો સાથે નીકળ્યા, સાથે પહોંચ્યા.
- (૨) ચાર પુરુષો સાથે નીકળ્યા, સાથે ન પહોંચ્યા.
- (૩) ચાર પુરુષો સાથે ન નીકળ્યા, સાથે પહોંચ્યા.
- (૪) ચાર પુરુષો સાથે ન નીકળ્યા, સાથે ન પહોંચ્યા.

(૧૫) વક્રગતિ— તેના ચાર પ્રકાર છે— (૧) ઘટ્ટનતા— લંગડાતા ચાલવું. (૨) સ્તંભનતા— અટકી-અટકીને ચાલવું (૩) શ્લેષણતા— શરીરના એક અંગથી બીજા અંગનો સ્પર્શ કરીને ચાલવું. (૪) પ્રપતન— પડતા-પડતા ચાલવું. આ ચારે ગતિ અનિષ્ટ અને અપ્રશસ્ત હોવાથી વક્રગતિ કહેવાય છે.

(૧૬) પંકગતિ— પંક = કીચડમાં ગતિ કરવી અને ઉપલક્ષણથી જળમાં થતી ગતિ, તે પંકગતિ કહેવાય છે.

(૧૭) બંધન વિમોચન ગતિ — આમ્ર આદિ ફળોની પોતાની ડાળીના બંધનથી છૂટા પડીને થતી ગતિ.

[૧૧] શાશ્વલ-અશાશ્વલ પ્રયોગ

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૧૬]

પ્રશ્ન-૧ : પ્રયોગ એટલે શું ? તેના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર— (૧) વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી થતાં આત્મ પ્રદેશોના પરિસ્પંદનને પ્રયોગ કહે છે. (૨) જેના દ્વારા જીવ ક્રિયાઓથી સંબંધિત થાય, તે પ્રયોગ છે. (૩) સાંપરાયિક કે ઐર્યાપથિક કર્મબંધના કારણને પ્રયોગ કહે છે. (૪) જીવ દ્વારા થતાં પુદ્ગલ ગ્રહણને અથવા પુદ્ગલ પરિણમનના સાધનને પ્રયોગ કહે છે. પ્રયોગના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે— મન પ્રયોગ, વચન પ્રયોગ અને કાય પ્રયોગ.

તેમાં મનપ્રયોગના ચાર, વચનપ્રયોગના ચાર અને કાયપ્રયોગના સાત ભેદ = કુલ પંદર ભેદ થાય છે.

- (૧) સત્યમનપ્રયોગ — પ્રાણીમાત્ર માટે હિતકારી અથવા સત્ય વિચારણા.
- (૨) અસત્યમનપ્રયોગ — સત્યથી વિપરીત વિચારણા.
- (૩) મિશ્ર મનપ્રયોગ — સત્ય-અસત્યથી મિશ્રિત વિચારણા.
- (૪) વ્યવહાર મન પ્રયોગ — જે સત્ય પણ ન હોય, અસત્ય પણ ન હોય, માત્ર

વ્યવહારમાં પ્રચલિત વિચારણા. ચારે પ્રકારના મનોપ્રયોગ સંજી જીવોને હોય છે. મનોપ્રયોગ પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોય છે.

(૫) સત્યવચન પ્રયોગ (૬) અસત્ય વચન પ્રયોગ (૭) મિશ્ર વચન પ્રયોગ (૮) વ્યવહાર વચન પ્રયોગ. સંજી પંચેન્દ્રિયમાં ચારે પ્રકારના વચન પ્રયોગ હોય છે. વિકલેન્દ્રિયોમાં વ્યવહાર વચન પ્રયોગ હોય છે અને તે પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોય છે.

(૯) ઔદારિક કાય પ્રયોગ— ઔદારિક શરીરનો વ્યાપાર. મનુષ્યો અને તિર્યંચોમાં પર્યાપ્તાવસ્થામાં તથા શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછીની અપર્યાપ્તા અવસ્થામાં હોય છે.

(૧૦) ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ— ઔદારિક + કાર્મણ અથવા ઔદારિક + વૈક્રિય દ્વારા થતો વ્યાપાર. તે મનુષ્યો અને તિર્યંચોને પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય છે તથા ઔદારિક + આહારક શરીર દ્વારા થતો વ્યાપાર. તે મનુષ્યોને પર્યાપ્તા અવસ્થામાં જ હોય છે.

(૧૧) વૈક્રિય કાયપ્રયોગ— વૈક્રિય શરીર દ્વારા થતો વ્યાપાર. નારકી અને દેવોને તથા વૈક્રિય લબ્ધિધારી મનુષ્યો અને તિર્યંચોને હોય છે.

(૧૨) વૈક્રિય મિશ્ર કાયપ્રયોગ— વૈક્રિય + કાર્મણ અથવા વૈક્રિય + ઔદારિક શરીર દ્વારા થતો વ્યાપાર. નારકીઓ અને દેવોને પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તથા મનુષ્યો અને તિર્યંચોને પર્યાપ્તાવસ્થામાં વૈક્રિય લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે ત્યારે હોય છે.

(૧૩) આહારક કાયપ્રયોગ— આહારક શરીર દ્વારા થતો વ્યાપાર. તે ચૌદ પૂર્વધારી મુનિને જ હોય છે.

(૧૪) આહારક મિશ્ર કાયપ્રયોગ— આહારક + ઔદારિક શરીર દ્વારા થતો વ્યાપાર. આહારક શરીર બનાવવાનો પ્રારંભ કરે, ત્યારે ચૌદ પૂર્વધારી મુનિને હોય છે.

(૧૫) કાર્મણ કાયપ્રયોગ— કાર્મણ શરીર દ્વારા થતો વ્યાપાર. ચારે ગતિના જીવોને વિગ્રહગતિમાં(વાટે વહેતામાં) હોય તથા કેવળી સમુદ્ઘાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયે હોય છે.

પ્રશ્ન-૨ : તૈજસ કાયપ્રયોગ કેમ નથી ?

ઉત્તર—તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સહચારી છે, તે બંને શરીરનો વ્યાપાર એક સાથે જ થાય છે, તેથી કાર્મણની પ્રમુખતાએ તૈજસ કાયપ્રયોગની પૃથક્ ગણના નથી.

પ્રશ્ન-૩ : સમુચ્ચય જીવોમાં કેટલા પ્રયોગ હોય છે ?

ઉત્તર- સમુચ્ચય જીવોમાં ઉપરોક્ત પંદર પ્રયોગ હોય શકે છે.

પ્રશ્ન-૪ : શાશ્વત પ્રયોગ એટલે શું ?

ઉત્તર- જે પ્રયોગ કરનારા જીવો લોકમાં હંમેશાં હોય, તે શાશ્વતપ્રયોગ છે.

પ્રશ્ન-૫ : અશાશ્વત પ્રયોગ એટલે શું ?

ઉત્તર- જે પ્રયોગ કરનારા જીવો લોકમાં ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય તે અશાશ્વત પ્રયોગ છે.

પ્રશ્ન-૬ : સમુચ્ચય જીવોમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગ કેટલા અને તેનાથી બનતા ભંગ કેટલા ?

ઉત્તર- સમુચ્ચય જીવોમાં ૧૩ પ્રયોગ શાશ્વત છે અને આહારક કાયપ્રયોગ તથા આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગ, આ બે પ્રયોગ અશાશ્વત છે. આહારકશરીરી જીવોનો ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો વિરહ છે. આ વિરહ કાળમાં તે બંને પ્રયોગવાળા જીવો હોતા નથી. શેષ મન, વચન, કાયનો પ્રયોગ કરનારા જીવો હંમેશાં હોય છે. શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગના સંયોગથી તેના નવ ભંગ આ પ્રમાણે થાય છે-

અસંયોગી એક ભંગ (૧) સર્વ જીવો તેર પ્રયોગવાળા હોય છે.

દ્વિસંયોગી ચાર ભંગ- (૧) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક કાય પ્રયોગી એક (૨) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક કાય પ્રયોગી ઘણા (૩) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગી એક (૪) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગી ઘણા.

ત્રિસંયોગી ચાર ભંગ- (૧) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક કાયપ્રયોગી એક, આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગી એક (૨) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક કાયપ્રયોગી એક, આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગી ઘણા (૩) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક કાયપ્રયોગી ઘણા, આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગી એક (૪) તેર પ્રયોગી ઘણા, આહારક કાયપ્રયોગી ઘણા, આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગ ઘણા.

આ રીતે અસંયોગી એક + દ્વિસંયોગી ચાર + ત્રિસંયોગી ચાર = નવ ભંગ થાય છે.

પ્રશ્ન-૭ : નારકી દેવોમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગ અને તેના ભંગ કેટલા ?

ઉત્તર- નારકી અને દેવોમાં ચાર પ્રયોગ મનના, ચાર પ્રયોગ વચનના તથા વૈક્રિયકાય પ્રયોગ, વૈક્રિય મિશ્રકાય પ્રયોગ અને કાર્મણ કાય પ્રયોગ, આ ૧૧ પ્રયોગ હોય છે. તેમાંથી ઉપપાત વિરહકાલની અપેક્ષાએ કાર્મણ કાય પ્રયોગ અશાશ્વત અને શેષ ૧૦ પ્રયોગ શાશ્વત હોય છે, તેના ત્રણ ભંગ છે.

અસંયોગી એક ભંગ— (૧) સર્વ જીવો દશ પ્રયોગી.

દ્વિસંયોગી બે ભંગ — (૧) ઘણા દશ પ્રયોગી અને એક કાર્મણકાય પ્રયોગી (૨) ઘણા દશ પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણકાય પ્રયોગી.

અસંયોગી એક ભંગ + દ્વિસંયોગી બે ભંગ = ત્રણ ભંગ થાય છે. આ રીતે જ્યાં એક પ્રયોગ અશાશ્વત હોય, ત્યાં ત્રણ ભંગ, બે પ્રયોગ અશાશ્વત હોય, ત્યાં નવ ભંગ અને ત્રણ પ્રયોગ અશાશ્વત હોય ત્યાં સત્તાવીસ ભંગ થાય છે.

પ્રશ્ન—૮ : પાંચ સ્થાવર જીવોમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગ અને તેના ભંગ કેટલા ?

ઉત્તર— વાયુકાયમાં ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર, વૈક્રિય, વૈક્રિયમિશ્ર અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ પાંચ પ્રયોગ અને શેષ ચાર સ્થાવરમાં ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર અને કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પ્રયોગ હોય છે. આ ત્રણ કે પાંચ પ્રયોગ શાશ્વત જ છે તેથી અભંગ છે.

પ્રશ્ન—૯ : ત્રણ વિકલ્પેન્દ્રિય અને અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગ અને તેના ભંગ કેટલા ?

ઉત્તર— તેમાં ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર, કાર્મણકાય પ્રયોગ અને વ્યવહાર વચન પ્રયોગ, આ ચાર પ્રયોગ હોય છે. તેમાંથી કાર્મણકાય પ્રયોગ ઉપપાત વિરહની અપેક્ષાએ અશાશ્વત છે, શેષ ત્રણ પ્રયોગ શાશ્વત છે. એક પ્રયોગ અશાશ્વત હોવાથી ત્રણ ભંગ થાય છે.

પ્રશ્ન—૧૦ : સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગ અને તેના ભંગ કેટલા ?

ઉત્તર— તેમાં આહારક અને આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ, આ બે પ્રયોગને છોડીને શેષ તેર પ્રયોગ હોય છે. તેમાંથી એક કાર્મણ કાયપ્રયોગ અશાશ્વત, શેષ બાર પ્રયોગ શાશ્વત છે. તેમાં એક અશાશ્વતના ત્રણ ભંગ થાય છે.

પ્રશ્ન—૧૧ : મનુષ્યોમાં શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગ અને તેના ભંગ કેટલા ?

ઉત્તર— તેમાં પંદર પ્રયોગ હોય છે. તેમાંથી ઔદારિકમિશ્ર કાયપ્રયોગ, કાર્મણ કાયપ્રયોગ, આહારક અને આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ, આ ચાર પ્રયોગ અશાશ્વત છે અને શેષ ૧૧ પ્રયોગ શાશ્વત છે. શાશ્વત-અશાશ્વત પ્રયોગના સંયોગથી ૮૧ ભંગ થાય છે.

અસંયોગી ભંગ—૧ (૧) સર્વ જીવો અગિયાર પ્રયોગી.

દ્વિસંયોગી ભંગ-૮ (૧) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, એક આહારક કાય પ્રયોગી.

- (૨) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, ઘણા આહારક કાય પ્રયોગી.
- (૩) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગી.
- (૪) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રકાય પ્રયોગી.
- (૫) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, એક ઔદારિક મિશ્રકાય પ્રયોગી.
- (૬) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, ઘણા ઔદારિક મિશ્રકાય પ્રયોગી.
- (૭) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, એક કાર્મણ કાય પ્રયોગી.
- (૮) ઘણા ૧૧ પ્રયોગી, ઘણા કાર્મણ કાય પ્રયોગી.

આ રીતે તેના ત્રિસંયોગી-૨૪ ભંગ, ચાર સંયોગી-૩૨ ભંગ અને પાંચ સંયોગી-૧૬ ભંગ થાય. કુલ $૧+૮+૨૪+૩૨+૧૬ = ૮૧$ ભંગ થાય છે.

[૧૨] સલેશી જીવોના આહારાદિમા વિભિન્નતા

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૧૭/૧]

પ્રશ્ન-૧ : લેશ્યા એટલે શું ?

ઉત્તર- જેના દ્વારા આત્માનો કર્મો સાથે શ્લેષ થાય, તે લેશ્યા કહેવાય છે. તેના બે પ્રકાર છે- દ્રવ્યલેશ્યા- જે પુદ્ગલ દ્રવ્યની સહાયતાથી આત્માના વિવિધ પરિણામો પ્રગટ થાય તેમજ આત્માના પરિણામો અનુસાર જે પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય, તે પુદ્ગલો દ્રવ્યલેશ્યા કહેવાય છે, તે રૂપી છે.

ભાવલેશ્યા - કર્મના ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય આદિથી થતા આત્મ પરિણામો તેમજ કષાય અને યોગથી અનુરંજિત આત્મપરિણામો ભાવલેશ્યા છે. તે અરૂપી છે. ભાવ લેશ્યા અને દ્રવ્યલેશ્યા પરસ્પર સાપેક્ષ છે. લેશ્યા સહિતના જીવોને સલેશી કહે છે.

પ્રશ્ન-૨ : સલેશી સર્વ નૈરયિકોના આહાર, શરીર આદિ શું સમાન હોય છે કે અસમાન ?

ઉત્તર- આહાર, શરીર, શ્વાસોશ્વાસ- સર્વ નૈરયિકોના આહારાદિ સમાન હોતા નથી. નૈરયિકોના બે પ્રકાર છે- મહાશરીરી અને અલ્પશરીરી. જે નારકીઓ મહાશરીરી (મોટી અવગાહનાવાળા) હોય તેના આહાર અને શ્વાસોશ્વાસ અધિક હોય છે, તે નારકીઓ વારંવાર આહાર અને શ્વાસોશ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ

કરે છે, વારંવાર તેનું પરિણમન કરે છે અને જે નારકીઓ અલ્પશરીરી (અલ્પ અવગાહનાવાળા) હોય, તેના આહાર અને શ્વાસોશ્વાસ આદિ અલ્પ હોય છે.

કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા — સર્વ નૈરયિકોના કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યા સમાન હોતા નથી. નારકીઓના બે પ્રકાર છે— પૂર્વોત્પન્ન—પહેલા ઉત્પન્ન થયેલા અને પશ્ચાદુત્પન્ન— પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા. તેમાંથી પૂર્વોત્પન્ન નૈરયિકોના ઘણા કર્મો ભોગવાઈ ગયા હોવાથી તે અલ્પ કર્મવાળા, વિશુદ્ધ વર્ણ અને વિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા હોય છે અને પશ્ચાદુત્પન્ન નૈરયિકોના ઘણા કર્મો ભોગવવાના શેષ હોવાથી તે મહાકર્મવાળા, અવિશુદ્ધ વર્ણ અને અવિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા હોય છે.

વેદના— સર્વ નૈરયિકો સમાન વેદનાવાળા હોતા નથી. નૈરયિકોના બે પ્રકાર છે— (૧) સંજીભૂત એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ કે પર્યાપ્તા. સંજીભૂત નૈરયિકોને પૂર્વ ભવના પાપના પશ્ચાતાપથી અધિક માનસિક વેદના થાય છે. (૨) અસંજીભૂત એટલે મિથ્યાત્વી કે અપર્યાપ્ત. તેઓને પશ્ચાતાપના અભાવમાં અલ્પવેદના હોય છે.

ક્રિયા— સર્વ નૈરયિકો સમાન ક્રિયાવાળા હોતા નથી. નૈરયિકોના ત્રણ પ્રકાર છે— સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિ. તેમાંથી મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિ નૈરયિકોને પાંચ ક્રિયા હોય છે. જેમ કે— (૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી (૩) માયા પ્રત્યયિકી (૪) અપ્રત્યાખ્યાનિકી (૫) મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા.

સમ્યગ્દષ્ટિ નૈરયિકોને પ્રથમની ચાર ક્રિયા જ હોય છે.

આયુષ્ય— સર્વ નૈરયિકો સમાન આયુષ્યાવાળા નથી. તેમાં આયુષ્ય સંબંધી ચાર ભંગ થાય છે—

- (૧) કેટલાક નૈરયિકો સમાન આયુષ્યવાળા અને સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે.
- (૨) કેટલાક નૈરયિકો સમાન આયુષ્યવાળા અને વિષમ ઉત્પત્તિવાળા—આગળ પાછળ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે.
- (૩) કેટલાક નૈરયિકો વિષમ આયુષ્યવાળા અને એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે.
- (૪) કેટલાક નૈરયિકો વિષમ આયુષ્યાવાળા અને વિષમ ઉત્પત્તિવાળા હોય છે.

પ્રશ્ન—૩ : સલેશી સર્વ દેવોના આહાર, શરીર આદિ શું સમાન હોય છે કે અસમાન ?

ઉત્તર— આહાર, શરીર— સલેશી સર્વ દેવોના આહારાદિ સમાન હોતા નથી. દેવોના બે પ્રકાર છે— મહાશરીરી અને અલ્પશરીરી. તેમાંથી જે મહાશરીરી છે તે અધિક પુદ્ગલોનો આહાર ગ્રહણ કરે છે અને અલ્પ સમયે શ્વાસોશ્વાસ લે છે અને

મૂકે છે અને અલ્પશરીરી દેવો અલ્પ પુદ્ગલોનો આહાર ગ્રહણ કરે અને દીર્ઘકાલે શ્વાસોશ્વાસ લે છે અને મૂકે છે.

કર્મ-વર્ણ-લેશ્યા— સર્વ દેવોના કર્માદિ સમાન હોતા નથી. દેવોના બે પ્રકાર છે— પૂર્વોત્પન્ન અને પશ્ચાદુત્પન્ન. તેમાંથી પૂર્વોત્પન્ન દેવોના ઘણા શુભ કર્મો ભોગવાઈ ગયા હોવાથી અને ઘણા અશુભ કર્મોનો બંધ થયો હોવાથી તે મહાકર્મી, અવિશુદ્ધ વર્ણ અને અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા હોય છે. પશ્ચાદુત્પન્ન દેવો અલ્પકર્મી, વિશુદ્ધ વર્ણ અને વિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા હોય છે.

વેદના— સર્વ દેવોને સમાન વેદના હોતી નથી. ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોના બે પ્રકાર છે— સંજીભૂત અને અસંજીભૂત. તેમાંથી સંજીભૂત દેવોને અધિક વેદના અને અસંજી ભૂત દેવોને અલ્પવેદના હોય છે.

જ્યોતિષી અને **વૈમાનિક** દેવોના બે પ્રકાર છે— માયી મિથ્યાદષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ. તેમાંથી માયી મિથ્યાદષ્ટિને શાતા વેદનીય કર્મની અપેક્ષાએ અલ્પવેદના અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિને શાતાવેદનીય કર્મના તીવ્ર વિપાકની અપેક્ષાએ મહાવેદના હોય છે.

ક્રિયા— સર્વ દેવોને સમાન ક્રિયા હોતી નથી. દેવોના ત્રણ પ્રકાર છે— સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિ. તેમાંથી મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિ દેવોને પાંચ ક્રિયા અને સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોને પ્રથમ ચાર ક્રિયા હોય છે.

આયુષ્ય— સર્વ દેવો સમાન આયુષ્યવાળા હોતા નથી. તેના ચાર ભેદો નૈરયિકોની જેમ જાણવા.

પ્રશ્ન-૪ : સલેશી સર્વ સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવો શું સમાન આહારાદિ-વાળા હોય છે ?

ઉત્તર— સલેશી સર્વ સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવોના આહાર, શરીર, શ્વાસોશ્વાસ, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાનું કથન નૈરયિકોની સમાન હોય છે.

વેદના— સર્વ સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવો અસંજી હોવાથી સમાન રૂપે અનિદા—અવ્યક્ત વેદનાનું વેદન કરે છે.

ક્રિયા— સર્વ સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવો મિથ્યાત્વી હોવાથી તેઓને એક સમાન પાંચ ક્રિયા હોય છે. જો કે વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં સાસ્વાદન સમકિત હોય છે, પરંતુ સાસ્વાદન સમકિતી વિકલેન્દ્રિય જીવો અત્યંત અલ્પ સમયમાં જ મિથ્યાત્વને પામે છે, તેથી તે જીવોને મિથ્યાત્વ જન્ય ક્રિયાનો અભાવ થતો નથી અને સ્થવારની જેમ પાંચે ક્રિયા હોય છે.

પ્રશ્ન-૫ : સલેશી સર્વ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો શું સમાન આહાર આદિવાળા હોય છે ?

ઉત્તર—સલેશી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના આહાર, શરીર, શ્વાસોશ્વાસ, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા, વેદનાનું, કથન નૈરયિકોની સમાન છે.

ક્રિયા— સર્વ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો સમાન ક્રિયાવાળા નથી. તેના ત્રણ ભેદ છે— સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિ. સમ્યગ્દષ્ટિ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના બે ભેદ છે— અસંયત અને સંયતાસંયત. તેમાંથી સંયતાસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને પ્રથમ ત્રણ ક્રિયા, અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને પ્રથમ ચાર ક્રિયા અને મિથ્યા દષ્ટિ કે મિશ્રદષ્ટિ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને પાંચ ક્રિયા હોય છે.

પ્રશ્ન-૬ : સલેશી સર્વ મનુષ્યો શું સમાન આહાર આદિવાળા હોય છે ?

ઉત્તર— આહાર— સલેશી સર્વ મનુષ્યોનો આહાર સમાન હોતો નથી. જે મહાશરીરી છે તે ઘણા પુદ્ગલોનો અર્થાત્ સારભૂત પુદ્ગલોનો આહાર દીર્ઘકાલે ગ્રહણ કરે છે, જેમ કે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના મનુષ્યો. જે અલ્પશરીરી છે તે અલ્પ પુદ્ગલોનો અર્થાત્ નિઃસાર પુદ્ગલોનો આહાર વારંવાર ગ્રહણ કરે છે, જેમ કે બાળકનો આહાર. મહાશરીરી મનુષ્યો ઘણા પુદ્ગલોને શ્વાસોશ્વાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે; અલ્પશરીરી મનુષ્યો અલ્પ પુદ્ગલોને શ્વાસોશ્વાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે.

કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા— સર્વ મનુષ્યોના કર્માદિ સમાન હોતાં નથી. મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે— પૂર્વોત્પન્ન અને પશ્ચાદુત્પન્ન. પૂર્વોત્પન્ન મનુષ્યો અલ્પકર્મવાળા અને વિશુદ્ધ વર્ણ અને લેશ્યાવાળા હોય છે. પશ્ચાદુત્પન્ન મનુષ્યો મહાકર્મવાળા અને અવિશુદ્ધ વર્ણ અને લેશ્યાવાળા હોય છે.

વેદના — સર્વ મનુષ્યોને સમાન વેદના હોતી નથી. અસંજી મનુષ્યોને અલ્પવેદના અને સંજી મનુષ્યોને મહાવેદના હોય છે.

ક્રિયા — સર્વ મનુષ્યોને સમાન ક્રિયા હોતી નથી. મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર છે— સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ, મિશ્રદષ્ટિ; તેમાંથી સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર છે, સંયત, સંયતાસંયત, અસંયત; સંયત મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે— સરાગ સંયત, વીતરાગ સંયત. સરાગ સંયત મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે— પ્રમત્ત સંયત અને અપ્રમત્ત સંયત.

તેમાંથી વીતરાગ સંયત મનુષ્યો અક્રિય હોય છે. અપ્રમત્ત સંયત મનુષ્યોને માયાવત્તિયા એક જ ક્રિયા હોય છે. પ્રમત્ત સંયત મનુષ્યોને આરંભિયા અને માયાવત્તિયા બે ક્રિયા હોય છે. સંયતાસંયત મનુષ્યોને પ્રથમ ત્રણ ક્રિયા હોય છે.

અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્યોને પ્રથમ ચાર ક્રિયા હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ કે મિશ્રદષ્ટિ મનુષ્યોને પાંચ ક્રિયા હોય છે.

પ્રશ્ન-૭ : કૃષ્ણલેશી જીવોને શું સમાન આહાર, કર્મ આદિ હોય છે ?

ઉત્તર- જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોને છોડીને શેષ બાવીસ દંડકના જીવોમાં કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે. તેમાં તે-તે સલેશી જીવોના સમુચ્ચય કથન પ્રમાણે જાણવું. નારકીઓમાં કૃષ્ણલેશ્યા પાંચમી, છટ્ટી અને સાતમી નરકમાં જ હોય છે. અસંજી જીવો ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી કૃષ્ણલેશી નારકીઓની વેદનાના કથનમાં સંજીભૂત અને અસંજીભૂત તેવા ભેદ ન કરતાં માયી મિથ્યાદષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ, તે પ્રમાણે બે ભેદ કરવા. માયી મિથ્યાદષ્ટિને અલ્પવેદના અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિને મહાવેદના હોય છે.

શેષ સર્વ કથન સલેશી જીવોની સમાન જાણવું. તે જ રીતે નીલલેશી જીવોનું કથન જાણવું. કાપોતલેશી નૈરયિકનું કથન સલેશી નૈરયિકોની સમાન જાણવું.

પ્રશ્ન-૮ : તેજોલેશી જીવોને શું સમાન આહાર, કર્મ આદિ હોય છે ?

ઉત્તર- દેવોના તેર દંડક, પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય, આ અઢાર દંડકના જીવોને તેજોલેશ્યા હોય છે. તેમાં તેજોલેશી ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થતા નથી, (કારણ કે અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં તેજોલેશ્યા હોતી નથી) તેથી તેજોલેશી દેવોની વેદનાના કથનમાં માયીમિથ્યાદષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ, તે પ્રમાણે બે ભેદ કરવા. માયી-મિથ્યાદષ્ટિને અલ્પવેદના અને અમાયીસમ્યગ્દષ્ટિને મહાવેદના હોય છે.

તેજોલેશી મનુષ્યોના ક્રિયાના કથનમાં જે સંયત મનુષ્યો છે, તેના બે ભેદ છે— પ્રમત્ત સંયત અને અપ્રમત્ત સંયત. તેમાં અપ્રમત્ત સંયતને એક માયાવત્તિયા ક્રિયા અને પ્રમત્તસંયતને આરંભિયા અને માયાવત્તિયા બે ક્રિયા હોય છે. તેજોલેશ્યામાં વીતરાગ અવસ્થા હોતી નથી, તેથી સરાગ સંયત—વીતરાગસંયત, તે પ્રમાણે ભેદ થતા નથી. શેષ તેજોલેશી સર્વ જીવોનું કથન સલેશી જીવોની સમાન જાણવું. તે જ રીતે પદ્મલેશી સર્વ જીવોનું અને મનુષ્યોનું કથન કરવું.

પ્રશ્ન-૯ : શું શુકલલેશી જીવોના આહાર આદિ સમાન હોય છે ?

ઉત્તર- તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને વૈમાનિક, આ ત્રણ દંડકના જીવોમાં જ શુકલ લેશ્યા હોય છે. તેના સમાહાર આદિ સાતે દ્વારનું કથન સલેશી જીવોની સમાન છે.

[૧૩] જન્મ-મૃત્યુ સમયની લેશ્યા

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ૫૬-૧૭/૩]

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન્ ! શું નારકી, નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! નારકી જ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યવહારનયની દષ્ટિએ નારકી મરીને નરક કે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. સંશી તિર્યચ અને કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો જ મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ જીવ જ્યારે એક જન્મનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, મૃત્યુ પામીને નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થવા માટે વાટે વહેતામાં (માર્ગમાં) હોય, ત્યારથી જ તેના નરકાયુષ્યનો ઉદય થઈ જાય છે. જે જીવને નરકાયુષ્યનો ઉદય હોય, તેને નારકી કહેવાય છે. આ રીતે ઋજુસૂત્રનયની દષ્ટિએ નરકગતિમાં જન્મધારણ કરતી વખતે નરકાયુષ્યનો ઉદય હોવાથી તે જીવ નારકી જ કહેવાય છે, તેથી નારકી જ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે કહ્યું છે. આ જ રીતે ૨૪ દંડકના જીવોમાં સમજવું.

પ્રશ્ન-૨ : હે ભગવન્ ! શું નારકી, નરકમાંથી ઉદ્ધર્તન કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકી, નરકમાંથી ઉદ્ધર્તન કરતો નથી, કારણ કે નારકીનું નરકાયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે જ તેનું મૃત્યુ થયું કહેવાય છે અને નરકાયુષ્ય પૂર્ણ થઈ ગયા પછી તે નારકી કહેવાતો નથી. તે જીવ જે ગતિમાં ઉત્પન્ન થવાનો છે તે આયુષ્યનો ઉદય થઈ જવાથી તે જીવ તે નામથી ઓળખાય છે, તેથી નારકી નરકમાંથી ઉદ્ધર્તન કરતો નથી, પરંતુ અનૈરયિક નરકમાંથી ઉદ્ધર્તન કરે છે તે પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમ કે— કોઈ અપરાધી વ્યક્તિ જેલમાં જાય ત્યારે તે વ્યક્તિ કેદીરૂપે જેલમાં જાય છે અને જેલમાંથી બહાર નીકળે ત્યારે તે અકેદીરૂપે બહાર નીકળે છે. તે જ રીતે નારકી નારકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અનારકી નરકમાંથી ઉદ્ધર્તન કરે છે. આ રીતે ૨૪ દંડકમાં કહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન-૩ : હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણલેશી નારકી, કૃષ્ણલેશી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અને શું તે કૃષ્ણલેશીપણે મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- હા, ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશી નારકી, કૃષ્ણલેશી નરકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કૃષ્ણલેશીપણે જ મૃત્યુ પામે છે.

કોઈ પણ જીવ જે લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે તે જ લેશ્યામાં તેનો જન્મ થાય છે. નારકી અને દેવોમાં દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિત હોય છે તેથી તેના મૃત્યુ સમય પર્યંત પણ તે જ લેશ્યા રહે છે.

આ રીતે નારકી અને દેવતાના પૂર્વજન્મના અંતિમ અંતર્મુહૂર્તની લેશ્યા અને નરકમાં જન્મ સમયની લેશ્યા તથા નરકમાં મૃત્યુ સમયની લેશ્યા અને આગામી જન્મના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધીની લેશ્યા એક જ હોય છે.

પ્રશ્ન-૪ : હે ભગવન્ ! શું કૃષ્ણલેશી મનુષ્યો કે તિર્યચો, કૃષ્ણલેશ્યામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તે જીવ કૃષ્ણ લેશ્યામાં જ મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જીવ જે લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે તે જ લેશ્યામાં તેનો જન્મ થાય છે; તે નિયમાનુસાર કૃષ્ણલેશી મનુષ્યો કે તિર્યચો કૃષ્ણલેશ્યામાં જ જન્મ ધારણ કરે છે, પરંતુ તે જીવનું મૃત્યુ તે જ લેશ્યામાં થાય તેવો નિયમ નથી.

મનુષ્યો અને તિર્યચોમાં એક-એક અંતર્મુહૂર્તથી લેશ્યામાં પરિવર્તન થયા જ કરે છે, તેથી કૃષ્ણલેશી મનુષ્યને મૃત્યુ સમયે કૃષ્ણલેશ્યા પણ હોય અને તે સિવાયની કોઈ પણ લેશ્યા હોય શકે છે.

આ રીતે મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિના કોઈ પણ જીવો જે લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે છે તે જ લેશ્યામાં તેનો જન્મ થાય છે ત્યાર પછી તે જીવની મૃત્યુ સંભવિત કોઈ પણ લેશ્યામાં થાય છે.

પ્રશ્ન-૫ : શું તેજોલેશી પૃથ્વીકાય, તેજોલેશી પૃથ્વીકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે? શું તે જીવ તેજોલેશ્યામાં જ મૃત્યુ પામે છે ?

ઉત્તર- તેજોલેશી પૃથ્વીકાય, તેજોલેશી પૃથ્વીકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેના મૃત્યુ સમયે તેજોલેશ્યા હોતી નથી, કારણ કે પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ અલ્પ સમય માટે તેજોલેશ્યા હોય છે, તેથી મૃત્યુ સમયે કોઈને પણ તેજોલેશ્યા હોતી નથી.

પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં મૃત્યુ સમયે કૃષ્ણ, નીલ કે કાપોત લેશ્યા, આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ લેશ્યા હોય છે. આ જ રીતે અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયમાં પણ લેશ્યા સંબંધી કથન જાણવું.

પ્રશ્ન-૬ : કૃષ્ણલેશી જીવોને કેટલા જ્ઞાન હોય છે ?

ઉત્તર- કૃષ્ણલેશી જીવોને એકથી સાત ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, તેથી કૃષ્ણલેશી જીવોને બે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાન હોય છે. બે જ્ઞાન હોય તો— મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન;

ત્રણ જ્ઞાન હોય તો— મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યવ જ્ઞાન તથા ચારજ્ઞાન હોય તો— મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાન હોય છે. આ જ રીતે નીલ, કાપોત, તેજો અને પદ્મલેશી જીવોને પણ બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાન હોય છે.

પ્રશ્ન-૭ : શુકલલેશી જીવોને કેટલા જ્ઞાન હોય છે ?

ઉત્તર— શુકલલેશ્યા એકથી તેર ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. તેથી શુકલલેશી જીવોને એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાન હોય છે. જો એક જ્ઞાન હોય, તો કેવળજ્ઞાન હોય છે. કેવળજ્ઞાનની સાથે અન્ય કોઈ પણ જ્ઞાન હોતા નથી. બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનનું કથન ઉપર પ્રમાણે જાણવું.

[૧૪] લેશ્યા પરિણમન

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૯-૧૦/૪]

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન ! શું કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણમન પામે છે ?

ઉત્તર— હા ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાના પુદ્ગલોને પામીને ક્રમશઃ નીલલેશ્યા રૂપે પરિણમન પામે છે.

એક લેશ્યાદ્રવ્યના પુદ્ગલોનું બીજી લેશ્યા દ્રવ્યના પુદ્ગલ રૂપે, તેના વર્ણાદિ રૂપે પરિવર્તન થવાને લેશ્યા પરિણામ કહે છે. લેશ્યાનું પરિણમન બે પ્રકારે થાય છે.

(૧) એક લેશ્યાનું પોતાનું સ્વરૂપ છોડીને અન્ય લેશ્યારૂપે પરિણત થવું, જે રીતે દૂધ, દહીંનો સંયોગ પામીને ક્રમશઃ દહીંના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણત થઈને દહીં સ્વરૂપ બની જાય છે અથવા શ્વેત વસ્ત્ર મજ્જીયા આદિ કોઈ પણ રંગના પુદ્ગલોનો સંયોગ પામીને ક્રમશઃ તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણત થઈને મજ્જીયા આદિ રંગના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ રીતે કૃષ્ણ લેશ્યાના પુદ્ગલો પણ નીલલેશ્યાના પુદ્ગલોનો સંયોગ પામીને ક્રમશઃ નીલલેશ્યાના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણત થાય છે. તે જ રીતે નીલલેશ્યા

કાપોત લેશ્યા રૂપે; કાપોતલેશ્યા તેજોલેશ્યા રૂપે; તેજોલેશ્યા પદ્મલેશ્યા રૂપે અને પદ્મલેશ્યા શુક્લલેશ્યા રૂપે પરિણત થાય છે. આ પ્રકારનું પરિણમન મનુષ્ય અને તિર્યચમાં થાય છે, કારણ કે મનુષ્ય અને તિર્યચોમાં ભાવલેશ્યા પ્રમાણે દ્રવ્ય લેશ્યામાં પરિવર્તન થયા જ કરે છે.

(૨) પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના અન્ય લેશ્યા રૂપે પરિણત થવું તે પણ લેશ્યા પરિણામ છે. જેમ વૈદુર્યમણિ સફેદ દોરામાં પરોવતા સફેદ દેખાય છે, તેમજ લાલ, પીળા આદિ જે રંગના દોરામાં પરોવવામાં આવે તે દોરાના રંગને ધારણ કરે છે. વૈદુર્યમણિના પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ થતો નથી, દોરાના રંગની છાયા માત્રથી વૈદુર્યમણિ તે-તે રંગને ધારણ કરે છે. તેમ કૃષ્ણલેશ્યાના પુદ્ગલો, નીલ, કાપોત આદિ લેશ્યાના પુદ્ગલોના સંયોગે તે લેશ્યારૂપે દેખાવ માત્રથી, પરિણત થાય છે. આ પ્રકારનું લેશ્યા પરિણમન નારકી અને દેવોમાં થાય છે, કારણ કે નારકી અને દેવતાના ભવમાં દ્રવ્યલેશ્યા ભવપર્યંત અવસ્થિત રહે છે. તેમ છતાં તેના ભાવલેશ્યાના પરિવર્તન પ્રમાણે, દ્રવ્યલેશ્યા તે તે લેશ્યાની છાયા માત્રને ધારણ કરે છે. મૂળભૂત દ્રવ્ય લેશ્યામાં આમૂલ પરિવર્તન થતું નથી, તેના સ્વરૂપનો ત્યાગ થતો નથી.

બીજી રીતે— જેમ દર્પણ આદિમાં પ્રતિબિંબ પડે ત્યારે દર્પણાદિ તે વસ્તુરૂપે પ્રતીત થાય છે. દર્પણ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. તેનામાં પ્રતિબિંબિત થનાર વસ્તુ રૂપે તે પરિણમન પામતું નથી. તેમ કૃષ્ણલેશ્યા ઉપર નીલલેશ્યાનું પ્રતિબિંબ પડતાં તે નીલલેશ્યા જેવી જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે નીલલેશ્યા રૂપે પરિણત થતી નથી.

અશુભ લેશ્યાના દ્રવ્યોને શુભ લેશ્યા દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય ત્યારે શુભલેશ્યાના પ્રભાવે તે આંશિક ઉત્કર્ષ—શ્રેષ્ઠતાને પામે છે, તેથી શુભ રૂપે પ્રતીત થાય છે. યથા— કૃષ્ણલેશ્યાના દ્રવ્યોને નીલાદિ લેશ્યા દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય, ત્યારે કૃષ્ણલેશ્યા આંશિક રૂપે શુભ પ્રતીત થાય છે.

શુભ લેશ્યાના દ્રવ્યોને અશુભ લેશ્યા દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય, ત્યારે અશુભ લેશ્યાના પ્રભાવે તે આંશિક અપકર્ષ—હીનતાને પામે છે તેથી તે અશુભ રૂપે પ્રતીત થાય છે. યથા— શુક્લલેશ્યાના દ્રવ્યોને પદ્માદિ લેશ્યા દ્રવ્યનો સંયોગ થાય, ત્યારે શુક્લલેશ્યા આંશિક રૂપે અશુભ પ્રતીત થાય છે.

આ રીતે નારકી-દેવતામાં વૈદુર્યમણિના દષ્ટાંતે છાયા માત્રથી અને મનુષ્ય-તિર્યચમાં દૂધ અને દહીંના દષ્ટાંતે પૂર્ણરૂપથી લેશ્યાનું પરિણમન થાય છે.

[૧૫] અંતક્રિયા

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૨૦]

અંતક્રિયા— ભવ પરંપરાનો તથા કર્મોનો સર્વથા અંત કરનારી ક્રિયા અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્તિને યોગ્ય ક્રિયા ‘અંતક્રિયા’ છે. અહીં તત્સંબંધિત દશ દ્વાર છે.

(૧) અંતક્રિયા દ્વાર : પ્રશ્ન— હે ભગવન્ સમુચ્ચય જીવો અને ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો અંતક્રિયા કરી શકે છે ?

ઉત્તર— સમુચ્ચય જીવોમાંથી કેટલાક જીવો અંતક્રિયા કરે છે કેટલાક જીવો અંતક્રિયા કરતા નથી. ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો જ અંતક્રિયા કરી શકે છે. સર્વ કર્મના ક્ષય માટે સમ્યક ચારિત્રની પૂર્ણ આરાધના મનુષ્યો જ કરી શકે છે. મનુષ્યોમાંથી પણ જે મનુષ્યો સમ્યક્ચારિત્રમાં પૂર્ણ પુરુષાર્થ કરે છે, તે મનુષ્યો જ અંતક્રિયા કરે છે, અન્ય મનુષ્યો કરતા નથી. શેષ ૨૩ દંડકના જીવો અંતક્રિયા કરી શકતા જ નથી.

(૨) અનંતર દ્વાર : પ્રશ્ન— હે ભગવન્! સમુચ્ચય જીવો શું અનંતરાગત અંતક્રિયા કરે છે કે પરંપરાગત અંતક્રિયા કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કેટલાક જીવો અનંતરાગત અંતક્રિયા કરે છે અને કેટલાક જીવો પરંપરાગત અંતક્રિયા કરે છે. નરકાદિ ગતિમાંથી નીકળીને સીધો મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને અંતક્રિયા કરે, તેને અનંતરાગત અંતક્રિયા કહે છે અને નરકાદિ ગતિમાંથી નીકળીને તિર્ય્યાદિ ભવ કરીને પરંપરાએ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને અંતક્રિયા કરે, તેને પરંપરાગત અંતક્રિયા કહે છે. પ્રથમ ચાર નરકના નારકી, દશ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવો, પૃથ્વી, પાણી અને પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિ, સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યો અનંતરાગત અંતક્રિયા કરી શકે છે. તેમ છતાં તેમાંથી કેટલાક જીવો અનંતરાગત અંતક્રિયા અને કેટલાક જીવો પરંપરાગત અંતક્રિયા કરે છે.

તેઉકાય, વાયુકાય અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય આ પાંચ દંડકના જીવો અનંતર અંતક્રિયા કરી શકતા નથી. તે જીવો પરંપરાગત અંતક્રિયા કરે છે. તેઉકાય અને વાયુકાયના જીવો મરીને મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તોપણ તે ભવમાં અંતક્રિયા કરી શકતા નથી, પરંતુ ત્યાર પછી બીજો મનુષ્ય ભવ કરીને અંતક્રિયા કરી શકે છે.

(૩) એક સમય દ્વાર : પ્રશ્ન - હે ભગવન્ ! નરકાદિમાંથી નીકળીને મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને એક સમયમાં કેટલા જીવો અંતક્રિયા કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સમુચ્ચય નરક ગતિમાંથી મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને એક સમયમાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ જીવો અંતક્રિયા કરે છે.

જીવોમાં અંતક્રિયા અને તેનું પ્રમાણ :- [અંતક્રિયા મનુષ્ય ભવમાં જ થાય]

જીવ પ્રકાર	અનંતર ભવમાં અંતક્રિયા		
	થાય કે નહીં	જઘન્ય સંખ્યા	ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા
એક થી ત્રણ નરક	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
ચોથી નરક	✓	૧, ૨, ૩	૪
પાંચ થી સાત નરક	×	-	-
ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવ	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવી	✓	૧, ૨, ૩	૫
જ્યોતિષી દેવ	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
જ્યોતિષી દેવી	✓	૧, ૨, ૩	૨૦
વૈમાનિક દેવ	✓	૧, ૨, ૩	૧૦૮
વૈમાનિક દેવી	✓	૧, ૨, ૩	૨૦
પૃથ્વીકાય, અપ્કાય	✓	૧, ૨, ૩	૪
વનસ્પતિકાય	✓	૧, ૨, ૩	૬
તેઉકાય-વાયુકાય	×	-	-
વિકલેન્દ્રિય	×	-	-
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, તિર્યચાણી	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
મનુષ્ય	✓	૧, ૨, ૩	૧૦
મનુષ્યાણી	✓	૧, ૨, ૩	૨૦

નોંધ :- પરંપર અંતક્રિયા સર્વે ય જીવોને થઈ શકે છે. સંખ્યાનું કથન અનંતર અંતક્રિયામાં જ થાય છે.

(૪) ગતિદ્વાર : પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નારકી, નરકમાંથી નીકળીને અનંતર ભવમાં ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકી, નરકમાંથી નીકળીને અનંતર ભવમાં નારકી કે દેવ પણે ઉત્પન્ન થતા નથી. તે જીવ સંજી તિર્યય પંચેન્દ્રિય અને સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નારકી, મરીને અનંતર ભવમાં સંજી તિર્યય પંચેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ કેટલા બોલને પ્રાપ્ત કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જીવ સંજી તિર્યય પંચેન્દ્રિયના ભવમાં- (૧) ધર્મશ્રવણ (૨) ધર્મ સમજણ (૩) સમ્યગ્દર્શન (૪) મતિ-શ્રુતજ્ઞાન (૫) અવધિજ્ઞાન (૬) દેશવિરતિપણાનો સ્વીકાર, આ છ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નારકી, મરીને અનંતર ભવમાં મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ કેટલા બોલને પ્રાપ્ત કરે છે ?

ઉત્તર- તે જીવ મનુષ્ય ભવમાં- (૧) ધર્મ શ્રવણ (૨) ધર્મ સમજણ (૩) સમ્યગ્દર્શન (૪) મતિ-શ્રુતજ્ઞાન (૫) અવધિજ્ઞાન (૬) દેશવિરતિપણાનો સ્વીકાર (૭) સર્વ વિરતિપણાનો સ્વીકાર (૮) મન:પર્યવજ્ઞાન (૯) કેવળજ્ઞાન (૧૦) મોક્ષ, આ દશે ય બોલને પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રથમ ચાર નરકના નારકી અનંતર મનુષ્ય ભવમાં ઉપરોક્ત દશ બોલને પ્રાપ્ત કરે છે. પાંચમી નરકના નારકી અનંતર મનુષ્ય ભવમાં સર્વ વિરતિપણાના સ્વીકાર સુધીના સાત બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. છઠ્ઠી નરકના નારકી અનંતર મનુષ્ય ભવમાં દેશવિરતિપણાના સ્વીકાર સુધીના છ બોલને પામી શકે છે.

પ્રથમ છ નરકના નારકી અનંતર સંજી તિર્યય પંચેન્દ્રિયના ભવમાં દેશવિરતિપણાના સ્વીકાર સુધીના છ બોલને પામી શકે છે. સાતમી નરકના નારકી અનંતર મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તે જીવ સંજી તિર્યયના ભવમાં- (૧) ધર્મશ્રવણ (૨) ધર્મસમજણ, (૩) સમ્યગ્દર્શન, (૪) મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અને (૫) અવધિજ્ઞાન, આ પાંચ બોલને જ પામી શકે છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! દશ ભવનપતિ દેવો, દેવ ભવમાંથી નીકળીને અનંતર ભવમાં ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં કેટલા બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે જીવ અનંતર ભવમાં પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, સંજી તિર્યય પંચેન્દ્રિય અથવા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી પૃથ્વી, પાણી કે વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ એક પણ બોલ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

સંજી તિર્યય પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ પૂર્વોક્ત છ

બોલ અને મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ પૂર્વોક્ત દશે ય બોલ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ જ રીતે વ્યંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા, બીજા દેવલોકના દેવોની અનંતર ગતિ અને ત્યાં થતી પ્રાપ્તિનું કથન કરવું.

પ્રશ્ન — હે ભગવન્ ! ત્રીજાથી આઠમા દેવલોકના દેવો, દેવભવમાંથી નીકળીને અનંતર ભવમાં ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ત્યાં કેટલા બોલને પ્રાપ્ત કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે જીવ અનંતર ભવમાં સંજી તિર્યચ અથવા સંજી મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી સંજી તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મ શ્રવણાદિ છ બોલ અને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે દશે ય બોલ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો, દેવભવમાંથી નીકળીને અનંતર ભવમાં એક સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં તે જીવ ધર્મશ્રવણાદિ દશે ય બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રશ્ન — હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ મરીને અનંતર ભવમાં ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ત્યાં તે કેટલા બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ મરીને અનંતર ભવમાં નારકી કે દેવપણે ઉત્પન્ન થતા નથી. તે જીવ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અથવા મનુષ્ય, આ ઔદારિકના દશ દંડકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેમાંથી પાંચ સ્થાવર કે ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ એક પણ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ છ બોલ અને સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મ શ્રવણાદિ દશ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ જ રીતે અધ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોની અનંતર ગતિ તથા ત્યાં થતી પ્રાપ્તિનું કથન કરવું.

તેઉકાય અને વાયુકાયના જીવો મરીને અનંતર ભવમાં એક મનુષ્યને છોડીને ઔદારિકના નવ દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી પાંચ સ્થાવર કે ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના ભવમાં ધર્મશ્રવણાદિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભવમાં એક ધર્મશ્રવણ જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, સમ્યગ્દર્શન આદિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો મરીને અનંતર ભવમાં ઔદારિકના દશ દંડકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેમાંથી પાંચ સ્થાવર કે ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે

ધર્મશ્રવણાદિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ છ બોલને પામી શકે છે અને મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે— (૧) ધર્મશ્રવણ, (૨) ધર્મ સમજણ (૩) સમ્યગ્દર્શન (૪) મતિ-શ્રુતજ્ઞાન (૫) અવધિજ્ઞાન (૬) દેશવિરતિ (૭) સર્વવિરતિ (૮) મન:પર્યવજ્ઞાન, આ આઠ બોલને પામી શકે છે. વિકલેન્દ્રિયમાંથી નીકળેલા જીવો સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, તેથી તે જીવો અનંતર મનુષ્યભવમાં કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ, આ બે બોલને પામી શકતા નથી.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો મરીને અનંતર ભવમાં ૨૪ દંડકમાંથી કોઈ પણ દંડકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેમાંથી નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી કે એકથી આઠ દેવલોકના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે— (૧) ધર્મશ્રવણ (૨) ધર્મ સમજણ (૩) સમ્યગ્દર્શન (૪) મતિ-શ્રુતજ્ઞાન (૫) અવધિજ્ઞાન, આ પાંચ બોલને પામી શકે છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભવમાં દેશવિરતિ સહિત છ બોલને અને મનુષ્ય ભવમાં ધર્મશ્રવણાદિ દશે ચ બોલને પામી શકે છે. પાંચ સ્થાવર કે ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ધર્મશ્રવણાદિ એક પણ બોલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

મનુષ્ય મરીને અનંતર ભવમાં ૨૪ દંડકના કોઈ પણ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેને થતી પ્રાપ્તિનું કથન તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સમાન જાણવું.

૨૪ દંડકમાંથી ચારે ગતિમાં આવેલા જીવોને દશ બોલની પ્રાપ્તિ :-

આગત જીવ	નરક ગતિમાં ૫ બોલ	દેવ ગતિમાં ૫ બોલ	સંજ્ઞી તિ. માં ૬ બોલ	મનુષ્યમાં ૧૦ બોલ	વિવરણ
૧ થી ૪ નરકમાંથી	×	×	૬	૧૦	મનુષ્ય અને તિર્યચમાં યથાયોગ્ય સર્વ બોલ પામે.
૫ મી નરકમાંથી	×	×	૬	૭	મનુષ્યગતિમાં સંયમ સ્વીકારે પણ મન:પર્યવ જ્ઞાનાદિ ત્રણ બોલ પામે નહીં
૬ ઠી નરક	×	×	૬	૬	મનુષ્ય જન્મમાં શ્રાવક વ્રત સ્વીકારે પણ સંયમાદિ ચાર બોલ પામે નહીં.
૭ મી નરક	×	×	૫	×	એક તિર્યચ ગતિમાં જ જાય છે. ત્યાં ૫ બોલ પામે, શ્રાવકપણું આદિ પામે નહીં.

આગત જીવ	નરક ગતિમાં ૫ બોલ	દેવ ગતિમાં ૫ બોલ	સંજી તિ. માં ૬ બોલ	મનુષ્યમાં ૧૦ બોલ	વિવરણ
ભવન૦ વ્યંતર, જ્યોતિષી અને ૮ દેવલોકમાંથી	×	×	૬	૧૦	મનુષ્ય અને તિર્યચગતિમાં યથાયોગ્ય સર્વ બોલ પામે.
૯મા દેવલોકથી લઈને સર્વાર્થ૦ વિમાનમાંથી	×	×	×	૧૦	એક મનુષ્યગતિમાં જ જાય છે. યથાયોગ્ય બોલ પામે છે.
પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાંથી	×	×	૬	૧૦	યથાયોગ્ય સર્વ બોલ પામે
તેઉકાય વાયુકાયમાંથી	×	×	૬	×	એક તિર્યચગતિમાં જાય.
વિકલેન્દ્રિયમાંથી	×	×	૬	૮	તિર્યચ ગતિમાં યથાયોગ્ય છ બોલ પામે અને મનુષ્ય થાય ત્યાં આઠ બોલ પામે, અંતિમ બે બોલ પામતા નથી.
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાંથી	૫	૫	૬	૧૦	ચારે ગતિમાં યથાયોગ્ય બોલ પામે.
મનુષ્યમાંથી	૫	૫	૬	૧૦	ચારે ગતિમાં યથાયોગ્ય બોલ પામે.
<p>★ નરક અને દેવગતિમાં પ્રારંભના પાંચ બોલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. સંજી તિર્યચમાં પ્રારંભના છ બોલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોને દસે ય બોલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પાંચ સ્થાવર કે વિકલેન્દ્રિયોને ધર્મશ્રવણાદિ એક પણ બોલની પ્રાપ્તિ થતી નથી.</p>					

(૫) તીર્થંકર દ્વાર : પ્રશ્ન - હે ભગવન ! ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો મરીને અનંતર ભવમાં તીર્થંકર પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એકથી ત્રણ નરકના નારકી અને એકથી બાર દેવલોક, નવ લોકાંતિક, નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુતર વિમાન, આ પાંચીસ જાતિના વૈમાનિક દેવો, કુલ ૩+૩૫=૩૮ પ્રકારના જીવો મરીને અનંતર ભવમાં તીર્થંકર પદને પામી શકે છે. તેમાંથી જે જીવે પૂર્વના ભવમાં તીર્થંકર નામ કર્મનો બંધ કર્યો હોય,

તે કર્મને સ્પૃષ્ટ, નિઘત્ત અને નિકાચિત્ત કર્યું હોય, મનુષ્યભવમાં તે કર્મ ઉદયમાં આવવા યોગ્ય થઈ ગયું હોય, તે જીવ તીર્થંકર પદને પામી શકે છે. જેણે પૂર્વભવમાં તીર્થંકર નામ કર્મનો બંધ કર્યો ન હોય, તે જીવ તીર્થંકર થઈ શકતા નથી.

(૬) ચક્રવર્તી દ્વાર : પ્રશ્ન — હે ભગવન્ ! ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો મરીને અનંતર ભવમાં ચક્રવર્તી પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પ્રથમ નરકના નારકી અને ૯૯ જાતિના દેવોમાંથી પંદર પરમાધામી અને ત્રણ કિલ્વીષી, આ અઠાર જાતિના દેવોને છોડીને શેષ ૮૧ જાતિના દેવો, કુલ $૧+૮૧=૮૨$ પ્રકારના જીવો મરીને અનંતર ભવમાં ચક્રવર્તી પદને પામી શકે છે. તેમાંથી પણ જે જીવે પૂર્વભવમાં ચક્રવર્તીને યોગ્ય નામકર્મ બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ, નિઘત્ત અને નિકાચિત્ત કર્યું હોય, તે જીવ જ ચક્રવર્તી પદ પામી શકે છે અન્ય જીવો ચક્રવર્તી પદ પામી શકતા નથી.

(૭) બળદેવ દ્વાર : પ્રશ્ન — હે ભગવન્ ! ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો મરીને અનંતર ભવમાં બળદેવ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પ્રથમ બે નરકના નારકી અને પૂર્વોક્ત ૮૧ જાતિના દેવો, કુલ ૮૩ પ્રકારના જીવો મરીને અનંતર મનુષ્ય ભવમાં બળદેવ પદને પામી શકે છે.

(૮) વાસુદેવ દ્વાર : પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો મરીને અનંતર ભવમાં વાસુદેવ પદને પામી શકે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પ્રથમ બે નરક અને બાર દેવલોક, નવ લોકાંતિક અને નવ શ્રૈવેયક, આ ત્રીસ પ્રકારના વૈમાનિક દેવો; કુલ $૨+૩૦=૩૨$ પ્રકારના જીવો મરીને અનંતર ભવમાં વાસુદેવ પદને પામી શકે છે. (ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ આદિ પદને યોગ્ય નામ કર્મની સ્વતંત્ર કોઈ પ્રકૃતિ નથી. તે તીર્થંકર નામકર્મની અંતર્ગત જ છે. તીર્થંકર નામકર્મના જ તીવ્ર-મંદાદિ રસની તરતમતાથી ઉત્તમ પદવીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.)

(૯) માંડલિક દ્વાર : પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો મરીને અનંતર ભવમાં માંડલિક રાજા (કોઈપણ એક દેશના રાજા)ના પદને પામી શકે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાતમી નરકના નારકી અને તેઉકાય-વાયુકાય, આ ત્રણ સ્થાનના જીવોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવો મરીને અનંતર મનુષ્ય ભવમાં માંડલિક રાજાના પદને પામી શકે છે.

(૧૦) ચૌદ રત્ન દ્વાર : પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી કયા જીવો મરીને અનંતર ભવમાં ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્ન થઈ શકે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સેનાપતિ, ગાથાપતિ, વાર્ધકી, પુરોહિત અને સ્ત્રી રત્નમાં— સાતમી નરકના નારકી, તેઉકાય, વાયુકાય અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવો અનંતર મનુષ્ય ભવમાં સેનાપતિ રત્ન આદિ પાંચ પદવી પામી શકે છે.

અશ્વરત્ન અને ગજરત્નમાં— નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોને છોડીને શેષ સર્વ સ્થાનના જીવો અનંતર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય ભવમાં અશ્વરત્ન અને ગજરત્ન પદ પામી શકે છે.

સાત એકેન્દ્રિય રત્ન— ચક્રરત્ન, છત્રરત્ન, ચર્મરત્ન, દંડરત્ન, અસિરત્ન, મણિરત્ન અને કાકિણીરત્ન, આ સાત એકેન્દ્રિય રત્નમાં એકેન્દ્રિયની આગત પ્રમાણે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા, બીજા દેવલોકના દેવો તથા ઔદારિકના દસ દંડકના જીવો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

તીર્થંકરાદિની આગત :—

તીર્થંકરાદિ	નારકી	દેવતા	તિર્યંચ	મનુષ્ય	ફૂલ ભેદ
(૧) તીર્થંકર	પ્રથમ ત્રણ નરકના નારકી	૩૫ વૈમાનિક જાતિના દેવ	×	×	૩૮ની આગત
(૨) ચક્રવર્તી	પ્રથમ નરકના નારકી	૧૫ પરમાધામી ૩ કિલ્વીષીને છોડીને ૮૧ જાતિના દેવ	×	×	૮૨ની આગત
(૩) બળદેવ	પ્રથમ બે નરકના નારકી	૮૧ જાતિના દેવ	×	×	૮૩ની આગત
(૪) વાસુદેવ	પ્રથમ બે નરકના નારકી	પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને ૩૦ વૈમાનિક જાતિના દેવ	×	×	૩૨ની આગત

તીર્થંકરાદિ	નારકી	દેવતા	તિર્યચ	મનુષ્ય	કુલ ભેદ
(૫) માંડલિક રાજા	પ્રથમ છ નરકના નારકી	૯૯ જાતિના દેવ	તેઉ-વાયુને છોડીને ૪૦ ભેદ	૧૫ કર્મભૂમિના પર્યાં અપર્યાં ૧૦૧ સંમૂં ના અપર્યાંના કુલ ૧૩૧ ભેદ	૨૭૬ની આગત
(૬) સેનાપતિ, ગાથાપતિ, વર્ધકી, પુરોહિત સ્ત્રીરત્ન	પ્રથમ છ નરકના નારકી	પાંચ અનુત્તર વિમાનને છોડીને ૯૪ જાતિના દેવ	૪૦ ભેદ પૂર્વવત્	૧૩૧ ભેદ પૂર્વવત્	૨૭૧ની આગત
(૭) અશ્વરત્ન ગજરત્ન	સાત નરકના નારકી	ભવન, વ્યંતર, જ્યોં ૧ થી ૮ દેવ. ના દેવના ૮૧ ભેદ	૪૮ ભેદ	૧૩૧ ભેદ	૨૬૭ની આગત
(૮) સાત એકેન્દ્રિય રત્ન	x	ભવન, વ્યંતર, જ્યોં ૧-૨ દેવ લોકના દેવોના ૬૪ ભેદ	૪૮ ભેદ	૧૩૧ ભેદ	૨૪૩ની આગત

[૧૬] ક્રિયા

[પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૨૨]

આ ૫૬માં પંદર દ્વારના માધ્યમથી ક્રિયા વિષયક વિસ્તૃત વર્ણન છે.

(૧) નામ દ્વાર — કર્મબંધના કારણભૂત શારીરિક, વાચિક કે માનસિક ચેષ્ટાને ક્રિયા કહે છે. તેના પાંચ ભેદ છે— (૧) કાયિકી ક્રિયા (૨) અધિકરણીકીક્રિયા (૩) પ્રાદેષિકી ક્રિયા (૪) પારિતાપનિકી ક્રિયા (૫) પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા.

(૨) અર્થ-ભેદ દ્વાર — પાંચે ક્રિયાના અર્થ તથા તેના ભેદનું કથન આ પ્રમાણે છે—
(૧) કાયાથી અથવા કાયામાં થતી ક્રિયા, તે કાયિકી ક્રિયા છે. તેના બે ભેદ છે—

(A) અનુપરત કાયિકી ક્રિયા અને (B) દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા.

પ્રાણાતિપાત આદિ અઢારે પાપથી અવિરત જીવોને લાગતી ક્રિયા, અનુપરત કાયિકી ક્રિયા છે. તે એકથી ચાર ગુણસ્થાનવર્તી અવિરત જીવોને લાગે છે. મન, વચન, કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી લાગતી ક્રિયા દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા છે. તે એકથી છ ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને લાગે છે.

(૨) દૂષિત અનુષ્ઠાનોથી અથવા તલવાર આદિ શસ્ત્રોના પ્રયોગથી લાગતી ક્રિયા અધિકરણિકી ક્રિયા છે. તેના બે ભેદ છે— (A) સંયોજનાધિકરણ ક્રિયા અને (B) નિર્વર્તનાધિકરણ ક્રિયા. પહેલાં બનાવેલા શસ્ત્રોના જુદા-જુદા ભાગોને ભેગા કરીને એક નવું શસ્ત્ર બનાવવું તે સંયોજનાધિકરણ ક્રિયા છે. જેમ કે કુહાડીના પાનામાં લાકડાનો હાથો જોડવો. નવા શસ્ત્રો બનાવવા તે નિર્વર્તનાધિકરણ ક્રિયા છે. પાંચે પ્રકારના શરીર બનાવવા તે પણ અધિકરણિકી ક્રિયા છે કારણ કે દુષ્પ્રયુક્ત શરીર પણ સંસાર વૃદ્ધિનું કારણ છે.

(૩) પ્રદેષભાવથી લાગતી ક્રિયા પ્રાદેષિકી ક્રિયા છે. સ્વ, પર અને ઉભયના ભેદથી તેના ત્રણ ભેદ છે.

(A) પોતાના આત્મા પર દ્વેષ કરવો, પોતાના માટે અશુભ ચિંતન કરવું, તે સ્વ પ્રાદેષિકી ક્રિયા છે. (B) બીજા પર દ્વેષ કરવો અથવા બીજા માટે અશુભ ચિંતન કરવું, તે પર પ્રાદેષિકી ક્રિયા છે. (C) સ્વ-પર બંને પર દ્વેષ કરવો અથવા બંને માટે અશુભ ચિંતન કરવું, તે તદુભય પ્રાદેષિકી ક્રિયા છે. કાયિકી આદિ ત્રણ ક્રિયાનું આ સ્વરૂપ સ્થૂલ દષ્ટિએ છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ આ ત્રણ ક્રિયા સરાગી કે પ્રમત જીવોને નિરંતર લાગે છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિકોણથી આ ત્રણ ક્રિયાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— (૧) સરાગી કે પ્રમાદી જીવોને શરીરના સદ્ભાવ માત્રથી લાગતી ક્રિયા, તે કાયિકી ક્રિયા (૨) અશુભ અધ્યવસાયના સદ્ભાવથી લાગતી ક્રિયા, તે અધિકરણિકી ક્રિયા અને (૩) કષાયના સદ્ભાવથી લાગતી ક્રિયા, તે પ્રાદેષિકી ક્રિયા છે.

(૪) પરિતાપ એટલે પીડા. પીડાના નિમિત્તે અથવા પીડામાં થતી ક્રિયા પારિતાપનિકી ક્રિયા છે. સ્વ-પર અને ઉભયના ભેદથી તેના પણ ત્રણ ભેદ છે—

- (A) પોતાને અશાતા ઉત્પન્ન થાય, તેવી પ્રવૃત્તિ સ્વ પારિતાપનિકી ક્રિયા છે.
 (B) બીજાને અશાતા ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રવૃત્તિ પર પારિતાપનિકી ક્રિયા છે.
 (C) સ્વ-પર બંનેને અશાતા ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રવૃત્તિ તદુભય પારિતાપનિકી ક્રિયા છે.

લોચ, વિહાર આદિ આત્મ સાધનાલક્ષી અનુષ્ઠાનોમાં આશયશુદ્ધિ હોવાથી પારિતાપનિકી ક્રિયામાં તેની ગણના થતી નથી.

(૫) ઈન્દ્રિયાદિ દશ પ્રાણમાંથી કોઈ પણ પ્રાણનો વિનાશ કરવો, તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા છે. સ્વ-પર અને ઉભયના ભેદથી તેના પણ ત્રણ ભેદ છે— (A) પોતાના પ્રાણનો નાશ કરવો તે સ્વ પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા છે. (B) બીજાના પ્રાણનો નાશ કરવો તે પર પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા છે. (C) સ્વ-પર બંનેના પ્રાણનો નાશ કરવો તે તદ્દુભય પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા છે.

સંલેખના સંથારા દ્વારા ત્રણ પ્રકારના પંડિત મરણને સ્વીકારવા રૂપ અનુષ્ઠાન તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાની ગણનામાં નથી.

(૩) સક્રિય-અક્રિય દ્વાર — પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ સક્રિય છે કે અક્રિય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ! જીવ સક્રિય પણ છે અને અક્રિય પણ છે. જીવના બે ભેદ છે— સંસારી અને સિદ્ધ. તેમાં સિદ્ધ જીવો અક્રિય છે. સંસારી જીવોના બે ભેદ છે— શૈલેશી પ્રતિપન્ન—અયોગી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો અને અશૈલેષી પ્રતિપન્ન. શૈલેશીપ્રતિપન્ન જીવોનો યોગ નિરોધ થઈ ગયો હોવાથી તે અક્રિય છે. અશૈલેશી પ્રતિપન્ન જીવો સક્રિય છે.

(૪) વિષય દ્વાર — જીવોને અઢારે પાપસ્થાનકના અધ્યવસાયથી તે-તે અઢાર ક્રિયા લાગે છે. યથા— હિંસાના પરિણામથી પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા લાગે, આ જ રીતે અઢારે પાપસ્થાનમાં સમજવું.

પ્રાણાતિપાતના પરિણામનો વિષય છકાયના જીવો છે. મારવાનો અધ્યવસાય જીવ વિષયક જ હોય છે. મૃષાવાદના પરિણામનો વિષય સર્વ દ્રવ્યો છે. અદત્તાદાનના પરિણામનો વિષય ગ્રહણ-ધારણ કરવા યોગ્ય પદાર્થો છે. મૈથુનના પરિણામનો વિષય રૂપવાન પદાર્થો અને સ્વરૂપવાન સ્ત્રી આદિ છે. પરિગ્રહના પરિણામનો વિષય સર્વ દ્રવ્યો છે. ક્રોધાદિ શેષ પાપસ્થાનના પરિણામનો વિષય પણ સર્વ દ્રવ્યો છે.

આ રીતે સમુચ્ચય એક જીવ અને ૨૪ દંડકના એક-એક જીવને ૧૮ પાપસ્થાનના પરિણામો થાય છે. $24 \times 18 = 432$ આલાપક થાય છે. તે જ રીતે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ૪૫૦ આલાપક થાય છે. $450 + 432 =$ કુલ ૮૮૨ આલાપક થાય છે.

(૫) ક્રિયાથી કર્મબંધ — એક જીવ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા કરતાં સાત કે આઠ કર્મ બાંધે છે. તે જ રીતે ૨૪ દંડકના એક-એક જીવ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા કરતાં સાત કે

આઠ કર્મ બાંધે છે. આ જ રીતે શેષ સત્તર પાપસ્થાનોનું સેવન કરતાં એક-એક જીવ સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે.

અનેક જીવો પ્રાણાતિપાતિક ક્રિયા કરતાં સાત અને આઠ કર્મ બાંધે છે. અનેક જીવોમાંથી કેટલાક જીવો સાત અને કેટલાક જીવો આઠ કર્મ બાંધે છે. પાંચ સ્થાવરના અનેક જીવોમાંથી કેટલાક જીવો સાત અને કેટલાક જીવો આઠ કર્મ બાંધે છે. તેમાં બંને પ્રકારના જીવો શાશ્વત હોવાથી અન્ય ભંગ થતા નથી તેથી તે અભંગક છે. શેષ ૧૯ દંડકના અનેક જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે— (૧) સર્વ જીવો સાત કર્મ બાંધે છે. (૨) ઘણા જીવો સાત કર્મ અને એક જીવ આઠ કર્મ બાંધે છે. (૩) ઘણા જીવો સાત કર્મ અને ઘણા જીવો આઠ કર્મ બાંધે છે.

(૬) કર્મબંધથી ક્રિયા — પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા એક જીવ કેટલી ક્રિયાવાળા હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કદાચિત્ ત્રણ, કદાચિત્ ચાર, કદાચિત્ પાંચ ક્રિયાવાળા હોય છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મબંધ સરાગી જીવોને થાય છે, તેથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ બાંધતા પ્રત્યેક જીવ ઓછામાં ઓછી કાયિકી, અધિકરણિકી અને પ્રાદેષિકી, આ ત્રણ ક્રિયાવાળા હોય છે, જો તે જીવની પ્રવૃત્તિથી અન્ય જીવોને પરિતાપના થતી હોય તો પારિતાપનિકી સહિત ચાર ક્રિયા અને અન્ય જીવોનો ઘાત થતો હોય, તો પ્રાણાતિપાતિકી સહિત પાંચ ક્રિયાવાળા હોય છે. એક જીવમાં ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા, આ ત્રણ વિકલ્પમાંથી કોઈ પણ એક જ વિકલ્પ હોય છે.

આ જ રીતે ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળા હોય છે. સમુચ્ચય અનેક જીવો અથવા ૨૪ દંડકના અનેક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા અનેક જીવો ત્રણ ક્રિયાવાળા, અનેક જીવો ચાર ક્રિયાવાળા અને અનેક જીવો પાંચ ક્રિયાવાળા હોય છે.

આ જ રીતે આઠ કર્મ બાંધતા સમુચ્ચય એક અને અનેક જીવો તથા ૨૪ દંડકના એક અને અનેક જીવોના આલાપક કહેવા જોઈએ.

(૭) એક-અનેક જીવોને અન્ય જીવ સંબંધી ક્રિયા :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ !
(૧) સમુચ્ચય એક જીવને અન્ય એક જીવની અપેક્ષાએ કેટલી ક્રિયા લાગે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કદાચિત્ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે અથવા તે અક્રિય પણ હોય છે. (આ ક્રિયા વર્તમાન ભવ સંબંધિત અથવા ભૂતકાલીન ભવ સંબંધિત હોય છે. ભૂતકાલમાં જે-જે શરીર અને શરીર સંબંધિત સાધનોને વોસિરાવ્યા ન હોય, તો તે શરીરાદિથી જે કાંઈ પાપ પ્રવૃત્તિ થાય, તેની ક્રિયા તે જીવને લાગે છે.)

સમુચ્ચય એક જીવને નારકી અને દેવતા ના કુલ ૧૪ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ત્રણ કે ચાર ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે. તે જીવોથી પાંચ ક્રિયા લાગતી નથી, કારણ કે તે નિરુપકમી આયુષ્યવાળા છે, કોઈ પણ નિમત્તિથી તેઓનું મૃત્યુ થતું નથી, તેથી તે ચૌદ દંડકના જીવોની અપેક્ષાએ કોઈ જીવને પાંચમી પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા લાગતી નથી.

સમુચ્ચય એક જીવને ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે. (૨) સમુચ્ચય એક જીવને સમુચ્ચય અનેક જીવોની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે. નારકી કે દેવતાની અપેક્ષાએ ત્રણ કે ચાર ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે. ઔદારિકના દશ દંડકના જીવોની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે. (૩) સમુચ્ચય અનેક જીવોને સમુચ્ચય એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા અથવા અક્રિય હોય છે, સમુચ્ચય અનેક જીવોને એક નારકી કે એક દેવની અપેક્ષાએ ત્રણ કે ચાર ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે અને ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે. (૪) સમુચ્ચય અનેક જીવોને સમુચ્ચય અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાંચ ક્રિયા લાગે છે અને અક્રિય પણ હોય છે. તે જ રીતે સમુચ્ચય અનેક જીવોને નારકી-દેવતાના અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ત્રણ અને ચાર ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે અને ઔદારિકના દશ દંડકના અનેક જીવોની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાંચ ક્રિયા લાગે છે અને કેટલાક જીવો અક્રિય હોય છે.

૨૪ દંડકના એક-અનેક જીવોની ક્રિયા — (૧) નારકી અને દેવતાના કુલ ૧૪ દંડકના એક જીવને, નારકી અને દેવતાના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ અથવા ચાર ક્રિયા અને ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ક્રિયા લાગે છે.

ઔદારિકના નવ દંડકના એક જીવને, નારકી કે દેવતા એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ કે ચાર ક્રિયા લાગે છે અને ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે.

એક મનુષ્યને નારકી, દેવતા એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ કે ચાર ક્રિયા લાગે છે અથવા તે અક્રિય હોય, ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે અથવા અક્રિય હોય છે. (૨) તે જ રીતે ૨૪

દંડકના એક જીવને ૨૪ દંડકના અનેક જીવો સંબંધિત પૂર્વવત્ ક્રિયા જાણવી. (૩) નારકી અને દેવતાના ૧૪ દંડકના અનેક જીવોને એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ અને ચાર ક્રિયા લાગે છે તથા ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાંચ ક્રિયા લાગે છે.

ઔદારિકના નવ દંડકના અનેક જીવોને નારકી, દેવતાના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ કે ચાર ક્રિયા, ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે. અનેક મનુષ્યોને નારકી, દેવતાના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ કે ચાર ક્રિયા લાગે છે તથા અક્રિય હોય છે. ઔદારિકના દશ દંડકના એક જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે તથા અક્રિય હોય છે. (૪) તે જ રીતે ૨૪ દંડકના અનેક જીવોને ૨૪ દંડકના અનેક જીવો સંબંધિત ક્રિયા ત્રીજા આલાપકની સમાન જાણવી.

આ રીતે એક જીવમાં ક્રિયા સંબંધી કોઈ પણ એક વિકલ્પ અને અનેક જીવોમાં ત્રણ ક્રિયા પણ હોય, ચાર ક્રિયા પણ હોય, પાંચ ક્રિયા પણ હોય અને અક્રિય પણ હોય છે. સમુચ્ચય જીવ અને મનુષ્ય જ અક્રિય થઈ શકે છે. સમુચ્ચય જીવ + ૨૪ દંડકના જીવ = ૨૫ પ્રકારના જીવોમાં ક્રિયા સંબંધી ચાર-ચાર આલાપકની ગણના કરતાં $25 \times 4 = 100$ આલાપક થાય છે.

(૮) પાંચ ક્રિયામાં પરસ્પર નિયમા ભજના — સમુચ્ચય જીવ અને ૨૪ દંડકના જીવોને કાયિકી આદિ પાંચ-પાંચ ક્રિયા હોય છે.

જેને કાયિકી ક્રિયા હોય, તેને અધિકરણિકી તથા પ્રાદેષિકી ક્રિયાની નિયમા હોય છે અને પારિતાપનિકી તથા પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાની ભજના હોય છે.

જેને અધિકરણિકી ક્રિયા હોય, તેને કાયિકી અને પ્રાદેષિકી ક્રિયાની નિયમા અને પારિતાપનિકી તથા પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાની ભજના હોય છે.

જેને પ્રાદેષિકી ક્રિયા હોય, તેને કાયિકી અને અધિકરણિકી ક્રિયાની નિયમા અને પારિતાપનિકી તથા પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાની ભજના હોય છે.

જેને પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય, તેને પ્રારંભની ત્રણ ક્રિયાની નિયમા અને પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાની ભજના હોય છે.

જેને પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા હોય, તેને પ્રારંભની ચારે ક્રિયાની નિયમા હોય છે.

સંક્ષેપમાં કાયિકી આદિ પ્રારંભની ત્રણ ક્રિયાનો પરસ્પર અવિનાભાવ

સંબંધ છે, કોઈ પણ સરાગી જીવને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં પ્રારંભની ત્રણ ક્રિયા લાગે છે. જો તેની પ્રવૃત્તિથી અન્ય જીવોને પરિતાપ થયો હોય તો ચાર ક્રિયા અને અન્ય જીવોનો પ્રાણ ઘાત થયો હોય તો પાંચ ક્રિયા હોય છે. ચોથી પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય તેને પ્રારંભની ત્રણ ક્રિયા અવશ્ય હોય છે. પાંચમી પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા હોય તેને પ્રારંભની ચાર ક્રિયા અવશ્ય હોય છે.

આ રીતે જે સમયમાં, જે દેશમાં અને જે પ્રદેશમાં કાયિકી ક્રિયા હોય, તે સમયમાં, તે દેશમાં, તે પ્રદેશમાં અધિકરણિકી ક્રિયા હોય છે. તે જ રીતે ઉપર પ્રમાણે સર્વ ક્રિયાની નિયમા, ભજના સમય, દેશ, પ્રદેશની અપેક્ષાએ સમજવી.

(૯) આયોજિતા ક્રિયા— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! આયોજિતા ક્રિયા કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— જે ક્રિયા જીવને સંસારમાં આયોજિત કરનારી—જોડનારી છે, તે આયોજિતા ક્રિયા છે. કાયિકી આદિ પાંચે ક્રિયા જીવને સંસારમાં જોડે છે તેથી તેને જ આયોજિતા કહે છે. તેના પાંચ પ્રકાર પૂર્વવત્ જાણવા.

(૧૦) સ્પૃષ્ટ-અસ્પૃષ્ટ દ્વાર — પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જે સમયે જીવ કાયિકી આદિ ત્રણ ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થાય, તે સમયે શું પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાથી પણ સ્પૃષ્ટ થાય છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેના ચાર ભંગ છે—(૧) કોઈ જીવ જે સમયે કાયિકી આદિ ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થાય, તે સમયે પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી બંને ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થાય છે.

(૨) કોઈ જીવ જે સમયે કાયિકી આદિ ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થાય, તે સમયે પારિતાપનિકી ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થાય છે, પરંતુ પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થતો નથી.

(૩) કોઈ જીવ જે સમયે કાયિકી આદિ ત્રણ ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થાય, તે સમયે પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી બંને ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ થતો નથી.

(૪) કોઈ જીવ જે સમયે કાયિકી આદિ ત્રણ ક્રિયાથી અસ્પૃષ્ટ હોય, તે સમયે પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી બંને ક્રિયાથી પણ અસ્પૃષ્ટ હોય છે.

(૧૦) પ્રકારાંતરથી ક્રિયા ભેદ — પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ક્રિયાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ક્રિયાના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) આરંભિકી ક્રિયા (૨) પારિગ્રહિકી ક્રિયા (૩) માયા પ્રત્યયા ક્રિયા (૪) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અને (૫) મિથ્યા દર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા.

આરંભિકી ક્રિયા :- હિંસાથી લાગતી ક્રિયા આરંભિકી ક્રિયા છે. તેના બે ભેદ છે— (૧) જીવ આરંભિકી— જીવોની હિંસાથી લાગતી ક્રિયા. (૨) અજીવ આરંભિકી— તેના વિવિધ પ્રકારે અર્થ થાય છે— ૧. જીવના આકારના અજીવ પદાર્થોને ફાડવા, બાળવા વગેરે. પશુ-પક્ષીના ચિત્રો દોરેલા વસ્ત્રોને હિંસા બુદ્ધિથી ફાડવા. ૨. મૃત શરીરને બાળવા વગેરે. ૩. અજીવના માધ્યમથી જીવ હિંસા. ૪. અજીવમાં જીવનું આરોપણ કરીને તેનો વધ કરવો જેમ કે રાવણનું પૂતળું બનાવીને બાળવું, તે અજીવ આરંભિકી ક્રિયા છે. આરંભિકી ક્રિયા એક થી છ ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને લાગે છે.

પારિગ્રહિકી ક્રિયા :- જીવ-અજીવ પદાર્થો પર મમત્વ ભાવથી લાગતી ક્રિયા પારિગ્રહિકી ક્રિયા છે. તેના બે ભેદ છે— (૧) જીવ પારિગ્રહિકી— દાસ-દાસી, પશુ-પક્ષી વગેરેનો મૂર્છાભાવથી સંગ્રહ કરવો. (૨) અજીવ પારિગ્રહિકી— ધન-ધાન્ય, સોનુ-ચાંદી આદિ જડ પદાર્થોનો આસક્તિપૂર્વક સંગ્રહ કરવો. આ ક્રિયા એકથી પાંચ ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને લાગે છે.

માયાવત્તિયા ક્રિયા :- કષાયના નિમિત્તથી લાગતી ક્રિયા માયાવત્તિયા ક્રિયા છે. તે એકથી દશ ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને લાગે છે.

અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા :- અવિરતિના પરિણામથી લાગતી ક્રિયા અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા છે. તે એકથી ચાર ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને લાગે છે.

મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા :- મિથ્યાત્વના નિમિત્તથી લાગતી ક્રિયા મિથ્યાદર્શન-પ્રત્યયા ક્રિયા છે. તે પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને લાગે છે. સમુચ્ચય જીવ અને ૨૪ દંડકના જીવોને આ પાંચે ક્રિયા હોય છે.

(૧૧) નિયમા-ભજના દ્વાર— (૧) આરંભિકી ક્રિયામાં પારિગ્રહિકી ક્રિયા, અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયાની ભજના અને માયાપ્રત્યયા ક્રિયાની નિયમા હોય છે.

(૨) પારિગ્રહિકી ક્રિયામાં આરંભિકી અને માયાપ્રત્યયા ક્રિયાની નિયમા અને અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયાની ભજના હોય છે.

(૩) માયાવત્તિયા ક્રિયામાં શેષ ચારે ક્રિયાની ભજના હોય છે.

(૪) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયામાં પ્રારંભની ત્રણ ક્રિયાની નિયમા અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયાની ભજના છે.

(૫) મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયામાં પ્રારંભની ચારે ક્રિયાની નિયમા હોય છે.

નારકી, દેવના ૧૩ દંડક અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, કુલ પંદર દંડકના જીવોમાં મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયાની ભજના અને શેષ ચાર ક્રિયાની નિયમા હોય, સમક્રિતીને ચાર ક્રિયા, મિથ્યાત્વીને પાંચ ક્રિયા હોય છે.

પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયને પાંચ ક્રિયા હોય છે.

મનુષ્યોમાં મિથ્યાત્વીને પાંચ ક્રિયા, અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિને ચાર ક્રિયા, દેશવિરતિને આરંભિકી, પારિશ્રુકી અને માયાવત્તિયા આ ત્રણ ક્રિયા, પ્રમત્ત સંયતને આરંભિકી અને માયાવત્તિયા આ બે ક્રિયા, અપ્રમત્ત સંયતને (સાતમાથી દશમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યોને) એક માયાવત્તિયા ક્રિયા લાગે છે. ૧૧ થી ૧૪ ગુણસ્થાનવર્તી વીતરાગી મનુષ્યો આરંભિયા આદિ પાંચ ક્રિયાની અપેક્ષાએ અક્રિય હોય છે.

(૧૧) અઢાર પાપસ્થાનથી વિરતિ દ્વાર— ૨૪ દંડકના જીવોમાંથી નારકી, દેવ અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય એક મિથ્યાત્વથી વિરત થાય છે, શેષ સત્તર પાપથી વિરત થઈ શકતા નથી. પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અઢાર પાપસ્થાનમાંથી એક પણ પાપસ્થાનથી વિરત થઈ શકતા નથી. મનુષ્ય અઢારે અઢાર પાપસ્થાનથી વિરત થઈ શકે છે.

(૧૩) પાપસ્થાનથી વિરતિ અને કર્મબંધ દ્વાર— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અઢાર પાપથી વિરત સમુચ્ચય એક જીવ કેટલા કર્મ બાંધે છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તે જીવ ક્યારેક આઠ, ક્યારેક સાત, ક્યારેક છ, ક્યારેક એક કર્મ બાંધે છે અને ક્યારેક અબંધક પણ હોય છે.

મિથ્યાત્વથી વિરત થયેલા નારકી, દેવતા, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સાત અથવા આઠ કર્મો બાંધે છે.

૧૮ પાપસ્થાનથી વિરત મનુષ્ય આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે અથવા અબંધક હોય છે.

એક જીવમાં કર્મબંધ સંબંધી કોઈ પણ એક જ વિકલ્પ હોય છે.

અઢાર પાપસ્થાનથી વિરત થયેલા સમુચ્ચય અનેક જીવો સાત, આઠ, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે અને અબંધક પણ હોય છે. તેમાં આયુષ્યકર્મ બાંધે ત્યારે આઠ કર્મ, આયુષ્ય કર્મ ન બાંધે ત્યારે સાત કર્મ, દશમા ગુણસ્થાને આયુષ્ય અને મોહનીય કર્મને છોડીને છ કર્મ, અગિયારમે, બારમે અને તેરમે ગુણસ્થાને

એક શાતા વેદનીય કર્મ બાંધે છે અને ચૌદમે ગુણસ્થાને અબંધક હોય છે.

તેમાં સાત કર્મબંધક અને એક કર્મબંધક જીવો હંમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે શાશ્વતા છે અને આઠ કર્મબંધક, છ કર્મબંધક અને અબંધક જીવો હંમેશાં હોતા નથી તેથી તે અશાશ્વતા છે. શાશ્વત અને અશાશ્વત જીવોના સંયોગથી તેના ૨૭ ભંગ થાય છે.

અસંયોગી આદિ ભંગોની રીત :- જ્યારે માત્ર શાશ્વત બંધ સ્થાનોવાળા જીવો હોય ત્યારે તે સર્વે ય બંધસ્થાન સાથે જ હોવાથી તેનો અસંયોગી ભંગ થાય છે. શાશ્વત બંધસ્થાનો સાથે જ્યારે એક અશાશ્વત બંધસ્થાનવાળા એક કે અનેક જીવો હોય ત્યારે દ્વિસંયોગી ભંગ થાય છે. જ્યારે શાશ્વત બંધસ્થાનો સાથે બે અશાશ્વત બંધસ્થાનવાળા એક કે અનેક જીવો હોય ત્યારે ત્રિસંયોગી ભંગ થાય છે અને જ્યારે શાશ્વત બંધ સ્થાનો સાથે ત્રણ અશાશ્વત બંધસ્થાનવાળા એક કે અનેક જીવો હોય ત્યારે ચાર સંયોગી ભંગ થાય છે.

અસંયોગી એક ભંગ— સર્વ જીવો સાત કે એક કર્મબંધક હોય.

દ્વિસંયોગી છ ભંગ :- (૧) અનેક જીવો સાત કે એક કર્મ બંધક અને એક જીવ આઠ કર્મ બંધક,

(૨) અનેક જીવો સાત કે એક કર્મ બંધક અને અનેક જીવો આઠ કર્મ બંધક,

(૩) અનેક જીવો સાત કે એક કર્મ બંધક અને એક જીવ છ કર્મ બંધક,

(૪) અનેક જીવો સાત કે એક કર્મ બંધક અને અનેક જીવો છ કર્મ બંધક,

(૫) અનેક જીવો સાત કે એક કર્મ બંધક અને એક જીવ અબંધક,

(૬) અનેક જીવો સાત કે એક કર્મ બંધક અને અનેક જીવો અબંધક હોય છે.

ત્રિ સંયોગી બાર ભંગ :- (૧) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક અને એક છ કર્મ બંધક,

(૨) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક અને અનેક છ કર્મ બંધક,

(૩) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક અને એક છ કર્મ બંધક,

(૪) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક અને અનેક છ કર્મ બંધક,

(૫) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક અને એક અબંધક,

(૬) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક અને અનેક અબંધક,

(૭) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક અને એક અબંધક,

(૮) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક અને અનેક અબંધક,

- (૯) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક છ કર્મ બંધક અને એક અબંધક,
 (૧૦) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક છ કર્મ બંધક અને અનેક અબંધક,
 (૧૧) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક છ કર્મ બંધક અને એક અબંધક,
 (૧૨) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક છ કર્મ બંધક અને અનેક અબંધક.

ચાર સંયોગી આઠ ભંગ :- (૧) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક, એક છ કર્મ બંધક, એક અબંધક,

(૨) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક, એક છ કર્મ બંધક, અનેક અબંધક,

(૩) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક, અનેક છ કર્મ બંધક, એક અબંધક,

(૪) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, એક આઠ કર્મ બંધક, અનેક છ કર્મ બંધક, અનેક અબંધક.

(૫) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક, એક છ કર્મ બંધક, એક અબંધક,

(૬) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક, એક છ કર્મ બંધક, અનેક અબંધક,

(૭) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક, અનેક છ કર્મ બંધક, એક અબંધક,

(૮) અનેક સાત કે એક કર્મ બંધક, અનેક આઠ કર્મ બંધક, અનેક છ કર્મ બંધક, અનેક અબંધક.

આ રીતે અસંયોગી એક ભંગ + દ્વિસંયોગી છ ભંગ, ત્રિસંયોગી બાર ભંગ અને ચાર સંયોગી આઠ ભંગ થાય. કુલ મળીને $૧+૬+૧૨+૮=૨૭$ ભંગ થાય છે.

૧૮ પાપસ્થાનથી વિરત થયેલા અનેક મનુષ્યોમાં પણ સમુચ્ચય અનેક જીવોની જેમ કર્મબંધ સંબંધી ૨૭ ભંગ થાય છે.

મિથ્યાત્વથી વિરત થયેલા અનેક નારકી, દેવ, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો સાત અને આઠ કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક જીવો શાશ્વત અને આઠ કર્મબંધક અશાશ્વત છે. તેના ત્રણ ભંગ થાય છે—

- (૧) સર્વ જીવો સાત કર્મબંધક.
- (૨) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ આઠ કર્મબંધક.
- (૩) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક

(૧૪) પાપસ્થાનથી વિરતિ અને ક્રિયા દ્વાર— મિથ્યાત્વથી વિરત થયેલા જીવો ચોથાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી હોય છે અને સત્તર પાપસ્થાનથી વિરત થયેલા જીવો છઠ્ઠાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી હોય છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન! મિથ્યાત્વથી વિરત થયેલા સમુચ્ચય જીવોને કેટલી ક્રિયા લાગે છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ! તે જીવોને એક મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા હોતી નથી, શેષ ચાર ક્રિયાની ભજના હોય છે.

શેષ સત્તર પાપસ્થાનથી વિરત થયેલા સમુચ્ચય જીવને પારિશ્રુતિકી ક્રિયા અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા હોતી નથી, આરંભિકી અને માયાપ્રત્યયા ક્રિયાની ભજના હોય છે.

સમુચ્ચય જીવની જેમ મનુષ્યમાં પણ જાણવું. શેષ ૨૩ દંડકના જીવો અદ્વારે પાપસ્થાનથી વિરત થઈ શકતા નથી પરંતુ તેમાંથી નારકી અને દેવ એક મિથ્યાત્વથી વિરત થઈ શકે છે, તેથી તેઓમાં સમક્રિતીને ચાર ક્રિયા અને મિથ્યાત્વીને પાંચ ક્રિયા લાગે છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને પાંચ ગુણસ્થાન હોય છે, તેથી તેઓમાં મિથ્યાત્વીને પાંચ ક્રિયા, અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિને ચાર ક્રિયા અને દેશવિરતિને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા અને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાને છોડીને શેષ ત્રણ ક્રિયા લાગે છે.

(૧૫) અલ્પબહુત્વ દ્વાર— (૧) સર્વથી થોડા મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયાવાળા જીવો હોય છે, તેમાં પ્રથમ ગુણસ્થાનવાળા જીવો હોય છે.

(૨) તેનાથી અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાવાળા જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પ્રથમ ચાર ગુણસ્થાનવાળા જીવો હોય છે.

(૩) તેનાથી પારિશ્રુતિકી ક્રિયાવાળા જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ ગુણસ્થાનવાળા જીવો હોય છે.

(૪) તેનાથી આરંભિકી ક્રિયાવાળા જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પ્રથમ છ ગુણસ્થાનવાળા જીવો હોય છે.

(૫) તેનાથી માયાપ્રત્યયા ક્રિયાવાળા જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પ્રથમ દશ ગુણસ્થાનવાળા જીવો હોય છે.

[૧૭] જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધક

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૯-૨૩]

જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, દર્શનાવરણીય કર્મ અને અંતરાય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની છે.

શાતાવેદનીય કર્મમાં ઈર્યાપથિક શાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બે સમયની છે. સાંપરાયિક શાતાવેદનીય કર્મની જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પંદર કોડાકોડી સાગરોપમની છે, અશાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ૩ સાગરોપમની છે અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે.

મોહનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સિતેર કોડાકોડી સાગરોપમની, આયુષ્યકર્મની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ + ૩ કોડપૂર્વ વર્ષની. નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની જઘન્ય આઠ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમની છે.

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન્ ! આઠે કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ કોણ બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આયુષ્યકર્મને છોડીને શેષ સાત કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય અને મનુષ્યાણી બાંધે છે.

પ્રશ્ન-૨ : હે ભગવન્ ! કેવા પ્રકારના મનુષ્ય અને મનુષ્યાણી સાત કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દરેક કર્મના બંધ વિચ્છેદ સમયે જ તેનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય, સાંપરાયિક વેદનીય કર્મ, નામકર્મ અને ગોત્ર કર્મનો બંધ વિચ્છેદ દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાને થાય છે, તેથી દશમા ગુણસ્થાનવર્તી ઉપશામક અને ક્ષપક બંને પ્રકારના મનુષ્ય-મનુષ્યાણી જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ બાંધે છે.

મોહનીય કર્મનો બંધ વિચ્છેદ નવમા બાદર સંપરાય ગુણસ્થાને થાય છે, તેથી નવમા ગુણસ્થાનવર્તી ઉપશામક અને ક્ષપક બંને પ્રકારના મનુષ્ય-મનુષ્યાણી મોહનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાંધે છે.

આ જ રીતે આયુષ્યકર્મને છોડીને શેષ સાતે કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ કર્મભૂમિના મનુષ્ય અને મનુષ્યાણી જ બાંધી શકે છે.

પ્રશ્ન-૩ : હે ભગવન્ ! આયુષ્ય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ કોણ બાંધે છે ?

ઉત્તર- સોપક્રમ આયુષ્યવાળા, આયુષ્યબંધના અંતિમ એક આકર્ષ પ્રમાણ આયુષ્યમાં વર્તતા મનુષ્યો કે તિર્યચો આયુષ્ય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાંધે છે.

પ્રશ્ન-૪ : હે ભગવન્ ! આઠે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોણ બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આયુષ્ય કર્મને છોડીને શેષ સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચારે ગતિના જીવો બાંધી શકે છે.

પ્રશ્ન-૫ : હે ભગવન્ ! કેવા પ્રકારના નારકી કે દેવો સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે ?

ઉત્તર- ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ માટે પરિણામોની તીવ્રતા જરૂરી છે, તેથી સંજી પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત, સાકારોપયોગવાન, જાગૃત, શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગવાન, મિથ્યાદષ્ટિ, કૃષ્ણલેશી, ઉત્કૃષ્ટ સંકલિષ્ટ પરિણામી અથવા કિંચિત્ મધ્યમ પરિણામી, આ આઠ વિશેષણથી યુક્ત નારકી કે દેવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના સાત કર્મો બાંધે છે.

પ્રશ્ન-૬ : હે ભગવન્ ! કેવા પ્રકારના મનુષ્યો અને તિર્યચો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના સાત કર્મો બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કર્મ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અથવા કર્મભૂમિજ જીવોની સમાન, સંજી પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત, સાકારોપયોગી, જાગૃત, શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગવાન, મિથ્યાદષ્ટિ, કૃષ્ણલેશી, ઉત્કૃષ્ટ સંકલિષ્ટ પરિણામી અથવા કિંચિત્ મધ્યમ પરિણામી, આ નવ વિશેષણોથી યુક્ત મનુષ્યો અથવા તિર્યચો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના સાત કર્મો બાંધે છે.

પ્રશ્ન-૭ : હે ભગવન્ ! આયુષ્યકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોણ બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકી કે દેવો આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધી શકતા નથી. તિર્યચો, મનુષ્યો અને મનુષ્યાણી આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધી શકે છે.

પ્રશ્ન-૮ : હે ભગવન્ ! કેવા પ્રકારના તિર્યચો આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા વગેરે ઉપરોક્ત નવ વિશેષણોથી યુક્ત તિર્યંચો સાતમી નરકનું ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય બાંધે છે.

પ્રશ્ન-૯ : હે ભગવન્ ! કેવા પ્રકારના મનુષ્યો કે મનુષ્યાણી આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા વગેરે ઉપરોક્ત નવ વિશેષણોથી યુક્ત મનુષ્યો સાતમી નરકનું ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય બાંધે છે અને કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અથવા કર્મભૂમિજ જીવોની સમાન, સંજી પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત, સાકરોપયોગી, જાગૃત, શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગવાન, સમ્યગ્દષ્ટિ, શુકલલેશી, જ્ઞાની, તત્પ્રાયોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામી, આ દશ વિશેષણોથી યુક્ત મનુષ્ય કે મનુષ્યાણી અનુત્તર વિમાનના દેવનું ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય બાંધે છે.

આઠ કર્મના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધક :-

કર્મ	જઘન્ય સ્થિતિબંધક જીવો	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધક જીવો
જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય વેદનીય, નામ, ગોત્ર, અંતરાય.	દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનવર્તી ઉપશામક અને ક્ષપક જીવો	પર્યાપ્ત, સાકારોપયોગ યુક્ત, જાગૃત, શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગવાન, મિથ્યાત્વી, કૃષ્ણલેશી, સંકિલ્પ પરિણામી, સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો.
મોહનીય	નવમા ગુણસ્થાવર્તી બાદર સંપરાય ઉપશામક અને ક્ષપક જીવો	પર્યાપ્ત, સાકારોપયોગ યુક્ત, જાગૃત, શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગવાન, મિથ્યાત્વી, કૃષ્ણલેશી, સંકિલ્પ પરિણામી, સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો
આયુષ્ય	સોપકમ આયુષ્યવાળા, આયુષ્ય બંધ યોગ્ય અંતિમ અંતર્મુહૂર્તમાં વર્તતા જીવો	પર્યાપ્ત આદિ સમસ્ત વિશેષણોયુક્ત તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય. અને પર્યાપ્ત આદિ વિશેષણ સહિત સમકિતી કે મિથ્યાત્વી, કૃષ્ણલેશી કે શુકલલેશી, સંકિલ્પ પરિણામી કે વિશુદ્ધ પરિણામી કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય, તેમજ સમકિતી, શુકલલેશી, વિશુદ્ધ પરિણામી મનુષ્યાણી

પ્રશ્ન-૧૦ : હે ભગવન્ ! એકેન્દ્રિયો કેટલી સ્થિતિના કર્મો બાંધે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એકેન્દ્રિયો ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમની સ્થિતિના જ કર્મો બાંધે છે. તેને એક જ ઈન્દ્રિય હોવાથી અને મનનો અભાવ હોવાથી તેના પરિણામોમાં તીવ્રતા હોતી નથી, તેથી એક સાગરોપમથી અધિક સ્થિતિના કર્મો બાંધી શકતા નથી. (ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમનો બંધ મોહનીય કર્મની અપેક્ષાએ છે. અન્ય કર્મોમાં યથાયોગ્ય કોષ્ટક પ્રમાણે કર્મબંધ સમજવો.)

પ્રશ્ન—૧૧ : હે ભગવન્ ! એકેન્દ્રિયો કેટલી સ્થિતિનું આયુષ્ય કર્મ બાંધે છે?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એકેન્દ્રિયો ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ અધિક કોડપૂર્વ વર્ષનું મનુષ્ય કે તિર્યચ ગતિનું આયુષ્ય બાંધે છે.

પ્રશ્ન—૧૨ : હે ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયાદિ જીવો કેટલી સ્થિતિના કર્મો બાંધે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બેઈન્દ્રિયો કર્મ— ઉત્કૃષ્ટ પચીસ સાગરોપમની સ્થિતિનો કર્મબંધ કરે છે (મોહનીય કર્મની અપેક્ષાએ) અને આયુષ્ય કર્મ— ઉત્કૃષ્ટ બાર વર્ષનો ત્રીજો ભાગ અધિક કોડપૂર્વ વર્ષનું મનુષ્ય કે તિર્યચ ગતિનું બાંધે છે.

તેઈન્દ્રિયો ઉત્કૃષ્ટ પચાસ સાગરોપમની સ્થિતિનો કર્મબંધ કરે છે (મોહનીય કર્મની અપેક્ષાએ) અને ઉત્કૃષ્ટ ૪૯ દિવસનો ત્રીજો ભાગ અધિક કોડપૂર્વ વર્ષનું મનુષ્ય કે તિર્યચ ગતિનું આયુષ્ય કર્મ બાંધે છે.

ચૌરેન્દ્રિયો ઉત્કૃષ્ટ સો સાગરોપમની સ્થિતિનો કર્મબંધ કરે છે (મોહનીય કર્મની અપેક્ષાએ) અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો ત્રીજો ભાગ અધિક કોડપૂર્વ વર્ષનું આયુષ્ય કર્મ બાંધે છે.

અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર સાગરોપમની સ્થિતિનો કર્મબંધ કરે છે (મોહનીય કર્મની અપેક્ષાએ) અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ અધિક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગનું ચારે ગતિનું આયુષ્ય કર્મ બાંધે છે.

સંજી પંચેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિના મોહનીય કર્મનો બંધ કરે છે તેમજ જ્ઞાનાવરણીય આદિ છ કર્મોની યથાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વવર્ષનો ત્રીજો ભાગ અધિક ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય કર્મ બાંધે છે.

अडेन्त्रियथी पंचेन्त्रियोमां आठे कर्मोनों उत्कृष्ट स्थिति बंध :-

कर्म	समुख्य छव तथा संक्षी पंचेन्त्रिय	अडेन्त्रिय	बेधेन्त्रिय	तेधेन्त्रिय	चौरेन्त्रिय	असंक्षी पंचेन्त्रिय
१. ज्ञानावरक्षीय	३० कोडाकोडी सागरोपम	अेक सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	२५ सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	५० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	१०० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	१००० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग
२. दर्शनावरक्षीय	१५ कोडाकोडी सागरोपम	अेक सागरोन्ना द्वाद सातिया भाग	२५ सागरोन्ना द्वाद सातिया भाग	५० सागरोन्ना द्वाद सातिया भाग	१०० सागरोन्ना द्वाद सातिया भाग	१००० सागरोन्ना द्वाद सातिया भाग
३. वेदनीय-शाता वेदनीय	३० कोडाकोडी सागरोपम	अेक सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	२५ सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	५० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	१०० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	१००० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग
४. मोहनीय	७० को० को० सागरो०	१ सागरोपम	२५ सागरो०	५० सागरो०	१०० सागरो०	१००० सागरो०
५. आयुथ	३३ सागरोपम + १/३ कोडपूर्व वर्ष	२२००० वर्षनो त्रीजे भाग अधिक अेक कोडपूर्व वर्ष	१२ वर्षनो त्रीजे भाग अधिक कोडपूर्व वर्ष	४८ दिवसनो त्रीजे भाग अधिक कोडपूर्व वर्ष	५ मासनो त्रीजे भाग अधिक कोडपूर्व वर्ष	को०पूर्वो त्रीजे भाग अधिक पल्योपमनो असंख्यातमो भाग
६-७ नाम-गोत्र	२० कोडाकोडी सागरोपम	१ सागरोन्ना सातिया बे भाग	२५ सागरोन्ना सातिया बे भाग	५० सागरोन्ना सातिया बे भाग	१०० सागरोन्ना सातिया बे भाग	१००० सागरोन्ना सातिया बे भाग
८ अंतराय	३० कोडाकोडी सागरोपम	१ सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	२५ सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	५० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	१०० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग	१००० सागरोन्ना सातिया त्रइ भाग

ચાર્ટની નોંધ :

★ એકેન્દ્રિય જીવો ઉત્કૃષ્ટ ૧ સાગરોપમની સ્થિતિનો કર્મબંધ કરે, બેઈન્દ્રિય તેનાથી ૨૫ ગુણો, તેઈન્દ્રિય ૫૦ ગુણો, ચૌરેન્દ્રિય ૧૦૦ ગુણો અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવો ૧૦૦૦ ગુણો અર્થાત્ ૧૦૦૦ સાગરોપમની સ્થિતિનો કર્મબંધ કરી શકે છે.

★ એકેન્દ્રિયથી અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં જઘન્ય બંધકાલ પોત-પોતાના ઉત્કૃષ્ટ બંધકાલથી પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન છે.

★ સંજી પંચેન્દ્રિયમાં- નારકી, દેવતા અને સંજી તિર્યચ- સર્વ પ્રકૃતિઓનો જઘન્ય અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમનો બંધ કરે છે.

★ મનુષ્ય- જે જે કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત આદિ પ્રમાણ છે, તે-તે પ્રકૃતિનો તેટલો બંધ કરે છે અને જે કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ સાગરોપમની ગણનામાં છે તેનો જઘન્ય અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમનો બંધ કરે છે.

[૧૮] ૮૦૦ બોલની બંધી

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭]

આ ચાર પદમાં સમુચ્ચય જીવ અને ૨૪ દંડકના જીવ, કુલ ૨૫ પ્રકારના જીવોમાં આઠ કર્મના બંધ અને વેદન સંબંધી કથન છે. ૨૫ પ્રકારના જીવ $\times$ ૮ કર્મ = ૨૦૦ બોલ થાય. તેમાં બાંધતા બાંધે ના ૨૦૦ બોલ, બાંધતા વેદે ના ૨૦૦ બોલ, વેદતા બાંધે ના ૨૦૦ બોલ અને વેદતા વેદે ના ૨૦૦ બોલ. કુલ ૮૦૦ બોલ થાય છે, તેથી તેને ૮૦૦ બોલની બંધીનો થોકડો કહેવામાં આવે છે.

તેમાં બાંધતા બાંધેના ૪૫૩ ભંગ + બાંધતા વેદેના ૬ ભંગ, વેદતા વેદેના ૬૮૬ ભંગ + વેદતા વેદેના ૪૨ ભંગ = કુલ ૧૧૯૭ ભંગ થાય છે.

બાંધતા બાંધે : ભંગ-૪૫૩ [૫૬-૨૪]

એક કર્મબંધ સમયે જીવ કેટલા કર્મોનો બંધ કરે, તેનું વર્ણન આ પદમાં છે.

સામાન્ય રીતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય, નામ અને ગોત્ર કર્મનો બંધ દશ ગુણસ્થાન સુધી, મોહનીય કર્મનો બંધ નવ ગુણસ્થાન સુધી, વેદનીય કર્મનો બંધ તેર ગુણસ્થાન સુધી અને આયુષ્ય કર્મનો બંધ ત્રીજું ગુણસ્થાન છોડીને સાત ગુણસ્થાન સુધી થાય છે.

ત્રીજું ગુણસ્થાન છોડીને એકથી સાત ગુણસ્થાન સુધી જીવ સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. આયુષ્યબંધ થતો હોય, ત્યારે આઠ કર્મ અને તે સિવાયના સમયે સાત કર્મ બાંધે છે. ત્રીજે, આઠમે અને નવમે ગુણસ્થાને આયુષ્યને છોડીને સાત કર્મ, દશમે ગુણસ્થાને આયુષ્ય અને મોહનીય કર્મને છોડીને છ કર્મ, અગિયારમે, બારમે અને તેરમે ગુણસ્થાને એક શાતાવેદનીય કર્મ બાંધે છે અને ચૌદમે ગુણસ્થાને જીવ અબંધક હોય છે. આ રીતે કોઈપણ એક જીવમાં આઠ કર્મબંધક, સાત કર્મબંધક, છ કર્મબંધક, એક કર્મબંધક અથવા અબંધક, આ પાંચ બંધસ્થાનમાંથી કોઈપણ એક બંધસ્થાન હોય છે. જીવની ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અનુસાર તેનો કર્મબંધ જણાવો.

આઠ કર્મના બંધ—ઉદયમાં ગુણસ્થાન :-

કર્મ	બંધમાં ગુણસ્થાન	ઉદયમાં ગુણસ્થાન
જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય	૧૦	૧૨
મોહનીય	૮	૧૦
વેદનીય	૧૩	૧૪
આયુષ્ય	૧ થી ૭ (ત્રીજું છોડીને)	૧૪
નામ અને ગોત્ર	૧૦	૧૪

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન ! સમુચ્ચય એક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા કેટલા કર્મો બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સાત, આઠ અથવા છ કર્મો બાંધે છે. એક જીવમાં ત્રણ વિકલ્પમાંથી કોઈપણ એક જ વિકલ્પ હોય છે. આ રીતે એક મનુષ્ય જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા આઠ, સાત અથવા છ કર્મ બાંધે છે.

શેષ ૨૩ દંડકના એક-એક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા આઠ અથવા સાત કર્મ બાંધે છે. શેષ ૨૩ દંડકના જીવોને દશમું ગુણસ્થાન ન હોવાથી છ કર્મોનો બંધ થતો નથી.

સમુચ્ચય અનેક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા આઠ, સાત અથવા છ કર્મ બાંધે છે. તેમાં આઠ અને સાત કર્મબંધક જીવો હંમેશાં હોવાથી શાશ્વત છે અને દશમું ગુણસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી છ કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત છે, એક બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી તેના ત્રણ ભંગ થાય છે—

(૧) સર્વ જીવો સાત કે આઠ કર્મબંધક

(૨) ઘણા જીવો સાત કે આઠ કર્મબંધક અને એક છ કર્મબંધક

(૩) ઘણા જીવો સાત કે આઠ કર્મબંધક અને ઘણા છ કર્મબંધક

પાંચ સ્થાવરના અનેક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠકર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક અને આઠ કર્મબંધક બંને પ્રકારના જીવો શાશ્વત છે, તેથી તેમાં અન્ય ભંગ થતા નથી. તે અભંગક છે.

નારકી, દેવતા, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય આ અઢાર દંડકના અનેક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક શાશ્વત અને આઠ કર્મબંધક અશાશ્વત છે એક બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી તેના ત્રણ ભંગ થાય છે—

(૧) સર્વ જીવો સાત કર્મબંધક છે.

(૨) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ આઠ કર્મબંધક છે.

(૩) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક અને ઘણા જીવો આઠ કર્મબંધક છે.

આ રીતે એક દંડકના ત્રણ ભંગ છે, તેથી ૧૮ દંડકના $૧૮ \times ૩ = ૫૪$ ભંગ થાય છે.

અનેક મનુષ્યો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા આઠ, સાત અથવા છ કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક શાશ્વત અને આઠ તથા છ કર્મબંધક અશાશ્વત છે. બે બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી તેના નવ ભંગ થાય છે.

અસંયોગી એક ભંગ — (૧) સર્વ જીવો સાત કર્મબંધક.

દ્વિસંયોગી ચાર ભંગ — (૨) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ આઠ કર્મબંધક.

(૩) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, ઘણા જીવો આઠ કર્મબંધક. (૪) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મ બંધક. (૫) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, ઘણા જીવો છ કર્મબંધક.

ત્રિસંયોગી ચાર ભંગ— (૬) ઘણા સાત કર્મબંધક, એક આઠ કર્મબંધક, એક છ કર્મબંધક. (૭) ઘણા સાત કર્મબંધક, એક આઠ કર્મબંધક, ઘણા છ કર્મબંધક. (૮) ઘણા સાત કર્મબંધક, ઘણા આઠ કર્મબંધક, એક છ કર્મબંધક. (૯) ઘણા સાત કર્મબંધક, ઘણા આઠ કર્મબંધક, ઘણા છ કર્મબંધક. આ રીતે અસંયોગી-૧, દ્વિસંયોગી-૪, ત્રિસંયોગી-૪ = કુલ ૯ ભંગ થાય છે.

આ રીતે સમુચ્ચય અનેક જીવોમાં જ્ઞાનાવરણીયકર્મ બાંધતા ત્રણ ભંગ, નારકી આદિ ૧૮ દંડકના ૫૪ ભંગ અને મનુષ્યના નવ ભંગ, તેમ કુલ $૩ + ૫૪ + ૯ = ૬૬$ ભંગ થાય.

તે જ રીતે દર્શનાવરણીય, અંતરાય, નામ અને ગોત્ર કર્મ બાંધતા સમુચ્ચય અનેક જીવો તથા ૨૪ દંડકના અનેક જીવોમાં ૬૬-૬૬ ભંગ થાય છે, તેના કુલ ૬૬×૫ કર્મ = ૩૩૦ ભંગ થાય.

પ્રશ્ન— સમુચ્ચય એક જીવ વેદનીયકર્મ બાંધતા કેટલા કર્મ બાંધે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે. એક જીવમાં ચાર વિકલ્પમાંથી કોઈ પણ એક વિકલ્પ હોય છે.

એક મનુષ્ય વેદનીય કર્મ બાંધતા સાત, આઠ, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે. શેષ ૨૩ દંડકના પ્રત્યેક જીવ વેદનીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે.

સમુચ્ચય અનેક જીવો વેદનીય કર્મ બાંધતા આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે. તેમાં આઠ કર્મબંધક, સાત કર્મબંધક અને એક કર્મબંધક જીવો શાશ્વત અને છ કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત છે. એક બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી તેમાં ત્રણ ભંગ થાય છે.

(૧) સર્વ જીવો આઠ, સાત કે એક કર્મબંધક છે.

(૨) ઘણા જીવો આઠ-સાત-એક કર્મબંધક અને એક જીવ છ કર્મબંધક

(૩) ઘણા જીવો આઠ-સાત-એક કર્મબંધક અને ઘણા જીવો છ કર્મબંધક

પાંચ સ્થાવરના અનેક જીવો વેદનીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. બંને પ્રકારના જીવો શાશ્વત હોવાથી અભંગ છે.

નારકી આદિ ૧૮ દંડકના અનેક જીવો વેદનીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક શાશ્વત, આઠ કર્મબંધક અશાશ્વત હોવાથી ત્રણ ભંગ થાય છે. $૧૮ \times ૩ = ૫૪$ ભંગ થાય.

અનેક મનુષ્યો વેદનીય કર્મને બાંધતા આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે. તેમાં આઠ કર્મબંધક અને છ કર્મબંધક, તે બે બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી નવ ભંગ થાય છે.

સમુચ્ચય અનેક જીવોના વેદનીય કર્મ બાંધતા ત્રણ ભંગ, નારકી આદિ ૧૮ દંડકના ૫૪ ભંગ, મનુષ્યોના નવ ભંગ, કુલ $૩ + ૫૪ + ૯ = ૬૬$ ભંગ થાય.

પ્રશ્ન— સમુચ્ચય એક જીવ મોહનીય કર્મ બાંધતા કેટલા કર્મ બાંધે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સાત અથવા આઠ કર્મો બાંધે છે. એક જીવમાં કોઈ પણ એક જ વિકલ્પ હોય છે. આ રીતે ૨૪ દંડકના પ્રત્યેક જીવ સાત અથવા આઠ કર્મો બાંધે છે.

સમુચ્ચય અનેક જીવો મોહનીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠ કર્મો બાંધે છે. બંને પ્રકારના જીવો શાશ્વત હોવાથી અભંગક છે.

પાંચ સ્થાવરના અનેક જીવો મોહનીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠ કર્મો બાંધે છે. તેમાં પણ બંને પ્રકારના જીવો શાશ્વત હોવાથી અભંગક છે.

શેષ ૧૯ દંડકના અનેક જીવો મોહનીય કર્મ બાંધતા સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક શાશ્વત અને આઠ કર્મબંધક અશાશ્વત છે. એક બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી તેના ત્રણ ભંગ થાય છે. ૧૯(દંડક) × ૩ = ૫૭ ભંગ થાય છે.

સમુચ્ચય એક કે અનેક જીવો તથા ૨૪ દંડકના એક કે અનેક જીવો આયુષ્ય કર્મ બાંધતા આઠ કર્મો બાંધે છે. તેમાં અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી.

આ રીતે બાંધતા બાંધે જ્ઞાનાવરણીયાદિ પાંચ કર્મ સંબંધી ૩૩૦ ભંગ, વેદનીય કર્મ સંબંધી ૬૬ ભંગ, મોહનીય કર્મ સંબંધી ૫૭ ભંગ. કુલ ૩૩૦ + ૬૬ + ૫૭ = ૪૫૩ ભંગ થાય.

(એક જીવની અપેક્ષાએ) એક કર્મબંધમાં થતા કર્મબંધ :-

કર્મ	બંધક જીવ	સાત કર્મ બંધક	આઠ કર્મ બંધક	છ કર્મ બંધક	એક કર્મ બંધક
૧. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અંતરાય, નામ, ગોત્ર	સમુચ્ચય જીવ	✓	✓	✓	×
	મનુષ્ય	✓	✓	✓	×
	૨૩ દંડકના જીવો	✓	✓	×	×
૨ મોહનીય કર્મ	સમુચ્ચય જીવ	✓	✓	×	×
	૨૪ દંડકના જીવ	✓	✓	×	×
૩ વેદનીય	સમુચ્ચય જીવ	✓	✓	✓	✓
	મનુષ્ય	✓	✓	✓	✓
	૨૩ દંડકના જીવો	✓	✓	×	×
૪ આયુષ્ય	સર્વ જીવ	×	✓	×	×

(અનેક જીવોની અપેક્ષાએ) એક કર્મબંધમાં થતા કર્મબંધ(બાંધતા બાંધે-૪૫૩ ભંગ) :-

કર્મ	બંધક જીવો	આઠ કર્મબંધક	સાત કર્મબંધક	છ કર્મબંધક	એક કર્મબંધક	ભંગ સંખ્યા	કર્મ x ભંગ x કર્મજીવ-કુલ ભંગ
જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય, અંતરાય, નામ ગોત્ર	સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	વિકલ્પ	x	૩	૩ x ૫ x ૧ = ૧૫
	મનુષ્યો	વિકલ્પ	✓	વિકલ્પ	x	૯	૫ x ૧ = ૪૫
	પાંચ સ્થાવરો	✓	✓	x	x	અભંગ	
	૧૮ દંડકના જીવો (નારકી, દેવતા, વિકલોન્નિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય)	વિકલ્પ	✓	x	x	૩	૫ x ૧૮ = ૨૭૦
મોહનીય	સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	x	x	અભંગ	
	મનુષ્યો	વિકલ્પ	✓	x	x	૩	૧ x ૧ = ૩
	પાંચ સ્થાવરો	✓	✓	x	x	અભંગ	
	૧૮ દંડકના જીવો	વિકલ્પ	✓	x	x	૩	૧ x ૧૮ = ૫૪
વેદનીય	સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	વિકલ્પ	✓	૩	૧ x ૧ = ૩
	મનુષ્યો	વિકલ્પ	✓	વિકલ્પ	✓	૯	૧ x ૧ = ૯
	પાંચ સ્થાવરો	✓	✓	x	x	અભંગ	
	૧૮ દંડકના જીવો	વિકલ્પ	✓	x	x	૩	૧ x ૧૮ = ૫૪
આયુષ્ય	સર્વ જીવો	✓	x	x	x	અભંગ	કુલ ભંગ = ૪૫૩

★ એક બંધ સ્થાન વિકલ્પે હોય તો-૩ ભંગ, બે બંધ સ્થાન વિકલ્પે હોય તો-૮ ભંગ, ત્રણ બંધ સ્થાન વિકલ્પે હોય તો-૨૭ ભંગ થાય છે. ★ સાત કર્મ બંધક = આયુ સિવાય સાત કર્મ બંધનાર. છ કર્મ બંધક = આયુ + મોહનીયકર્મ સિવાય છ કર્મ બંધનાર. એક કર્મ બંધક = શાતાવેદનીય કર્મ બંધનાર. અભંગ = વૈકલ્પિક ભંગ નથી, એક જ ભંગ છે.

બાંધતા વેદે : ભંગ-૬ [૫૬-૨૫]

પ્રશ્ન-૧ : હે ભગવન્ ! એક કર્મના બંધ સમયે જીવ કેટલા કર્મોનું વેદન કરે છે.

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સામાન્ય રીતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મનું વેદન બાર ગુણસ્થાન સુધી થાય છે, મોહનીય કર્મનું વેદન દશ ગુણસ્થાન સુધી અને વેદનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, આ ચાર કર્મોનું વેદન ચૌદ ગુણસ્થાન સુધી થાય છે.

ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ એકથી દશ ગુણસ્થાન સુધી આઠ કર્મોનું, અગિયારમા-બારમા ગુણસ્થાને સાત કર્મોનું અને તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાને ચાર કર્મોનું વેદન થાય છે.

પ્રશ્ન-૨ : હે ભગવન્ ! સમુચ્ચય એક કે અનેક જીવો અથવા ૨૪ દંડકના એક કે અનેક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા કેટલા કર્મોનું વેદન કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અવશ્ય આઠ કર્મોનું વેદન કરે છે, તેમાં અન્ય વિકલ્પ નથી. આ રીતે વેદનીયકર્મને છોડીને શેષ સાત કર્મનો બંધ કરતા જીવો અવશ્ય આઠ કર્મોનું વેદન કરે છે.

પ્રશ્ન-૩ : હે ભગવન્ ! સમુચ્ચય એક જીવ વેદનીય કર્મ બાંધતા કેટલા કર્મોનું વેદન કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આઠ, સાત અથવા ચાર કર્મોનું વેદન કરે છે. એક જીવમાં કોઈ પણ એક વિકલ્પ હોય છે.

એક મનુષ્ય પણ વેદનીય કર્મનો બંધ કરતા આઠ, સાત અથવા ચાર કર્મોનું વેદન કરે છે.

સમુચ્ચય અનેક જીવો વેદનીયકર્મ બાંધતા આઠ, સાત અથવા ચાર કર્મનું વેદન કરે છે. તેમાં આઠ કર્મવેદક અને કેવળી ભગવાનની અપેક્ષાએ ચાર કર્મવેદક જીવો શાશ્વતા અને અગિયારમું-બારમું ગુણસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી સાત કર્મવેદક અશાશ્વતા છે, તેથી તેના ત્રણ ભંગ થાય છે.

- (૧) સર્વ જીવો આઠ કે ચાર કર્મવેદક.
- (૨) ઘણા જીવો આઠ કે ચાર કર્મવેદક અને એક જીવ સાત કર્મવેદક.
- (૩) ઘણા જીવો આઠ કે ચાર કર્મવેદક અને ઘણા જીવો સાત કર્મવેદક.

અનેક મનુષ્યોમાં સમુચ્ચય જીવોની જેમ વેદનીય કર્મ બાંધતા ત્રણ ભંગ થાય છે.

શેષ ૨૩ દંડકના એક કે અનેક જીવો વેદનીય કર્મ બાંધતા અવશ્ય આઠ કર્મનું વેદન કરે છે. તેમાં અન્ય વિકલ્પ નથી.

આ રીતે 'બાંધતા વેદે'માં વેદનીય કર્મબંધ સંબંધી સમુચ્ચય જીવોના ત્રણ ભંગ અને મનુષ્યોના ત્રણ ભંગ, કુલ ૩+૩ = ૬ ભંગ થાય છે.

એક કર્મબંધ સમયે થતા કર્મવેદન(એક જીવની અપેક્ષાએ) :-

કર્મ	બંધક જીવ	આઠ કર્મ વેદક	સાત કર્મ વેદક	ચાર કર્મ વેદક
જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર	સર્વ જીવો	✓	×	×
વેદનીય	સમુચ્ચય જીવ	✓	✓	✓
	મનુષ્ય	✓	✓	✓
	૨૩ દંડકના જીવ	✓	×	×

★ સાતકર્મ = મોહનીય કર્મ સિવાય. ચાર કર્મ = અઘાતીકર્મ.

(અનેક જીવોની અપેક્ષાએ) કર્મબંધમાં કર્મવેદન(બાંધતા વેદે-૬ ભંગ) :-

કર્મ	બંધક જીવો	આઠ કર્મ વેદક	સાત કર્મ વેદક	ચાર કર્મ વેદક	ભંગ × કર્મ × જીવ = કુલ ભંગ
સાત કર્મ	જીવ, મનુષ્ય	✓	×	×	અભંગ
વેદનીય	જીવ, મનુષ્ય	✓	વિકલ્પે	✓	૩ × ૧ × ૨ = ૬
આઠ કર્મ	૨૩ દંડક	✓	×	×	અભંગ
					કુલ = ૬

★ અભંગ = વૈકલ્પિક ભંગ નથી એક જ ભંગ છે

વેદતા બાંધે : ભંગ- ૬૯૬ [૫૬-૨૬]

એક કર્મનું વેદન કરતા જીવ કેટલા કર્મ બાંધે, તેનું વર્ણન અહીં કર્યું છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન ! સમુચ્ચય એક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતાં કેટલા કર્મો બાંધે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય બાર ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. તેમાં જીવની ગુણસ્થાન સ્થિતિ અનુસાર કર્મનો બંધ થાય છે. જીવ એકથી સાત ગુણસ્થાનમાંથી ત્રીજું છોડીને શેષ ગુણસ્થાને હોય અને જે સમયે આયુષ્યનો બંધ થતો હોય, ત્યારે આઠ કર્મનો બંધ અને જ્યારે આયુષ્યનો બંધ ન થતો હોય, ત્યારે સાત કર્મનો બંધ થાય છે. ત્રીજે, આઠમે અને નવમે ગુણસ્થાને આયુષ્યકર્મને છોડીને સાતકર્મનો બંધ થાય છે. દશમે ગુણસ્થાને આયુષ્ય અને મોહનીય કર્મને છોડીને છ કર્મનો બંધ થાય છે અને અગિયારમે અને બારમે ગુણસ્થાને એક શ્વાતા વેદનીય કર્મનો બંધ થાય છે.

સમુચ્ચય એક જીવમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મબંધ, આ ચાર બંધ સ્થાનમાંથી કોઈ પણ એક બંધ સ્થાન હોય છે. તે જ રીતે એક મનુષ્યમાં પણ આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મનો બંધ થાય છે. શેષ ૨૩ દંડકના એક જીવમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ અથવા સાત કર્મનો બંધ થાય છે. તે જીવોમાં દશમું ગુણસ્થાન ન હોવાથી છ કર્મનો બંધ થતો નથી.

સમુચ્ચય અનેક જીવો - જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતા આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત અને આઠ કર્મબંધક જીવો શાશ્વત છે અને દશમું અને અગિયારમું-બારમું ગુણસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી છ કર્મબંધક અને એક કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત છે. બે બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી તેના નવ ભંગ થાય છે.

અસંયોગી ભંગ :- (૧) સર્વ જીવો આઠ-સાત કર્મના બંધક હોય છે અર્થાત્ ઘણા જીવો આઠ કર્મબંધક અને ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક.

દ્વિસંયોગી ભંગ :- (૨) અનેક જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક અને એક જીવ છ કર્મબંધક.

(૩) અનેક જીવો આઠ-સાત કર્મ બંધક અને અનેક જીવો છ કર્મબંધક.

(૪) અનેક જીવો આઠ-સાત કર્મ બંધક અને એક જીવ એક કર્મબંધક.

(૫) અનેક જીવો જીવો આઠ-સાત કર્મ બંધક અને અનેક જીવો એક કર્મબંધક.

ત્રિસંયોગી ભંગ :- (૬) અનેક જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક

અને એક જીવ એક કર્મબંધક હોય છે.

(૭) અનેક જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક અને અનેક જીવો એક કર્મબંધક હોય છે.

(૮) અનેક જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક, અનેક જીવો છ કર્મબંધક અને એક જીવ એક કર્મબંધક.

(૯) અનેક જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક, અનેક જીવો છ કર્મબંધક અને અનેક જીવો એક કર્મબંધક.

આ રીતે સમુચ્ચય અનેક જીવોમાં જ્ઞાનાવરણીયકર્મના વેદન સમયે અસંયોગી એક ભંગ, દ્વિસંયોગી ચાર ભંગ, ત્રિસંયોગી ચાર ભંગ કુલ નવ ભંગ થાય છે.

મનુષ્યને છોડીને શેષ ૨૩ દંડકના જીવોમાં સાત અથવા આઠ કર્મબંધક થાય, આ બે બંધસ્થાન જ હોય છે.

પાંચ સ્થાવરના અનેક જીવોમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વેદન સમયે સાત અથવા આઠ કર્મબંધક હોય છે. પાંચ સ્થાવર જીવોમાં સાત અને આઠ કર્મબંધક જીવો હંમેશાં હોય છે, તેથી તેમાં ભંગ થતાં નથી.

નારકી, દેવતા, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં આયુષ્ય કર્મબંધક જીવો હંમેશાં હોતા નથી, તેથી સાત કર્મબંધક જીવો શાશ્વત અને આઠ કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત હોવાથી ત્રણ ભંગ થાય છે.

(૧) સર્વ જીવો સાત કર્મબંધક (૨) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ આઠ કર્મબંધક (૩) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક.

અનેક મનુષ્યોમાં સમુચ્ચય જીવોની જેમ આઠ, સાત, છ અને એક કર્મબંધક હોય છે, તેમાંથી સાત કર્મબંધક જીવો શાશ્વત છે, પરંતુ મનુષ્યોમાં આયુષ્ય કર્મબંધક જીવો તેમ જ દશમા, અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાન વર્તી જીવો હંમેશાં હોતા નથી, તેથી આઠ, છ અને એક કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત હોય છે. આ ત્રણ બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી ૨૭ ભંગ થાય છે.

અસંયોગી ભંગ-૧ : (૧) સર્વ જીવો સાત કર્મબંધક હોય.

દ્વિસંયોગી ભંગ-૬ :

(૨) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ આઠ કર્મબંધક.

- (૩) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક.
 (૪) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ છ કર્મબંધક.
 (૫) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને અનેક જીવો છ કર્મબંધક.
 (૬) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ એક કર્મબંધક.
 (૭) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને અનેક જીવો એક કર્મબંધક.

ત્રિસંયોગી ભંગ-૧૨ :

- (૮) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક આઠ કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક.
 (૯) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક આઠ કર્મબંધક અને અનેક છ કર્મબંધક.
 (૧૦) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક આઠ કર્મબંધક અને એક છ કર્મબંધક.
 (૧૧) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક આઠ કર્મબંધક, અનેક છ કર્મબંધક.
 (૧૨) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક આઠ કર્મબંધક, એક જીવ એક કર્મબંધક.
 (૧૩) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક આઠ કર્મબંધક, અનેક જીવો એક કર્મબંધક.
 (૧૪) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક આઠ કર્મબંધક, એક જીવ એક કર્મબંધક.
 (૧૫) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક આઠ કર્મબંધક, અનેક એક કર્મબંધક.
 (૧૬) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક છ કર્મબંધક, એક જીવ એક કર્મબંધક.
 (૧૭) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક છ કર્મબંધક, અનેક જીવો એક કર્મબંધક.
 (૧૮) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક આઠ કર્મબંધક, એક જીવ એક કર્મબંધક.
 (૧૯) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક આઠ કર્મબંધક, અનેક એક કર્મબંધક.

ચાર સંયોગી ભંગ-૮

(૨૦) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ આઠ કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક, એક જીવ એક કર્મબંધક. (૨૧) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ આઠ કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક, અનેક જીવો એક કર્મબંધક. (૨૨) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ આઠ કર્મબંધક, અનેક જીવો છ કર્મબંધક, એક જીવ એક કર્મબંધક. (૨૩) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ આઠ કર્મબંધક, અનેક જીવો છ કર્મબંધક, અનેક જીવો એક કર્મબંધક છે.

(૨૪) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક, એક જીવ એક કર્મબંધક. (૨૫) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક, અનેક જીવો એક કર્મબંધક છે. (૨૬) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક, અનેક જીવો છ કર્મબંધક,

એક જીવ એક કર્મબંધક. (૨૭) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક, અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક, અનેક જીવો છ કર્મબંધક, અનેક જીવ એક કર્મબંધક છે.

આ રીતે અસંયોગી એક ભંગ + દ્વિસંયોગી છ ભંગ + ત્રિસંયોગી બાર ભંગ + ચતુઃસંયોગી આઠ ભંગ = કુલ ૨૭ ભંગ થાય છે.

આ રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતા કર્મબંધ સંબંધી ભંગોમાં સમુચ્ચય અનેક જીવોમાં ૯ ભંગ, મનુષ્યોમાં ૨૭ ભંગ અને નારકી, દેવતાના ૧૩ દંડક, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, આ ૧૮ દંડકના જીવોમાં ત્રણ-ત્રણ ભંગ. $૧૮ \times ૩ = ૫૪$ ભંગ થાય છે, તેથી $૯ + ૨૭ + ૫૪ = ૯૦$ ભંગ થાય છે.

તે જ રીતે દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મનો ઉદય પણ બાર ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, તેથી દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મનું વેદન કરતા સમુચ્ચય એક અને અનેક જીવોનું તથા ૨૪ દંડકના એક અને અનેક જીવોનું ઉપરોક્ત રીતે કથન કરવું.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વેદન સંબંધી ૯૦ ભંગ થયા, તે જ રીતે દર્શનાવરણીય અને અંતરાયકર્મના વેદન સંબંધી ૯૦-૯૦ ભંગ થયા, ત્રણે કર્મોના $૯૦ \times ૩ = ૨૭૦$ ભંગ થાય.

સમુચ્ચય એક જીવ મોહનીય કર્મનું વેદન કરતા આઠ, સાત અથવા છ કર્મો બાંધે છે. મોહનીય કર્મનું વેદન દશ ગુણસ્થાન સુધી થાય છે. એક જીવમાં ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અનુસાર કોઈ પણ એક વિકલ્પ હોય છે.

એક મનુષ્ય પણ મોહનીય કર્મનું વેદન કરતા આઠ, સાત અથવા છ કર્મો બાંધે છે. શેષ ૨૩ દંડકના એક-એક જીવ આઠ અથવા સાત કર્મો બાંધે છે.

સમુચ્ચય અનેક જીવો મોહનીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ, સાત અથવા છ કર્મો બાંધે છે. તેમાં આઠ કર્મબંધક અને સાત કર્મબંધક જીવો શાશ્વત અને દશમું ગુણસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી છ કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત છે. એક કર્મ બંધક અશાશ્વત હોવાથી ત્રણ ભંગ થાય છે.

૧. સર્વ જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક.
૨. ઘણા જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક એક જીવ છ કર્મબંધક.
૩. ઘણા જીવો આઠ-સાત કર્મબંધક અને ઘણા જીવો છ કર્મબંધક.

અનેક મનુષ્યો મોહનીય કર્મનું વેદન કરતા આઠ, સાત અથવા છ કર્મ બાંધે છે. તેમાંથી સાત કર્મબંધક મનુષ્યો શાશ્વત અને આઠ તથા છ કર્મબંધક મનુષ્યો અશાશ્વત છે. આ રીતે બે બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી નવ ભંગ થાય છે.

અસંયોગી એક ભંગ— (૧) સર્વ જીવો સાત કર્મબંધક.

દ્વિસંયોગી ચાર ભંગ—

(૨) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ આઠ કર્મબંધક.

(૩) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક અને ઘણા જીવો આઠ કર્મબંધક.

(૪) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ છ કર્મબંધક.

(૫) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક અને ઘણા જીવો છ કર્મબંધક.

ત્રિસંયોગી—ચાર ભંગ—

(૬) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ આઠ કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક.

(૭) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, એક જીવ આઠ કર્મબંધક, ઘણા જીવો છ કર્મબંધક.

(૮) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, ઘણા જીવો આઠ કર્મબંધક, એક જીવ છ કર્મબંધક.

(૯) ઘણા જીવો સાત કર્મબંધક, ઘણા જીવો આઠ કર્મબંધક, ઘણા જીવો છ કર્મબંધક.

આ રીતે અસંયોગી-૧ + દ્વિસંયોગી ૪ + ત્રિસંયોગી ૪ = ૯ ભંગ થાય.

પાંચ સ્થાવરના અનેક જીવો મોહનીય કર્મનું વેદન કરતા સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાતકર્મ બંધક અને આઠ કર્મબંધક બંને જીવો શાશ્વત હોવાથી અભંગક છે.

નારકી, દેવતા, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય આ ૧૮ દંડકના અનેક જીવો મોહનીય કર્મનું વેદન કરતા સાત અથવા આઠ કર્મ બાંધે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક જીવો શાશ્વત અને આઠ કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત છે. એક બંધસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી તે સર્વમાં ત્રણ-ત્રણ ભંગ થાય છે. ૧૮ દંડક × ૩ ભંગ = ૫૪ ભંગ થાય છે.

આ રીતે મોહનીય કર્મના વેદન સંબંધી સમુચ્ચય અનેક જીવોના ત્રણ ભંગ, મનુષ્યોના નવ ભંગ અને નારકી આદિ ૧૮ દંડકના ૫૪ ભંગ થાય, કુલ ૩+૯+૫૪=૬૬ ભંગ થાય છે.

સમુચ્ચય એક જીવ તથા એક મનુષ્ય વેદનીય કર્મનું વેદન કરતા આઠ,

સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે અથવા અબંધક હોય છે. એક જીવને ચાર બંધ સ્થાનમાંથી કોઈ પણ એક બંધસ્થાન હોય છે અથવા તે અબંધક હોય છે.

શેષ ૨૩ દંડકનો કોઈપણ એક જીવ વેદનીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ અથવા સાત કર્મ બાંધે છે.

સમુચ્ચય અનેક જીવો વેદનીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ, સાત, છ અથવા એક કર્મ બાંધે છે અથવા અબંધક હોય છે. તેમાં આઠ કર્મબંધક અને સાત કર્મબંધક જીવો શાશ્વત છે તથા કેવળી ભગવાનની અપેક્ષાએ એક કર્મબંધક જીવો પણ શાશ્વત છે. શેષ છ કર્મબંધક અને અબંધક જીવો અશાશ્વત છે. આ રીતે બે વિકલ્પો અશાશ્વત હોવાથી નવ ભંગ થાય છે.

અસંયોગી ભંગ- (૧) સર્વ જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક.

દ્વિસંયોગી ભંગ-

- (૨) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક અને એક જીવ છ કર્મબંધક.
- (૩) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક અને અનેક જીવો છ કર્મબંધક.
- (૪) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક અને એક જીવ એક કર્મબંધક.
- (૫) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક અને અનેક જીવો એક કર્મબંધક.

ત્રિસંયોગી ભંગ-

- (૬) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક, એક છ કર્મબંધક અને એક અબંધક.
- (૭) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક, એક છ કર્મબંધક અને અનેક અબંધક.
- (૮) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક, અનેક છ કર્મબંધક અને એક અબંધક.
- (૯) અનેક જીવો સાત-આઠ-એક કર્મબંધક, અનેક છ કર્મબંધક અને અનેક અબંધક.

મનુષ્યોને છોડીને શેષ ૨૩ દંડકના જીવોમાં સાત અથવા આઠ કર્મબંધક જીવો જ હોય છે.

પાંચ સ્થાવરના અનેક જીવોમાં સાત અને આઠ કર્મબંધક જીવો શાશ્વત હોવાથી તેમાં અન્ય ભંગ થતા નથી તેથી તે અભંગક છે. નારડી, દેવતા, વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, તે ૧૮ દંડકના અનેક જીવોમાં સાત કર્મબંધક જીવો શાશ્વત અને આઠ કર્મબંધક જીવો અશાશ્વત હોવાથી ત્રણ ભંગ થાય છે. (૧) સર્વ જીવો સાત કર્મબંધક. (૨) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને એક જીવ આઠ કર્મબંધક. (૩) અનેક જીવો સાત કર્મબંધક અને અનેક જીવો આઠ કર્મબંધક.

અનેક મનુષ્યોમાં સમુચ્ચય જીવોની જેમ સાત, આઠ, છ, એક અને અબંધક, આ પાંચ વિકલ્પોમાંથી કોઈ પણ વિકલ્પ હોય શકે છે. તેમાં સાત કર્મબંધક મનુષ્યો અને કેવળી ભગવાનની અપેક્ષાએ એક કર્મબંધક મનુષ્યો શાશ્વત છે. આયુષ્ય કર્મબંધક મનુષ્યો હંમેશાં હોતા નથી, તેથી તે અશાશ્વત છે. તે જ રીતે છ કર્મબંધક અને અબંધક મનુષ્યો પણ અશાશ્વત હોય છે.

આ રીતે પાંચ વિકલ્પમાંથી ત્રણ વિકલ્પ અશાશ્વત હોવાથી તેના પૂર્વવત્ ૨૭ ભંગ થાય છે. તેમાં અસંયોગી એક ભંગ + દ્વિસંયોગી છ ભંગ + ત્રિસંયોગી બાર ભંગ + ચારસંયોગી આઠ ભંગ કુલ ૨૭ ભંગ થાય છે.

આ રીતે વેદનીય કર્મના વેદન સંબંધી સમુચ્ચય જીવોના ૯ ભંગ, મનુષ્યોના ૨૭ ભંગ અને નારકી આદિ ૧૮ દંડકના ૫૪ ભંગ થાય. સર્વ મળી ૯ + ૨૭ + ૫૪ = ૯૦ ભંગ થાય.

આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર કર્મનું વેદન પણ વેદનીયકર્મની જેમ ચૌદ ગુણસ્થાન સુધી થાય છે. તેથી ચારે અઘાતી કર્મના વેદન સંબંધી ૯૦-૯૦ ભંગ થાય. ૯૦ ભંગ × ૪ કર્મ = ૩૬૦ ભંગ.

વેદતા બાંધેમાં મોહનીય કર્મના વેદન સંબંધી ૬૬ ભંગ અને શેષ સાત કર્મના વેદન સંબંધી ૯૦-૯૦ ભંગ છે ૯૦×૭ = ૬૩૦ + ૬૬ = કુલ ૬૯૬ ભંગ થાય.

(એક જીવની અપેક્ષાએ) એક કર્મવેદન સમયે થતા કર્મબંધ :-

કર્મ	વેદક જીવો	આઠ કર્મબંધક	સાત કર્મબંધક	છ કર્મબંધક	એક કર્મબંધક	અબંધક
જ્ઞાનાવરણીય,	સમુચ્ચય જીવ					
દર્શનાવરણીય	અને મનુષ્ય	✓	✓	✓	✓	×
અને અંતરાય	૨૩ દંડકના જીવ	✓	✓	×	×	×
મોહનીય	સમુચ્ચય જીવ					
	અને મનુષ્ય	✓	✓	✓	×	×
	૨૩ દંડકના જીવ	✓	✓	×	×	×
વેદનીય,	જીવ અને મનુષ્ય	✓	✓	✓	✓	✓
આયુષ્ય,	૨૩ દંડકના જીવ	✓	✓	×	×	×
નામ, ગોત્ર						

(અનેક જીવોની અપેક્ષાએ) એક કર્મવેદનમાં થતા કર્મબંધ(વેદતા બાંધના ભંગ-૬૯૬) :-

કર્મ	વેદક જીવો	આઠ કર્મબંધક	સાત કર્મબંધક	છ કર્મબંધક	એક કર્મબંધક	અબંધક	ભંગ × કર્મ × જીવ =	કુલ ભંગ
જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય	સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	વિકલ્પે	વિકલ્પે	×	૯ × ૩ × ૧ =	૨૭
	મનુષ્યો	વિકલ્પે	✓	વિકલ્પે	વિકલ્પે	×	૨૭ × ૩ × ૧ =	૮૧
	પાંચ સ્થાવરો	✓	✓	×	×	×	અભંગ	
	૧૮ દંડકના જીવો	વિકલ્પે	✓	×	×	×	૩ × ૩ × ૧૮ =	૧૬૨
મોહનીય	સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	વિકલ્પે	×	×	૩ × ૧ × ૧ =	૩
	મનુષ્યો	વિકલ્પે	✓	વિકલ્પે	×	×	૯ × ૧ × ૧ =	૯
	પાંચ સ્થાવરો	✓	✓	×	×	×	અભંગ	
	૧૮ દંડકના જીવો	વિકલ્પે	✓	×	×	×	૩ × ૧ × ૧૮ =	૫૪
વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર	સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	વિકલ્પે	✓	વિકલ્પે	૯ × ૪ × ૧ =	૩૬
	મનુષ્યો	વિકલ્પે	✓	વિકલ્પે	✓	વિકલ્પે	૨૭ × ૪ × ૧ =	૧૦૮
	પાંચ સ્થાવરો	✓	✓	×	×	×	અભંગ	
	૧૮ દંડકના જીવો	વિકલ્પે	✓	×	×	×	૩ × ૪ × ૧૮ =	૨૧૬
							કુલ ભંગ =	૬૯૬

★ સાત કર્મ બંધક = આયુ સિવાય સાત કર્મ બાંધનાર. છ કર્મ બંધક = આયુ + મોહકર્મ સિવાય છ કર્મ બાંધનાર. એક કર્મ બંધક = શાતોવેદનીય કર્મ બાંધનાર. અભંગ = વૈકલ્પિક ભંગ નથી એક જ ભંગ છે.

વેદતા વેદે : ભંગ-૪૨ [૫૬-૨૭]

જીવ એક કર્મનું વેદન કરતા કેટલા કર્મોનું વેદન કરે છે તેનું અહીં વર્ણન છે.

પ્રશ્ન— સમુચ્ચય એક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતાં કેટલા કર્મોનું વેદન કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આઠ અથવા સાત કર્મોનું વેદન કરે છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન બાર ગુણસ્થાન સુધી થાય છે. તેમાં એકથી દશ ગુણસ્થાન સુધીના જીવો આઠ કર્મોનું અને અગિયારમા, બારમા ગુણસ્થાને સાત કર્મોનું વેદન કરે છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર આઠ અથવા સાત કર્મોનું વેદન કરે છે.

શેષ ૨૩ દંડકના પ્રત્યેક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતા નિયમા આઠ કર્મોનું વેદન કરે છે, કારણ કે ૨૩ દંડકના જીવો કોઈ પણ કર્મોનો ક્ષય કરી શકતા નથી.

સમુચ્ચય અનેક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ અથવા સાત કર્મોનું વેદન કરે છે. તેમાં આઠ કર્મવેદક જીવો શાશ્વતા અને અગિયારમું-બારમું ગુણસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી સાત કર્મવેદક જીવો અશાશ્વતા છે. એક વિકલ્પ અશાશ્વત હોવાથી ત્રણ ભંગ થાય છે.

૧. સર્વ જીવો આઠ કર્મવેદક.
૨. ઘણા જીવો આઠ કર્મવેદક છે, એક જીવ સાત કર્મવેદક.
૩. ઘણા જીવો આઠ કર્મવેદક છે, ઘણા જીવો સાત કર્મવેદક.

અનેક મનુષ્યો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ અથવા સાત કર્મોનું વેદન કરે છે. તેમાં પણ સમુચ્ચય જીવોની જેમ ત્રણ ભંગ થાય છે.

૨૩ દંડકના અનેક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતા આઠ કર્મોનું જ વેદન કરે છે તેમાં અન્ય વિકલ્પો ન હોવાથી અભંગક છે.

આ રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વેદન સંબંધી સમુચ્ચય જીવોના ૩ ભંગ અને અનેક મનુષ્યોના ૩ ભંગ, ૩+૩=કુલ ૬ ભંગ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જેમ દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મનો ઉદય પણ બાર ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, તેથી તેના પણ ૬-૬ ભંગ થાય.

સમુચ્ચય એક તથા અનેક જીવો અને ૨૪ દંડકના એક તથા અનેક જીવો મોહનીય કર્મનું વેદન કરતા અવશ્ય આઠ કર્મોનું વેદન કરે છે. મોહનીય કર્મનો ઉદય દશ ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. દશ ગુણસ્થાન સુધી જીવને આઠ કર્મોનો જ ઉદય હોય છે. તેમાં અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી.

સમુચ્ચય એક જીવ વેદનીય કર્મનું વેદન કરતા આઠ, સાત અથવા ચાર કર્મોનું વેદન કરે છે. વેદનીય કર્મનો ઉદય ચૌદ ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. તેમાં એકથી દશ ગુણસ્થાન સુધી આઠ કર્મોનો ઉદય, અગિયારમે-બારમે ગુણસ્થાને મોહનીય કર્મને છોડીને સાત કર્મોનો ઉદય અને તેરમે-ચૌદમે ગુણસ્થાને ચાર અઘાતી કર્મોનો ઉદય હોય છે.

એક મનુષ્ય વેદનીય કર્મનું વેદન કરતા સમુચ્ચય એક જીવની જેમ આઠ, સાત અથવા ચાર કર્મોનું વેદન કરે છે. એક જીવમાં કોઈ પણ એક વિકલ્પ હોય છે.

શેષ ૨૩ દંડકના એક જીવ વેદનીય કર્મનું વેદન કરતા અવશ્ય આઠ કર્મોનું વેદન કરે છે.

સમુચ્ચય અનેક જીવો વેદનીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ, સાત અથવા ચાર કર્મોનું વેદન કરે છે. તેમાં આઠ કર્મવેદક જીવો શાશ્વત છે તથા કેવળી ભગવાનની અપેક્ષાએ ચાર કર્મવેદક જીવો પણ શાશ્વત છે અને અગિયારમું-બારમું ગુણસ્થાન અશાશ્વત હોવાથી સાત કર્મવેદક જીવો અશાશ્વત છે. એક વિકલ્પ અશાશ્વત હોવાથી ત્રણ ભંગ થાય છે.

૧. સર્વ(ઘણા) જીવો આઠ-ચાર કર્મવેદક.
૨. ઘણા જીવો આઠ-ચાર કર્મવેદક અને એક જીવ સાત કર્મવેદક.
૩. ઘણા જીવો આઠ-ચાર કર્મવેદક અને ઘણા જીવો સાત કર્મવેદક.

અનેક મનુષ્યો વેદનીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ, સાત અથવા ચાર કર્મોનું વેદન કરે છે. તેમાં પણ સમુચ્ચય અનેક જીવોની જેમ ત્રણ ભંગ થાય છે.

શેષ ૨૩ દંડકના અનેક જીવો વેદનીય કર્મનું વેદન કરતાં આઠ કર્મોનું વેદન કરે છે તેમાં અન્ય વિકલ્પો નથી.

આ રીતે વેદનીય કર્મના વેદન સંબંધી સમુચ્ચય જીવો અને મનુષ્યોના ૩+૩ ભંગ = ૬ ભંગ થાય છે.

આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર કર્મનો ઉદય પણ વેદનીયકર્મની જેમ ચૌદ ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, તેથી તેના પણ ૬-૬ ભંગ થાય છે.

આ રીતે વેદતા વેદેમાં મોહનીય કર્મના વેદન સંબંધી ભંગ નથી અને શેષ સાત કર્મોના ૬-૬ ભંગ થાય. તેથી ૭ કર્મો $\times$ ૬ ભંગ = ૪૨ ભંગ થાય.

(એક જીવની અપેક્ષાએ) એક કર્મવેદન સમયે થતા કર્મવેદન :-

કર્મ	વેદક જીવ	આઠ કર્મ વેદક	સાત કર્મ વેદક	ચાર કર્મ વેદક
જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય	સમુચ્ચય જીવ અને મનુષ્ય	✓	✓	×
	૨૩ દંડકના જીવ	✓	×	×
મોહનીય	૨૪ દંડકના જીવ	✓	×	×
વેદનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર	સમુચ્ચય જીવ અને મનુષ્ય	✓	✓	✓
	૨૩ દંડકના જીવ	✓	×	×

★ સાત કર્મ વેદક = મોહનીય કર્મ સિવાય. ચાર કર્મવેદક = ચારે અઘાતી કર્મ.

(અનેક જીવોની અપેક્ષાએ) કર્મવેદનમાં કર્મવેદન (વેદતા વેદે ભંગ-૪૨) :-

કર્મ	વેદક જીવો	આઠ કર્મ વેદક	સાત કર્મ વેદક	ચાર કર્મ વેદક	ભંગ $\times$ કર્મ $\times$ જીવ = કુલ ભંગ સંખ્યા
જ્ઞાનાવર. દર્શનાવર. અંતરાય	જીવ અને મનુષ્ય	✓	વિકલ્પે	×	૩ $\times$ ૩ $\times$ ૨ = ૧૮
	૨૩ દંડક	✓	×	×	અભંગ
મોહનીય	સર્વ જીવો	✓	×	×	અભંગ
વેદનીય આયુ નામ ગોત્ર	જીવ અને મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	✓	૩ $\times$ ૪ $\times$ ૨ = ૨૪
	૨૩ દંડક	✓	×	×	અભંગ
					કુલ = ૪૨

★ અભંગ = વૈકલ્પિક ભંગ નથી એક જ વિકલ્પ છે. જ્ઞાનાવર. = જ્ઞાનાવરણીય

[૧૯] સર્વ યુવોનો આહાર

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૨૮/૧]

- ૧ સચ્ચિત્તાહારટ્ટી કેવઙ્, કિં વા વિ સવ્વઓ ચેવ ।
 કઙ્ઘાગં સવ્વે ખલુ, પરિણામે ચેવ બોદ્ધવ્વે ॥૧॥
 ઈર્ગિદિયસરીરાઈ, લોમાહારો તહેવ મળભક્ખી ।
 ઈર્સિં તુ પયાણં, વિભાવણા હોઙ્ કાયવ્વા ॥૨॥

ગાથાર્થ :- આ થોકડામાં ૧૧ દ્વારના માધ્યમથી ૨૪ દંડકના જીવોમાં આહારનું વર્ણન છે. તે અગિયાર દ્વાર આ પ્રમાણે છે- (૧) સચિત્તાહાર, (૨) આહારાર્થી, (૩) કેટલા કાળે આહાર ગ્રહણ કરે? (૪) શેનો આહાર કરે છે? (૫) સર્વ આત્મ પ્રદેશોથી આહાર કરે છે. (૬) કેટલા ભાગનો આહાર કરે? (૭) શું સર્વ પુદ્ગલોનો આહાર કરે? (૮) આહાર પરિણમન (૯) એકેન્દ્રિયાદિના શરીરનો આહાર (૧૦) લોમાહારી કે પ્રક્ષેપાહારી (૧૧) ઓજાહારી કે મનોભક્ષી.

આહાર - આહાર સંજ્ઞાથી પ્રેરિત જીવ, શરીર નિર્માણ કે શરીર પુષ્ટિ માટે જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે તેને આહાર કહેવામાં આવે છે. આહારના ત્રણ પ્રકાર છે.

- (૧) જીવ દ્વારા ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલો સચિત્ત હોય, તો તે સચિત્તાહાર છે.
 (૨) જીવ દ્વારા ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલો અચિત્ત હોય, તો તે અચિત્તાહાર છે.
 (૩) જીવ દ્વારા ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલોમાં કેટલાક સચિત્ત અને કેટલાક અચિત્ત હોય, તો તે મિશ્રાહાર છે. પ્રકારાંતરથી આહારના ત્રણ પ્રકાર છે.
 (૧) ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થાય, ત્યાં સુધી અનાભોગ પણે જે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય, તે ઓજાહાર છે.
 (૨) શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછી રોમરાય દ્વારા અનાભોગપણે ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલો લોમાહાર છે.
 (૩) ઈચ્છાપૂર્વક મુખમાં જેનો પ્રક્ષેપ કરાય તેમજ ઈજેક્શન કે ટ્યુબ દ્વારા શરીરમાં જાય, તે પ્રક્ષેપાહાર છે. ઓજાહાર શરીર દ્વારા, લોમાહાર ત્વયા દ્વારા અને પ્રક્ષેપાહાર ક્વલાદિ દ્વારા ગ્રહણ થાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારના આહારમાં ઓજાહાર અનાભોગપણે-ઈચ્છા વિના ગ્રહણ થાય છે, લોમાહાર આભોગપણે-ઈચ્છાપૂર્વક(નારકીની અપેક્ષાએ) અને

અનાભોગપણે(સર્વ જીવોને હોય) તે બંને પ્રકારે ગ્રહણ થાય અને પ્રક્ષેપાહાર આભોગપણે-ઈચ્છાપૂર્વક જ ગ્રહણ થાય છે.

(૧) સચિતાહારી- નારકી, દશ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો, આ ચૌદ દંડકના વૈક્રિય શરીરી જીવો અચિત્ત પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે અને પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, આ દશ દંડકના ઔદારિક શરીરી જીવો સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર, ત્રણે પ્રકારના પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે.

(૨) આહારાર્થી- ૨૪ દંડકના જીવોને આહારની અભિલાષા થાય છે.

(૩) કેટલા કાલે- આહારના બે પ્રકાર છે- ૧. ઈચ્છાપૂર્વક ગ્રહણ થતો આહાર આભોગ નિર્વર્તિત આહાર છે અને ૨. ઈચ્છા વિના ગ્રહણ થતો આહાર અનોભાગ નિર્વર્તિત આહાર છે. અનાભોગ નિર્વર્તિત આહાર સમસ્ત સંસારી જીવોને નિરંતર ગ્રહણ થાય છે. આભોગનિર્વર્તિત આહારની કાલ માર્યદા ૨૪ દંડકના જીવોમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવોના આભોગ નિર્વર્તિત આહારેચ્છાનું અંતર :-

જીવ પ્રકાર	જથ્થા	ઉત્કૃષ્ટ
નારકી	અસંખ્યાત સમયનું અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્યાત સમયનું અંતર્મુહૂર્ત
ભવનપતિ દેવ-અસુરકુમાર	એક દિવસ	સાધિક ૧૦૦૦ વર્ષ
નવનિકાય તથા વ્યંતર દેવ	એક દિવસ	અનેક દિવસ
જ્યોતિષી દેવ	અનેક દિવસ	અનેક દિવસ
સૌધર્મ દેવલોકના દેવ	અનેક દિવસ	૨૦૦૦ વર્ષ
ઈશાન દેવલોકના દેવ	સાધિક અનેક દિવસ	સાધિક ૨૦૦૦ વર્ષ
સનત્કુમાર દેવલોકના દેવ	૨૦૦૦ વર્ષ	૭૦૦૦ વર્ષ
માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવ	સાધિક ૨૦૦૦ વર્ષ	સાધિક ૭૦૦૦ વર્ષ
બ્રહ્મ દેવલોકના દેવ	૭૦૦૦ વર્ષ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ
લાંતક દેવલોકના દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	૧૪,૦૦૦ વર્ષ
મહાશુક દેવલોકના દેવ	૧૪૦૦૦ વર્ષ	૧૭૦૦૦ વર્ષ
સહસ્રાર દેવલોકના દેવ	૧૭૦૦૦ વર્ષ	૧૮૦૦૦ વર્ષ

જીવ પ્રકાર	જયન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
આણત દેવલોકના દેવ	૧૮,૦૦૦ વર્ષ	૧૯,૦૦૦ વર્ષ
પ્રાણત દેવલોકના દેવ	૧૯,૦૦૦ વર્ષ	૨૦,૦૦૦ વર્ષ
આરણ દેવલોકના દેવ	૨૦,૦૦૦ વર્ષ	૨૧,૦૦૦ વર્ષ
અચ્યુત દેવલોકના દેવ	૨૧,૦૦૦ વર્ષ	૨૨,૦૦૦ વર્ષ
પ્રથમ ઐવેયકના દેવ	૨૨,૦૦૦ વર્ષ	૨૩,૦૦૦ વર્ષ
બીજી ઐવેયકના દેવ	૨૩,૦૦૦ વર્ષ	૨૪,૦૦૦ વર્ષ
ત્રીજી ઐવેયકના દેવ	૨૪,૦૦૦ વર્ષ	૨૫,૦૦૦ વર્ષ
ચોથી ઐવેયકના દેવ	૨૫,૦૦૦ વર્ષ	૨૬,૦૦૦ વર્ષ
પાંચમી ઐવેયકના દેવ	૨૬,૦૦૦ વર્ષ	૨૭,૦૦૦ વર્ષ
છઠી ઐવેયકના દેવ	૨૭,૦૦૦ વર્ષ	૨૮,૦૦૦ વર્ષ
સાતમી ઐવેયકના દેવ	૨૮,૦૦૦ વર્ષ	૨૯,૦૦૦ વર્ષ
આઠમી ઐવેયકના દેવ	૨૯,૦૦૦ વર્ષ	૩૦,૦૦૦ વર્ષ
નવમી ઐવેયકના દેવ	૩૦,૦૦૦ વર્ષ	૩૧,૦૦૦ વર્ષ
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ	૩૧,૦૦૦ વર્ષ	૩૩,૦૦૦ વર્ષ
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ	૩૩,૦૦૦ વર્ષ	૩૩,૦૦૦ વર્ષ
પાંચ સ્થાવર	નિરંતર	નિરંતર
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	વિમાત્રાથી	વિમાત્રાથી
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	અંતમુહૂર્ત	બે દિવસે
મનુષ્ય	અંતમુહૂર્ત	ત્રણ દિવસે

(૪) કેવા પુદ્ગલોનો આહાર— સમસ્ત સંસારી જીવો દ્રવ્યથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધનો, ક્ષેત્રથી અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોનો, કાલથી — એકથી દશ સમયની અથવા સંખ્યાત કે અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોનો, તે બાર બોલનો ભાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ યુક્ત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. વર્ણથી પાંચ વર્ણ, ગંધથી બે ગંધ, રસથી પાંચ રસ, સ્પર્શથી આઠ સ્પર્શ યુક્ત, આ રીતે ૫ + ૨ + ૫ + ૮ = ૨૦ બોલ યુક્ત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. તેમાં કાળા વર્ણાદિમાં એક ગુણ કાળો યાવત્ દશ ગુણ કાળો, સંખ્યાત ગુણકાળો, અસંખ્યાતગુણ કાળો અને

અનંતગુણ કાળો, આ રીતે ૧૩ પ્રકાર છે. ૨૦ બોલમાં તેર-તેર પ્રકાર થતાં ૨૦ × ૧૩ = ૨૬૦ બોલ થાય. તે ઉપરાંત આત્મ પ્રદેશો સાથે (૧) સ્પૃષ્ટ (૨) અવગાઢ (૩) અનંતરાવગાઢ (૪) સૂક્ષ્મ (૫) બાદર (૬) ઉપરથી (૭) નીચેથી (૮) તિરછેથી (૯) ગ્રહણકાલના આદિમાં (૧૦) મધ્યમાં (૧૧) અંતમાં (૧૨) સ્વવિષય-પોતાને યોગ્ય (૧૩) આનુપૂર્વીથી-ક્રમશઃ (૧૪) ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ દિશામાંથી આવેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે.

આ રીતે સર્વ મળીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલના ૧૨ બોલ; ભાવના ૨૬૦ બોલ + સ્પૃષ્ટાદિ ૧૪ બોલ (૧+૧+૧૨+૨૬૦+૧૪) = ૨૮૮ પ્રકારે આહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય છે. તેમાં એકેન્દ્રિય જીવો અલોકના વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ ૩, ૪, ૫ દિશા અને વ્યાઘાત ન હોય, તો ૬ દિશામાંથી આવેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

નારકીઓનો આહાર- નારકીઓ પ્રાયઃકાળા અને નીલા, આ બે અશુભ વર્ણ-વાળા, દુર્ગંધી ગંધના, તીખો અને કડવો આ બે અશુભ રસવાળા અને કર્કશ, ગુરુ, શીત અને રૂક્ષ આ ચાર અશુભ સ્પર્શ યુક્ત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોના વર્ણાદિનો નાશ કરીને અપૂર્વ-અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે પરિણત કરેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. નારકીઓને તીવ્રતમ પાપના ઉદયે તે પુદ્ગલો અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અશુભ, અમનોજ, અતૃપ્તિકર રૂપે અને દુઃખરૂપે પરિણત થાય છે.

ભવિષ્યમાં તીર્થકરાદિ ઉત્તમ પદવી પ્રાપ્ત કરનાર નૈરયિકો ક્યારેક પોતાના શુભ કર્મોદયે અશુભ પુદ્ગલોનો આહાર કરતા નથી. ત્યારે તેણે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો શુભ રૂપે પરિણમન પામે છે.

દેવોનો આહાર- દેવો પ્રાયઃ વર્ણથી પીળા અને શ્વેતવર્ણના, સુગંધી, ખાટા અને મીઠા રસવાળા અને સ્પર્શથી મૃદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. આહાર રૂપે ગ્રહણ કરતા પુદ્ગલોના વર્ણાદિનો નાશ કરી નવા શુભ વર્ણાદિ રૂપે પરિણત થયેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. દેવોના પુણ્યોદયે તે પુદ્ગલો ઈષ્ટ, કાંત, પ્રિય, શુભ, મનોજ, તૃપ્તિકર રૂપે અને સુખરૂપે પરિણત થાય છે.

ઔદારિકના દશ દંડકના જીવો પોત-પોતાના કર્માનુસાર શુભાશુભ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને તે ઈષ્ટાનિષ્ટ રૂપે સુખ કે દુઃખ રૂપે પરિણમન પામે છે.

(૫) **સર્વાત્મ પ્રદેશોથી**- નારકી આદિ ૨૪ દંડકના જીવો (૧) આહાર ગ્રહણ કરે છે, (૨) પરિણમન કરે છે, (૩) શ્વાસ લે છે, (૪) મૂકે છે, (૫) વારંવાર ગ્રહણ કરે છે, (૬) વારંવાર પરિણમન કરે છે, (૭) વારંવાર શ્વાસ લે છે, (૮) વારંવાર મૂકે છે, (૯) કદાચિત્ ગ્રહણ કરે છે, (૧૦) કદાચિત્ પરિણમન કરે છે, (૧૧)

કદાચિત્ શ્વાસ લે છે અને (૧૨) કદાચિત્ મૂકે છે. આ બારે ક્રિયાઓ સર્વાત્મપ્રદેશોથી જ થાય છે અને તે બાર ક્રિયામાંથી એકથી ચાર બોલ અનાભોગ આહારની અપેક્ષાએ, ૫ થી ૮ બોલ પર્યાપ્ત બોલની અપેક્ષાએ અને ૯ થી ૧૨ બોલ અપર્યાપ્ત જીવોની અપેક્ષાએ છે.

(૬) કેટલા ભાગનો આહાર— ૨૪ દંડકના જીવો ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાંથી અસંખ્યાતમા ભાગનો આહાર કરે છે અને અનંતમા ભાગનું આસ્વાદન કરે છે. જેમ ગાય આદિ એક સાથે ઘણું ઘાસ મોઢામાં લે છે પરંતુ તેમાંથી કેટલુંક ઘાસ પડી જાય છે. ગ્રહણ કરેલા ઘાસમાંથી કેટલોક ભાગ આહાર રૂપે અંદર જાય અને તેમાંથી થોડાક ભાગનું જ આસ્વાદન થાય છે. બીજો ભાગ આસ્વાદન કર્યા વિના જ શરીર રૂપે પરિણત થાય છે.

(૭) સર્વ— ૨૪ દંડકના જીવો જ આહારના પુદ્ગલો લોમાહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે તે સંપૂર્ણપણે પરિણત થઈ જાય છે અને પ્રક્ષેપાહાર રૂપે ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલોમાંથી કેટલોક ભાગ નાશ પામે છે અને કેટલોક ભાગ પરિણત થાય છે. નારકી, દેવતા અને એકેન્દ્રિય જીવોને લોમાહાર જ છે તેથી સંપૂર્ણ પણે પરિણત થાય અને વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યોનો લોમાહાર પૂર્ણપણે પરિણત થાય અને પ્રક્ષેપાહારમાંથી કેટલોક ભાગ (સંખ્યાતા હજારો ભાગ) નાશ પામી જાય અને કેટલોક ભાગ (સંખ્યાતમો ભાગ) પરિણત થાય છે.

(૮) પરિણામ— નારકીનો આહાર પંચેન્દ્રિયપણે અને અશુભપણે પરિણત થાય, દેવોનો આહાર પંચેન્દ્રિયપણે અને શુભપણે પરિણત થાય, ઔદારિકના દશ દંડકના જીવોનો આહાર પોતાની જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય, તે રૂપે અને શુભાશુભ રૂપે પરિણત થાય.

(૯) એકેન્દ્રિયાદિ શરીર દ્વાર— ૨૪ દંડકના જીવો પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય શરીરના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે અને વર્તમાન પર્યાયની અપેક્ષાએ પોતાની ઈન્દ્રિયો પ્રમાણે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. નારકી, દેવતા, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અને મનુષ્યો પંચેન્દ્રિયના શરીરનો, પાંચ સ્થાવર એકેન્દ્રિયના શરીરનો બેઈન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિયના શરીરનો; તેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિયના શરીરનો અને ચૌરેન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિયના શરીરનો આહાર કરે છે.

(૧૦) લોમાહાર— નારકી, દેવતા અને પાંચ સ્થાવરો લોમાહારી છે. ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય લોમાહારી અને પ્રક્ષેપાહારી છે.

(૧૧) મનોભક્ષી— દેવતાના તેર દંડકના જીવો મનોભક્ષી છે. આહારની ઈચ્છા થાય ત્યારે મનથી જ શુભ પુદ્ગલો ગ્રહણ થઈ જાય અને તેનાથી દેવોને તૃપ્તિ

થાય છે. શેષ ૧૧ દંડકના જીવો મનોભક્ષી નથી. ૨૪ દંડકના જીવો ઓજાહારી છે. સચિતાહારાદિ આહાર સંબંધી ૧૧ દ્વાર :-

દ્વાર	નારકી	દેવતા	એકેન્દ્રિય	વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચે. મનુષ્ય
૧ સચિતાહારાદિ	અચિતાહારી	અચિતાહારી	સચિત, અચિત, મિશ્રાહારી	સચિત, અચિત, મિશ્રાહારી
૨ આહારાર્થી	છે	છે	છે	છે
૩ અણાભોગ આહાર કેટલા સમયે ?	નિરંતર	નિરંતર	નિરંતર	નિરંતર
આભોગ આહાર કેટલા સમયે	અંતર્મુહૂર્ત	જઘન્ય એકાંતરે ઉ. ૩૩૦૦૦ વર્ષ	નિરંતર	વિકલેન્દ્રિય અંતર્મુહૂર્ત, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઉં બે દિવસે, મનુષ્ય ત્રણ દિવસે,
૪ કેવો આહાર	અશુભ	શુભ	શુભાશુભ	શુભાશુભ
૫ સર્વતઃ/ દિશા	સર્વાત્મના, છ દિશા	સર્વાત્મના, છ દિશા	સર્વાત્મના, ૩,૪,૫,૬ દિશા	સર્વાત્મના, છ દિશા
૬ કેટલા ભાગનો આહાર	અસં ભાગ	અસં ભાગ	અસં ભાગ	અસંખ્યાતમા ભાગ
કેટલા ભાગનું આસ્વાદન	અનંતમા ભાગ	અનંતમા ભાગ	અનંતમા ભાગ	અનંતમા ભાગ
૭ સર્વતઃ પરિણમન	અપરિશેષ પરિણમન	અપરિશેષ પરિણમન	અપરિશેષ પરિણમન	લોમાન્ = સર્વતઃ, પ્રક્ષેપાન્ = સંખ્યા- તમા ભાગનો
૮ પરિણામ	પાંચે ઈન્દ્રિયપણે અશુભપણે	પાંચે ઈન્દ્રિયપણે શુભપણે	એકેન્દ્રિયપણે શુભાશુભપણે	બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ યથાયોગ્ય ઈન્દ્રિયપણે. શુભાશુભપણે

દ્વાર	નારકી	દેવતા	એકેન્દ્રિય	વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચે. મનુષ્ય
૯ એકેન્દ્રિયાદિ પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ ગ્રહણ	એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિયના પુદ્ગલો	એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિયના પુદ્ગલો	એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિયના પુદ્ગલો	એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિયના પુદ્ગલો
વર્તમાન પર્યાય પ્રજ્ઞાપના	પંચેન્દ્રિયના પુદ્ગલો	પંચેન્દ્રિયના પુદ્ગલો	એકેન્દ્રિયના પુદ્ગલો	યથા યોગ્ય બેઈં તેઈં ચૌરેં પુદ્ગલો
૧૦ લોમાહારાદિ	લોમાહાર	લોમાહાર	લોમાહાર	લોમાહાર- પ્રક્ષેપાહાર
૧૧ ઓજાહારાદિ	ઓજાહારી	ઓજાહારી મનોભક્ષી	ઓજાહારી	ઓજાહારી
★ જીવ અનંતપ્રદેશી, અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ, એકથી અસંખ્ય સમયની સ્થિતિ- વાળા અને એકથી અનંતગુણ યુક્ત પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ તથા ચારથી આઠ સ્પર્શ યુક્ત, આત્મપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.				

આહારક-અનાહારક

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પદ-૨૮/૨]

આહાર ભવિય સણ્ણી, લેસ્સા દિટ્ઠી ય સંજય કસાણ ।
જાણે જોગુવઓગે, વેદે ય સરીર પજ્જત્તી ॥

ગાથાર્થ— આ થોકડામાં તેર દ્વારથી આહારક-અનાહારકનું વર્ણન છે. તેર દ્વારો
આ પ્રમાણે છે— (૧) આહારદ્વાર, (૨) ભવીદ્વાર (૩) સંજીદ્વાર (૪) લેશ્યાદ્વાર
(૫) દષ્ટિદ્વાર (૬) સંયતદ્વાર (૭) કષાયદ્વાર (૮) જ્ઞાનદ્વાર (૯) યોગદ્વાર,
(૧૦) ઉપયોગદ્વાર (૧૧) વેદદ્વાર (૧૨) શરીરદ્વાર અને (૧૩) પર્યાપ્તિદ્વાર.

અહીં 'ભવી' આદિ શબ્દોના ગ્રહણથી તેના પ્રતિપક્ષી 'અભવી' આદિનું
પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.

- (૧) આહારદ્વારના બે ભેદ— ૧. આહારક, ૨. અનાહારક.
- (૨) ભવીદ્વારના ત્રણ ભેદ— ૧. ભવસિદ્ધિક ૨. અભવસિદ્ધિક, ૩. નોભવસિદ્ધિક નોઅભવસિદ્ધિક.
- (૩) સંજીદ્વારના ત્રણ ભેદ— ૧. સંજી, ૨. અસંજી, ૩. નોસંજી—નોઅસંજી.
- (૪) લેશ્યાદ્વારના આઠ ભેદ— ૧. સલેશી, ૨. કૃષ્ણલેશી ૩. નીલલેશી ૪. કાપોતલેશી ૫. તેજોલેશી ૬. પદ્મલેશી ૭. શુકલલેશી ૮. અલેશી.
- (૫) દષ્ટિદ્વારના ત્રણ ભેદ— ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ, ૨. મિથ્યાદષ્ટિ, ૩. મિશ્રદષ્ટિ.
- (૬) સંયતદ્વારના ચારભેદ— ૧. સંયત, ૨. અસંયત, ૩. સંયતાસંયત, ૪. નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત.
- (૭) ક્ષાયદ્વારના છ ભેદ— ૧. સક્ષાયી, ૨. ક્રોધક્ષાયી, ૩. માનક્ષાયી ૪. માયાક્ષાયી, ૫. લોભક્ષાયી ૬. અક્ષાયી.
- (૮) જ્ઞાનદ્વારના દશભેદ— ૧. સજ્ઞાની, ૨. મતિજ્ઞાની, ૩. શ્રુતજ્ઞાની, ૪. અવધિજ્ઞાની, ૫. મનઃપર્યવજ્ઞાની, ૬. કેવળજ્ઞાની, ૭. અજ્ઞાની, ૮. મતિ અજ્ઞાની, ૯. શ્રુત અજ્ઞાની, ૧૦. વિભંગજ્ઞાની.
- (૯) યોગદ્વારના પાંચ ભેદ— ૧. સયોગી, ૨. મનયોગી, ૩. વચનયોગી, ૪. કાયયોગી, ૫. અયોગી.
- (૧૦) ઉપયોગદ્વારના બે ભેદ— ૧. સાકારોપયોગી ૨. અનાકારોપયોગી.
- (૧૧) વેદદ્વારના પાંચ ભેદ— ૧. સવેદી, ૨. સ્ત્રીવેદી, ૩. પુરુષવેદી, ૪. નપુંસકવેદી, ૫. અવેદી.
- (૧૨) શરીરદ્વારના સાતભેદ— ૧. સશરીરી, ૨. ઔદારિકશરીરી, ૩. વૈક્રિયશરીરી, ૪. આહારકશરીરી, ૫. તેજસશરીરી, ૬. કાર્મણશરીરી, ૭. અશરીરી.
- (૧૩) પર્યાપ્તિદ્વારના બાર દ્વાર— ૧. આહારપર્યાપ્તિ, ૨. શરીરપર્યાપ્તિ, ૩. ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, ૪. સ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ, ૫. ભાષાપર્યાપ્તિ, ૬. મનપર્યાપ્તિ, ૭ થી ૧૨. છ પ્રકારની અપર્યાપ્તિ.
- (૧) આહાર દ્વાર— શરીર નિર્માણ માટે અને તેને ટકાવવા માટે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવા, તેને આહાર કહે છે. પ્રત્યેક સંસારી જીવ જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત પોતાના

શરીરને ટકાવી રાખવા માટે શરીર યોગ્ય પુદ્ગલો નિરંતર ગ્રહણ કરે છે તેથી તે આહારક જ હોય છે. તેમ છતાં ચાર અવસ્થામાં તે અનાહારક હોય છે.

(૧) વિગ્રહગતિમાં (૨) કેવળી સમુદ્ઘાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયમાં (૩) અયોગી અવસ્થામાં અને (૪) સિદ્ધાવસ્થામાં.

ઉપરોક્ત ૧૩ દ્વારના ૬૯ બોલમાં જે જે બોલમાં અનાહારકપણાની ચાર અવસ્થામાંથી કોઈ પણ અવસ્થા ઘટિત થતી હોય, તે જીવ અનાહારક અને તે સિવાયના જીવો આહારક છે.

૨૪ દંડકના એક-એક જીવમાં એક સમયે આહારક અથવા અનાહારક, કોઈ પણ એક જ અવસ્થા હોય છે.

એક દંડકના અનેક જીવોમાં કેટલાક જીવો આહારક, કેટલાક જીવો અનાહારક હોય છે. કેટલાક બોલમાં અનાહારક જીવો હંમેશાં ન હોય, કેટલાક બોલમાં આહારક-અનાહારક બંને પ્રકારના જીવો હંમેશાં ન હોય, આ રીતે વિવિધ વિકલ્પો થાય છે.

અભંગક — જે બોલમાં આહારક અને અનાહારક બંને પ્રકારના અનેક જીવો હંમેશાં હોય, તે જીવોમાં અન્ય ભંગ થતા નથી તેથી તે અભંગક કહેવાય છે.

ત્રણ ભંગ — જે બોલમાં આહારક જીવો હંમેશાં હોય અને અનાહારક જીવો હંમેશાં ન હોય, તે બોલમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. (૧) સર્વ જીવો આહારક. (૨) અનેક જીવો આહારક, એક જીવ અનાહારક. (૩) અનેક જીવો આહારક, અનેક જીવો અનાહારક.

છ ભંગ — જે બોલમાં આહારક અને અનાહારક બંને પ્રકારના જીવો હંમેશાં ન હોય અર્થાત્ બંને અશાશ્વત હોય; તે બોલમાં છ ભંગ થાય છે.

(૧) સર્વ જીવો આહારક હોય (૨) સર્વ જીવો અનાહારક (૩) એક જીવ આહારક, એક જીવ અનાહારક (૪) એક જીવ આહારક, અનેક જીવો અનાહારક (૫) અનેક જીવો આહારક, એક જીવ અનાહારક (૬) અનેક જીવો આહારક, અનેક જીવો અનાહારક.

૧. જીવ દ્વાર — સમુચ્ચય અનેક જીવો અને પાંચ સ્થાવર જીવોમાં વિગ્રહગતિ-વાળા જીવો હંમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેમાં અનેક જીવો આહારક અને અનેક

અનાહારક હોય છે, તે અભંગક છે. શેષ ૧૯ દંડકના જીવોમાં આહારક જીવો હંમેશાં હોય છે પરંતુ ઉત્પત્તિના વિરહકાલમાં અનાહારક જીવો હોતા નથી તેથી તે અશાશ્વત છે. તેમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. સિદ્ધ જીવો અનાહારક હોય છે.

૨. ભવસિદ્ધિક દ્વાર — ૨૪ દંડકમાં ભવી અને અભવી બંને પ્રકાના જીવો હોય છે. તેમાં પાંચ સ્થાવરના ભવી-અભવી જીવોમાં સમુચ્ચય જીવોની જેમ અભંગક અને ૧૯ દંડકના જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. નોભવી નોઅભવી સિદ્ધ જીવો અનાહારક છે.

૩. સંજી દ્વાર — પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયને છોડીને ૧૬ દંડકના જીવો સંજી છે. સમુચ્ચય સંજી જીવો અને ૧૬ દંડકના સંજી જીવોમાં આહારક જીવો હંમેશાં હોય છે પરંતુ અનાહારક જીવો અશાશ્વત છે, તેથી તેમાં ત્રણ ભંગ છે. અસંજી — જ્યોતિષી અને વૈમાનિકને છોડીને ૨૨ દંડકના જીવો અસંજી હોય છે. અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય મરીને પ્રથમ નરક, ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અસંજીની ગણના થાય છે. તેમાં પાંચ સ્થાવરમાં અભંગક. ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ ભંગ અને અસંજી નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર અને સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં છ ભંગ થાય છે.

અસંજી નારકીઓ કે દેવોની સંખ્યા અત્યંત અલ્પ અને અલ્પકાલીન હોય છે તેથી તેમાં આહારક અને અનાહારક બંને પ્રકારના જીવો અશાશ્વત છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનો ૨૪ મુહૂર્તનો ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ છે. વિરહકાલમાં વિગ્રહગતિવાળા જીવો ન હોવાથી અનાહારક જીવો હોતા નથી અને તે વિરહકાલમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ જીવો પોતાનું અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય ભોગવી નાશ પામી જાય છે, તેથી આહારક જીવો પણ રહેતા નથી. આ રીતે બંને પ્રકારના જીવો અશાશ્વત છે તેમાં છ ભંગ થાય છે.

નોસંજી નોઅસંજીમાં સમુચ્ચય જીવો, તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યો અને સિદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંથી સમુચ્ચય જીવો અને મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગ અને સિદ્ધો અનાહારક હોય છે.

૪. લેશ્યા દ્વાર— સલેશી જીવોમાં સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવરના જીવો અભંગક, શેષ ૧૯ દંડકના સલેશી જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે.

કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશી પાંચ સ્થાવરો અભંગક, તેજોલેશી પૃથ્વી-

પાણી-વનસ્પતિમાં છ ભંગ. તેજોલેશી દેવો મરીને પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ તેજોલેશ્યા હોય છે. તેવા જીવો બહુ થોડા હોય છે અને તે જીવોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ તેજોલેશ્યા હોવાથી તે અલ્પકાલીન છે, તેથી તેમાં આહારક-અનાહારક બંને પ્રકારના જીવો અશાશ્વત હોવાથી છ ભંગ થાય છે.

શેષ ૧૯ દંડકના જીવોમાં જે જે લેશ્યા હોય તેમાં ત્રણ ભંગ થાય છે.

અલેશી— સમુચ્ચય જીવો, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યો અને સિદ્ધો અલેશી છે. અલેશી જીવો અનાહારક જ હોય છે.

૫. દષ્ટિ દ્વાર— સમ્યગ દષ્ટિ— સમુચ્ચય જીવોમાં અભંગ. પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયને છોડીને શેષ ૧૬ દંડકના જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય. સમ્યગદષ્ટિ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં છ ભંગ થાય. કેટલાક વિકલેન્દ્રિયને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં સાસ્વાદન સમકિત હોય છે. તેવા જીવો અલ્પ અને અલ્પકાલીન છે, તેથી તેમાં આહારક-અનાહારક બંને પ્રકારના જીવો અશાશ્વત હોવાથી છ ભંગ થાય છે. સમ્યગદષ્ટિ સિદ્ધો અનાહારક હોય છે. એકેન્દ્રિયમાં સમ્યગદષ્ટિ નથી.

મિથ્યાદષ્ટિ— પાંચ સ્થાવર જીવો અભંગક અને શેષ ૧૯ દંડકમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. **મિશ્રદષ્ટિ**— સમુચ્ચય જીવો અને પંચેન્દ્રિયના ૧૬ દંડકના જીવો આહારક હોય છે. મિશ્રદષ્ટિ પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોય તેથી તેમાં અનાહારક ભાવ હોતો નથી.

૬. સંયતદ્વાર— સંયત— સમુચ્ચય જીવો અને મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. સંયત મનુષ્યોમાં કેવળી સમુદ્ઘાત અને અયોગી અવસ્થાની અપેક્ષાએ અનાહારક ભાવ હોય છે.

સંયતાસંયત— સમુચ્ચય જીવો, મનુષ્યો અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો આહારક હોય છે. શ્રાવકપણું પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોય તેમજ શ્રાવકપણામાં કેવળજ્ઞાન નથી તેથી તેમાં અનાહારક અવસ્થા નથી. **અસંયત**— સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવરો અભંગક, શેષ ૧૯ દંડકના જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય. **નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત**— સમુચ્ચય જીવો અને સિદ્ધો અનાહારક છે.

૭. કષાય દ્વાર— સકષાયી સમુચ્ચય જીવો, પાંચ સ્થાવરો અભંગક છે, શેષ ૧૯

દંડકમાં ત્રણ ભંગ, ક્રોધાદિ ચાર કષાયમાં સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવરો અભંગક નારકીઓમાં માન-માયા-લોભ કષાયી જીવો અશાશ્વત છે અને દેવો ક્રોધ-માન-માયા કષાયી જીવો અશાશ્વત છે, તેથી તેમાં છ ભંગ છે.

નારકીઓમાં ક્રોધ કષાયી શાશ્વત, દેવોમાં લોભકષાયી શાશ્વત છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ચારે કષાયી જીવો શાશ્વત છે. તેમાં ત્રણ-ત્રણ ભંગ છે.

અકષાયી સમુચ્ચય જીવો, વીતરાગી મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગ અને સિદ્ધો અનાહારક છે.

૮. જ્ઞાનદ્વાર— સજ્ઞાની, મતિ, શ્રુત, અવધિજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો, નારકી, દેવતા, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગ.

સજ્ઞાની અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાની વિકલેન્દ્રિયોમાં સમ્યગ્દષ્ટિ વિકલેન્દ્રિયની જેમ છ ભંગ થાય.

મન:પર્યવજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો અને મનુષ્યો આહારક જ હોય છે.

કેવળ જ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો તથા મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગ અને સિદ્ધો અનાહારક હોય.

અજ્ઞાની-મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવરો અભંગક, શેષ ૧૯ દંડકમાં ત્રણ ભંગ છે.

વિભંગજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો અને નારકી-દેવતામાં ત્રણ ભંગ. વિભંગજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો આહારક હોય છે કારણ કે મનુષ્યો અને તિર્યચોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં કે વિગ્રહગતિમાં વિભંગજ્ઞાન નથી.

(૯) યોગદ્વાર— સયોગી અને કાયયોગી સમુચ્ચય જીવો તથા પાંચ સ્થાવરો અભંગક અને શેષ ૧૯ દંડકના જીવોમાં ત્રણ ભંગ હોય. મનયોગી-વચનયોગી આહારક જ હોય, અયોગી અનાહારક હોય છે.

(૧૦) ઉપયોગ દ્વાર— સાકાર-અનાકારપયોગી સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવર અભંગક અને શેષ ૧૯ દંડકના જીવોમાં ત્રણ ભંગ છે, સિદ્ધો—અનાહારક હોય છે.

(૧૧) વેદદ્વાર— સવેદી અને નપુંસકવેદી સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવરો અભંગક, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયો, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો અને નારકી, તે છ દંડકના જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય. સ્ત્રીવેદી-પુરુષવેદી સમુચ્ચય જીવો, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો અને દેવો, તે ૧૫ દંડકના જીવોમાં ત્રણ ભંગ. અવેદી— સમુચ્ચય જીવો અને મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગ, સિદ્ધો અનાહારક હોય છે.

(૧૨) શરીર દ્વાર, સશરીરી અને તૈજસ-કાર્મણ શરીરી— સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવરોમાં અભંગક, શેષ ૧૯ દંડકમાં ત્રણ ભંગ થાય છે.

ઔદારિક શરીરીમાં સમુચ્ચય જીવ, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, આ નવ દંડકના જીવો આહારક જ હોય છે. ઔદારિક શરીરી મનુષ્યોમાં કેવળી સમુદ્ઘાત અને અયોગી અવસ્થાની અપેક્ષાએ અનાહારકપણું ઘટિત થાય છે, તેમાં ત્રણ ભંગ છે.

વૈક્રિય શરીરી— સમુચ્ચય જીવો, નારકી, દેવતા, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને વાયુકાય, આ ૧૭ દંડકના વૈક્રિયશરીરી જીવો આહારક જ હોય છે, અનાહારક હોતા નથી.

આહારક શરીરી— સમુચ્ચય જીવો અને મનુષ્યો આહારક જ હોય છે.

(૧૩) પર્યાપ્તિ દ્વાર — છ એ પર્યાપ્તિના પર્યાપ્ત સમુચ્ચય જીવો અને મનુષ્યને છોડીને શેષ ૨૩ દંડકના જીવો આહારક જ હોય છે કારણ કે વિગ્રહગતિમાં પર્યાપ્ત અવસ્થા નથી. પર્યાપ્ત મનુષ્યોમાં ઔદારિક શરીરી મનુષ્યોની જેમ ત્રણ ભંગ છે.

આહાર પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત સમુચ્ચય જીવો અને ૨૪ દંડકના જીવો અનાહારક હોય છે, કારણ કે આહાર પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત જીવો વિગ્રહગતિમાં જ હોય છે.

શરીરાદિ પાંચ પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત સમુચ્ચય જીવો, પાંચ સ્થાવરોમાં અભંગક, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં ત્રણ ભંગ અને નારકી, દેવતા તથા મનુષ્યોમાં છ ભંગ છે.

નારકી, દેવતા અને મનુષ્યમાં ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ, તેની અપર્યાપ્ત અવસ્થાથી મોટો છે તેથી અપર્યાપ્ત જીવો હંમેશાં હોતા નથી, તેથી તેના અપર્યાપ્તામાં આહારક-અનાહારક બંને પ્રકારના જીવો અશાશ્વત હોવાથી છ ભંગ થાય છે.

(અનેક જીવોની અપેક્ષાએ) તેર દ્વારના ૬૮ બોલમાં આધારક-અનાધારક :-

	જીવ	આધારક	અનાધારક	ભંગ
(૧)	જીવ દ્વાર			
	(૧) સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	પાંચ સ્થાવર જીવો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	સિદ્ધ જીવો	x	✓	-
(૨)	ભવી દ્વાર-૩ બોલ			
	(૧) ભવસિદ્ધિક સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	ભવસિદ્ધિક પાંચ સ્થાવર	✓	✓	અભંગ
	ભવસિદ્ધિક ૧૯ દંડકોના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૨) અભવસિદ્ધિક સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	અભવસિદ્ધિક પાંચ સ્થાવર જીવો	✓	✓	અભંગ
	અભવસિદ્ધિક ૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૩) નોભવસિદ્ધિક નોઅભવસિદ્ધિક સમુચ્ચય જીવ અને સિદ્ધ	x	✓	-
(૩)	સંજી દ્વાર-૩			
	(૧) સંજી સમુચ્ચય જીવો અને ૧૬ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૨) અસંજી સમુચ્ચય જીવો અને પાંચ સ્થાવર જીવો	✓	✓	અભંગ
	ત્રણ વિકલ્પેન્દ્રિય, અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય	વિકલ્પે	વિકલ્પે	છ ભંગ
	(૩) નોસંજી નોઅસંજી સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	સિદ્ધો	x	✓	-

	જીવ	આહારક	અનાહારક	ભંગ
(૪)	લેશ્યા દ્વાર-૯ બોલ			
	(૧) સલેશી સમુચ્ચય જીવો, પાંચ સ્થાવર જીવો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૨-૭) કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશી પાંચ સ્થાવર જીવો	✓	✓	અભંગ
	તેજોલેશી પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ	વિકલ્પે	વિકલ્પે	છ ભંગ
	યથાયોગ્ય લેશી ૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
(૮) અલેશી સમુચ્ચય જીવો, મનુષ્યો અને સિદ્ધો	×	✓	-	
(૫)	દષ્ટિ દ્વાર-૩ બોલ			
	(૧) સમ્યગ્દષ્ટિ સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	સમ્યગ્દષ્ટિ નારકી, દેવતા, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	સમ્યગ્દષ્ટિ વિકલેન્દ્રિય	વિકલ્પે	વિકલ્પે	છ ભંગ
	સિદ્ધ	×	✓	-
	(૨) મિથ્યાદષ્ટિ સમુચ્ચય જીવો, પાંચ સ્થાવર જીવો	✓	✓	અભંગ
	મિથ્યાદષ્ટિ ૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૩) મિશ્ર દષ્ટિ સમુચ્ચય જીવો અને ૧૬ પંચેન્દ્રિયના દંડક	✓	×	-
(૬)	સંયત દ્વાર-૪ બોલ			
	(૧) સંયત સમુચ્ચય જીવો, મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૨) સંયતાસંયત સમુચ્ચય જીવો, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો	✓	×	-
	(૩) અસંયત સમુચ્ચય જીવો, પાંચ સ્થાવર જીવો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ

	જીવ	આહારક	અનાહારક	ભંગ
	(૪) નોસંયત-નોઅસંયત સિદ્ધ	x	✓	-
(૭)	કષાય દ્વાર-૬ બોલ			
	(૧) સકષાયી સમુચ્ચય જીવ અને પાંચ સ્થવરો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૨-૫) કોઠાદિ ચાર કષાયી સમુચ્ચય જીવ અને સ્થાવરો	✓	✓	અભંગ
	વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	ક્રોધયુક્ત નારકી	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	માન, માયા, લોભયુક્ત નારકી	વિકલ્પે	વિકલ્પે	છ ભંગ
	લોભયુક્ત દેવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	ક્રોધ, માન, માયાયુક્ત દેવો	વિકલ્પે	વિકલ્પે	છ ભંગ
	(૬) અકષાયી સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	સિદ્ધો	x	✓	-
(૮)	જ્ઞાન દ્વાર-૧૦ બોલ			
	(૧) સમુચ્ચય જ્ઞાની જીવો	✓	✓	અભંગ
	(૨-૩) મતિ-શ્રુતજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો, ૧૬ દંડક પંચેન્દ્રિય	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	મતિ-શ્રુતજ્ઞાની વિકલેન્દ્રિયો	વિકલ્પે	વિકલ્પે	છ ભંગ
	(૪) અવધિજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો, નારકી, દેવો, મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	✓	x	-
	(૫) મન:પર્યવજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો, મનુષ્યો	✓	x	-
	(૬) કેવળજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	સિદ્ધો	x	✓	-

	જીવ	આહારક	અનાહારક	ભંગ
	(૭-૯) અજ્ઞાની, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો, સ્થાવરો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૧૦) વિભંગજ્ઞાની સમુચ્ચય જીવો, નારકી, દેવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો	✓	x	-
(૯)	યોગ દ્વાર-૫ બોલ			
	(૧) સયોગી સમુચ્ચય જીવો, સ્થાવરો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૨) મનયોગી સમુચ્ચય જીવો, ૧૬ દંડકના જીવો	✓	x	-
	(૩) વચનયોગી જીવો, ૧૯ દંડકના જીવો	✓	x	-
	(૪) કાયયોગી જીવો, સ્થાવરો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૫) અયોગી જીવ, મનુષ્યો, સિદ્ધો	x	✓	-
(૧૦)	ઉપયોગ દ્વાર-૨ બોલ			
	(૧-૨) સાકાર-અનાકાર ઉપયોગી સમુચ્ચય જીવો-સ્થાવરો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
(૧૧)	વેદ દ્વાર-૫ બોલ			
	(૧) સવેદી સમુચ્ચય જીવો, સ્થાવરો	✓	✓	અભંગ
	૧૯ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૨-૩) સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, સમુચ્ચય જીવો ૧૫ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૪) નપુંસકવેદી સમુચ્ચય જીવો, સ્થાવરો	✓	✓	અભંગ
	નારકી, ત્રણ વિકલ્પેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	(૫) અવેદી સમુચ્ચય જીવો	✓	✓	અભંગ
	અવેદી મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
	સિદ્ધો	x	✓	-

	જીવ	આહારક	અનાહારક	ભંગ
(૧૨)	શરીર દ્વાર-૭ બોલ			
(૧)	સશરીરી સમુચ્ચય જીવો, સ્થાવરો ૧૯ દંડકના જીવો	✓	✓	અભંગ
(૨)	ઔદારિક શરીરી સમુચ્ચય જીવો, મનુષ્યો સ્થાવરો, વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચે.	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
(૩)	વૈક્રિય શરીરી-જીવો, ૧૬ દંડક અને વાયુકાય	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
(૪)	આહારક શરીરી જીવો, મનુષ્યો	✓	×	-
(૫-૬)	તેજસ-કાર્મણ શરીરી સમુચ્ચય જીવો, પાંચ સ્થાવરો ૧૯ દંડકના જીવો	✓	✓	અભંગ
(૭)	અશરીરી સમુચ્ચય જીવો, સિદ્ધો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
(૧૩)	પર્યાપ્તિ દ્વાર-૧૨ બોલ			
(૧-૬)	પર્યાપ્તા સમુચ્ચય જીવો, મનુષ્યો પર્યાપ્તા ૨૩ દંડકના જીવો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
(૭)	આહાર પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત જીવો, ૨૪ દંડક	✓	×	-
(૮)	શરીર પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત જીવો, ૨૪ દંડક	×	✓	-
(૯-૧૨)	ઈન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, ભાષા- મન:પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત સ્થાવરો ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	✓	✓	અભંગ
	ઈન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત નારકીઓ, દેવો અને મનુષ્યો	✓	વિકલ્પે	ત્રણ ભંગ
		વિકલ્પે	વિકલ્પે	છ ભંગ

૫] પશ્યતા

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૩૦]

પશ્યતા— પશ્યતા શબ્દ ઢૃશિર્— જોવું ધાતુથી બન્યો છે પરંતુ અહીં પશ્યતા શબ્દ ઉપયોગની જેમ સાકાર અને અનાકાર બોધનો પ્રતિપાદક છે.

પશ્યતો ભાવ: પશ્યતા । ત્રૈકાલિક અને સ્પષ્ટ દર્શનરૂપ બોધને પશ્યતા કહે છે. તેના પણ બે ભેદ છે— (૧) સાકાર પશ્યતા (૨) અનાકાર પશ્યતા.

સાકાર પશ્યતા— જેના વડે વસ્તુનો ત્રણે કાલ વિષયક વિશેષ રૂપે અથવા સ્પષ્ટ રૂપે બોધ થાય, તે સાકાર પશ્યતા છે. તેના છ ભેદ છે— (૧) શ્રુતજ્ઞાન (૨) અવધિજ્ઞાન (૩) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૪) કેવળજ્ઞાન (૫) શ્રુત અજ્ઞાન અને (૬) વિભંગજ્ઞાન.

અનાકાર પશ્યતા— સ્પષ્ટતર પ્રેક્ષણ-દર્શનને અનાકાર પશ્યતા કહે છે, તેના ત્રણ ભેદ છે— (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અવધિદર્શન (૩) કેવળદર્શન.

ઉપયોગ અને પશ્યતામાં અંતર— વર્તમાનકાલીન અને ત્રૈકાલિક બોધને ગ્રહણ કરે, તે ઉપયોગ છે અને ફક્ત ત્રૈકાલિક બોધને જ ગ્રહણ કરે, તે પશ્યતા છે.

મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન વર્તમાનકાલીન હોવાથી તેની ગણના પશ્યતામાં નથી. શ્રુતજ્ઞાન, અતીત અને અનાગત ભાવોને જાણી શકે છે. તે જ રીતે અવધિજ્ઞાન પણ અતીત અને અનાગત અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલના રૂપી પદાર્થોને જાણી શકે છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ અતીત અને અનાગત કાલને જાણી શકે છે અને કેવળજ્ઞાન સર્વકાલ વિષયક છે. તે જ રીતે શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પણ ત્રૈકાલિક છે.

આ રીતે શ્રુતજ્ઞાન આદિ ચાર જ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન તે બે અજ્ઞાનમાં ત્રૈકાલિક-દીર્ઘકાલિક બોધ થતો હોવાથી તે સાકારપશ્યતા કહેવાય છે. તેથી સાકારપશ્યતાના છ ભેદ થાય છે.

અનાકારોપયોગ રૂપ દર્શનમાં વસ્તુનો સામાન્ય બોધ થાય છે પરંતુ સ્પષ્ટતર દર્શનને અનાકાર પશ્યતા કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ છે— (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અવધિદર્શન અને (૩) કેવળદર્શન. તે ત્રણે દર્શનમાં સ્પષ્ટતર દર્શન છે. ચક્ષુ સિવાયની શેષ ઈન્દ્રિયો કે મનથી પદાર્થનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું નથી, તેથી અનાકાર પશ્યતામાં અચક્ષુદર્શનનું ગ્રહણ કર્યું નથી.

આ રીતે સાકાર-અનાકાર ઉપયોગ અને પશ્યતામાં અંતર છે.

ઉપયોગ અને પશ્યતામાં અંતર :-

ઉપયોગ	પશ્યતા
(૧) સાકાર ઉપયોગ ત્રૈકાલિક અને વર્તમાનકાલીન બંને પ્રકારના ભાવોને જાણે છે.	(૧) સાકાર પશ્યતા ત્રૈકાલિક ભાવોને જાણે છે. (માત્ર વર્તમાનકાલીન બોધ, હોય તો તે પશ્યતા નથી)
(૨) અનાકાર ઉપયોગ સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતર બંને પ્રકારના ભાવોને જાણે છે.	(૨) અનાકાર પશ્યતા સ્પષ્ટતર ભાવોને જ જાણે છે.
(૩) ઉપયોગના ૧૨ ભેદ છે - સાકાર ઉપયોગના - ૮ અનાકાર ઉપયોગના - ૪	(૩) પશ્યતાના ૯ ભેદ છે - સાકાર પશ્યતાના - ૬ અનાકાર પશ્યતાના - ૩
કુલ ઉપયોગ ૧૨	કુલ પશ્યતા ૯

પ્રશ્ન-૧ : સમુચ્ચય જીવોને કેટલા પશ્યતા હોય છે ?

ઉત્તર- સમુચ્ચય જીવોને છ સાકાર પશ્યતા અને ત્રણ અનાકાર પશ્યતા, કુલ નવ પશ્યતા હોય છે.

પ્રશ્ન-૨ : ૨૪ દંડકના જીવોને કેટલા પશ્યતા હોય છે ?

ઉત્તર- નારકી, દેવો અને સંજી, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને ૧. શ્રુતજ્ઞાન ૨. અવધિજ્ઞાન ૩. શ્રુત-અજ્ઞાન ૪. વિભંગજ્ઞાન આ ચાર સાકારપશ્યતા અને ૧. ચક્ષુદર્શન અને ૨. અવધિ દર્શન, આ બે અનાકારપશ્યતા, કુલ છ પશ્યતા હોય છે.

પાંચ સ્થાવરોને એક શ્રુત અજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા હોય છે. બેઈન્દ્રિયો, તેઈન્દ્રિયોને શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન, આ બે પશ્યતા હોય છે.

ચૌરેન્દ્રિયો, અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, આ બે સાકારપશ્યતા અને ચક્ષુદર્શન રૂપ અનાકારપશ્યતા, કુલ ત્રણ પશ્યતા હોય છે.

સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને શ્રુત અજ્ઞાન રૂપ સાકાર પશ્યતા અને ચક્ષુદર્શન રૂપ અનાકાર પશ્યતા, કુલ બે પશ્યતા હોય છે.

યુગલિક મનુષ્યોને શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, આ બે સાકાર પશ્યતા અને ચક્ષુદર્શન રૂપ અનાકાર પશ્યતા, કુલ ત્રણ પશ્યતા હોય છે.

કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોને ચાર જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન રૂપ નવ પશ્યતા હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવોમાં ઉપયોગ અને પર્યતા :-

જીવ પ્રકાર	ઉપયોગ			પર્યતા		
	સાકાર	અનાકાર	કુલ	સાકાર	અનાકાર	કુલ
સમુચ્ચય જીવો, અને કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યો	૮ ૫ જ્ઞાન ૩ જ્ઞાન	૪ ૪ દર્શન	૧૨	૬ ૪ જ્ઞાન ૨ અજ્ઞાન	૩ ૩ દર્શન	૯
નારકી, દેવતા સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	૬ ૩ જ્ઞાન ૩ અજ્ઞાન	૩ ૩ દર્શન	૯	૪ ૨ જ્ઞાન ૨ અજ્ઞાન	૨ ૨ દર્શન	૬
પાંચ સ્થાવર	૨ ૨ અજ્ઞાન	૧ અચક્ષુ દર્શન	૩	૧ શ્રુત અજ્ઞાન	×	૧
બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય	૪ ૨ જ્ઞાન ૨ અજ્ઞાન	૧ અચક્ષુ દર્શન	૫	૨ ૧ શ્રુત જ્ઞાન ૧ શ્રુત અજ્ઞાન	×	૨
ચૌરેન્દ્રિય અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	૪ ૨ જ્ઞાન ૨ અજ્ઞાન	૨ ૨ દર્શન	૬	૨ શ્રુત જ્ઞાન શ્રુત અજ્ઞાન	૧ ચક્ષુદર્શન	૩
સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય	૨ ૨ અજ્ઞાન	૨ દર્શન	૪	૧ શ્રુત અજ્ઞાન	૧ ચક્ષુદર્શન	૨
યુગલિક મનુષ્ય	૪ ૨ જ્ઞાન ૨ અજ્ઞાન	૨ ૨ દર્શન	૬	૨ ૧ જ્ઞાન ૧ અજ્ઞાન	૧ ૧ ચક્ષુદર્શન	૩

૨૪ દંડકના જીવોમાં ૯ પર્યતા :- [મતિજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન નથી.]

જીવ	સાકાર પર્યતા	અનાકાર પર્યતા	કુલ	વિગત
સમુચ્ચય જીવ	૬ ૪ જ્ઞાન + ૨ અજ્ઞાન	૩ દર્શન	૯	સર્વ દંડકના જીવોનો સમાવેશ હોવાથી સર્વ પર્યતા છે.
નારકી અને દેવતા	૪ ૨ જ્ઞાન + ૨ અજ્ઞાન	૨ ચક્ષુ-અવધિ.	૬	મન:પર્યવ, કેવળજ્ઞાન, કેવળ દર્શન નથી.

જીવ	સાકાર પશ્યતા	અનાકાર પશ્યતા	કુલ	વિગત
પાંચ સ્થાવર	૧ શ્રુત અજ્ઞાન	×	૧	ઉપયોગ ૩ હોય પરંતુ પશ્યતા એક જ છે.
બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય	૨ શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન	×	૨	૫ ઉપયોગ હોય તેમાંથી પશ્યતા બે જ હોય
ચૌરેન્દ્રિય અને અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	૨ શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન	૧ ચક્ષુદર્શન	૩	ચક્ષુદર્શન વધે છે.
કર્મભૂમિજ મનુષ્ય	૬	૩	૯	સર્વ ગુણસ્થાન હોવાથી સર્વ પશ્યતા હોય
સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય	૧ શ્રુત અજ્ઞાન	૧ ચક્ષુદર્શન	૨	ઉપયોગ ૪ હોય, પણ પશ્યતા બે જ હોય
યુગલિક મનુષ્ય	૨ શ્રુતજ્ઞાન- અજ્ઞાન	૧ ચક્ષુદર્શન	૩	ઉપયોગ ૬ હોય, પણ પશ્યતા ત્રણ જ હોય

[૨૨] સંજી-અસંજી

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૩૧]

પ્રશ્ન-૧ : સંજી કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- (૧) જે જીવોને ભૂતકાલીન, વર્તમાન કાલીન અને ભાવિ પદાર્થની સમ્યક વિચારણા, મનોવૃત્તિ કે વૈચારિક શક્તિ હોય તે સંજી કહેવાય છે. (૨) જે જીવોમાં વિશિષ્ટ સ્મરણાદિરૂપ મનોવિજ્ઞાન હોય, તે સંજી છે. (૩) મન સહિતના જીવો સંજી કહેવાય છે. જે જીવો આ પ્રકારના મનોવિજ્ઞાનથી વિકલ (રહિત) હોય તેને અસંજી કહે છે અર્થાત્ જેને મનોવૃત્તિનો અભાવ હોય, તે અસંજી છે. જે જીવો સંજી અને અસંજી બંને પ્રકારોથી અતીત હોય, તેવા કેવળી કે સિદ્ધજીવો નોસંજી નોઅસંજી કહેવાય છે.

સમસ્ત સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો તેની પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મનનો પ્રયોગ કરે

છે. તેને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મનનો પ્રયોગ હોતો નથી, પરંતુ જે જીવો મનપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવાના છે, તેને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ સંજી કહેવાય છે.

નારકી-દેવો સંજી જ હોય છે તેમ છતાં અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મરીને પ્રથમ નરકમાં કે ભવનપતિ તથા વ્યંતર જાતિના દેવમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મનપર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી તે જીવોમાં પૂર્વભવની અપેક્ષાએ અસંજીનું કથન કરવામાં આવે છે. અસંજી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મરીને બીજી સાતમી નરકમાં કે જ્યોતિષી કે વૈમાનિક દેવમાં જતા નથી, તેથી તે સ્થાનમાં સર્વ જીવો સંજી હોય છે. સંજી જીવો મરીને નરક કે દેવલોકમાં જાય ત્યારે તેની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ સંજી કહેવાય છે.

પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોને મનનો અભાવ હોવાથી અસંજી જ હોય છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય- જલચર, સ્થલચર, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ અને ખેચર, તે પાંચે પ્રકારના તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોમાં કેટલાક જીવો સંજી અને કેટલાક જીવો અસંજી હોય છે. આ રીતે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં બંને પ્રકારના જીવો હોય છે.

મનુષ્યો- તેમાં સંમૂર્ચ્છમ મનુષ્યો એકાંતે અસંજી હોય છે, યુગલિક મનુષ્યો એકાંતે સંજી હોય છે. કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો સંજી હોય છે અને તેમાં તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યો નોસંજી નોઅસંજી હોય છે. કેવળી ભગવાન જ્યારે કોઈ મન:પર્યવજ્ઞાનીના અથવા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે ત્યારે મનોવર્ગણાને તદાકારે પરિણત કરતાં મનનો પ્રયોગ કરે છે. તેઓને ચિંતન, મનન, આદિ રૂપ મતિજ્ઞાનજન્ય ભાવ હોતા નથી.

કેવળી ભગવાન જેમ પાંચ ઈન્દ્રિયો હોવા છતાં અનિન્દ્રિય છે. તેમ તેઓ સંજી પંચેન્દ્રિય હોવા છતાં ચિંતન મનનના અભાવે સંજી પણ નથી અને કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય હોવાથી અસંજી પણ નથી; તેથી તેને નોસંજી નોઅસંજી કહ્યા છે.

૨૪ દંડકમાં સંજી-અસંજી :-

ક્રમ	જીવ ભેદ	સંજી	અસંજી	નોસંજી- નોઅસંજી
૧	પ્રથમ નરકના અપર્યાપ્તા	✓	✓	×
૨	પ્રથમ નરકના પર્યાપ્તા અને ૨ થી ૭ નરકના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત	✓	×	×
૩	ભવનપતિ, વ્યંતર અપર્યાપ્ત	✓	✓	×
	ભવનપતિ, વ્યંતર પર્યાપ્તા	✓	×	×

ક્રમ	જીવ ભેદ	સંજી	અસંજી	નોસંજી- નોઅસંજી
૪	પાંચ સ્થાવર	×	✓	×
૫	ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	×	✓	×
૬	અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	×	✓	×
૭	સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	✓	×	×
૮	કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્ય	✓	×	✓
૯	યુગલિક મનુષ્ય	✓	×	×
૧૦	સંમૂર્ચ્છમ મનુષ્ય	×	✓	×
૧૧	જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવો પર્યા-અપર્યા-	✓	×	×
૧૨	સિદ્ધ	×	×	✓

[૨૩] સંયત-અસંયત

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૩૨]

પ્રશ્ન- સંયત કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જે જીવો સર્વ સાવધયોગોથી સમ્યકપણે નિવૃત્ત થયેલા હોય, હિંસા આદિ પાપસ્થાનોથી જે સર્વથા નિવૃત્ત થઈ ગયા હોય, ચારિત્ર પરિણામની વૃદ્ધિના કારણભૂત નિરવધ યોગોમાં પ્રવર્તતા હોય, તેઓ સંયત છે. તેનાથી વિપરીત સર્વથા અવિરત જીવો અસંયત છે.

જે હિંસાદિ પાપોથી આંશિકરૂપે વિરત અને આંશિક રૂપે અવિરત હોય, તે સંયતાસંયત છે.

જે જીવો સંયતાદિ ત્રણે પ્રકારના ભાવોથી ભિન્ન અવસ્થામાં વર્તે છે, તે નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત કહેવાય છે.

એકથી ચાર ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અસંયત છે. પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી દેશવિરતિ શ્રાવકો સંયતાસંયત છે, છઠ્ઠાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી સર્વવિરતિ શ્રમણો સંયત છે અને અશરીરી સિદ્ધો નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત છે.

સમુચ્ચય જીવો- તેમાં સમસ્ત સંસારી જીવોનો અને સિદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે,

તેથી તેમાં સંયતાદિ ચારે પ્રકારના ભાવો હોય છે.

નારકી-દેવોમાં પ્રથમ ચાર ગુણસ્થાન હોય છે તેથી તે જીવો અસંયત જ હોય છે. નારકી અને દેવો ધર્મશ્રવણ, સમ્યગ્દર્શન આદિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ વ્રત પ્રત્યાખ્યાન કરી શકતા નથી.

પાંચ સ્થાવર જીવો એકાંત મિથ્યાત્વી હોવાથી માત્ર અસંયત છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યગ્દર્શન હોય છે પરંતુ પર્યાપ્તાવસ્થામાં એકાંત મિથ્યાત્વી હોવાથી માત્ર અસંયત છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં પ્રથમના પાંચ ગુણસ્થાન હોય શકે છે. તેમાં કેટલાક જીવોને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય, તો તે જીવો શ્રાવક વ્રતનો સ્વીકાર કરી શકે છે તેથી તે સંયતાસંયત હોય છે અને તે સિવાયના સર્વ જીવો અસંયત જ હોય છે. શ્રાવક વ્રતનો સ્વીકાર કર્યા પછી કેટલાક તિર્યંચો અંત સમયે ચારે પ્રકારના આહારના તેમજ સમસ્ત પાપ પ્રવૃત્તિના ત્રણ કરણ-ત્રણ યોગે પરચક્ર્માણ કરીને સંથારો કરી શકે છે. તેના તે પ્રત્યાખ્યાન શ્રાવકના સર્વ ઉત્તર ગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે, પરંતુ તે જીવોને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયનો ઉદય હોવાથી મહાવ્રત તથા સામાયિક ચારિત્ર સ્વીકારવાના પરિણામ થતા નથી, તેથી સંથારાના સમયે પણ તિર્યંચોને સંયત ભાવ હોતા નથી, સંયતાસંયત ભાવ જ હોય છે. સંયતાસંયત મનુષ્યોને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન સંથારાવસ્થામાં ગૃહસ્થો જ સેવા પરિચર્યા કરે છે માટે તે પણ સંયતાસંયત જ કહેવાય છે.

મનુષ્યોમાં સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો એકાંત મિથ્યાત્વી હોવાથી અસંયત છે. યુગલિક મનુષ્યોમાં એક થી ચાર ગુણસ્થાન જ હોય છે. યુગલિક મનુષ્યોને પણ વ્રત પરચક્ર્માણના પરિણામો હોતા નથી તેથી તે પણ માત્ર અસંયત હોય છે. કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોમાં એકથી ચૌદ ગુણસ્થાન હોય છે, તેથી તેમાં સંયત, સંયતાસંયત અને અસંયત, આ ત્રણે પ્રકારના ભાવો હોય છે. મનુષ્યો અશરીરી હોતા નથી તેથી તે નોસંયત-નોઅસંયત-નોસંયતાસંયત નથી.

સિદ્ધ જીવો અશરીરી છે. તે જીવો અવિરતિના પરિણામોથી ઉપર ઊઠી ગયા છે તેથી તે અસંયત નથી. દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્રનું પાલન શરીરના આશ્રયે થાય છે. સિદ્ધો અશરીરી હોવાથી સંયત કે સંયતાસંયત પણ નથી, તેથી તેઓ નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત કહેવાય છે. આઠે કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષયથી નોસંયત નોઅસંયત ભાવ પ્રગટ થાય છે.

સંક્ષેપમાં સમુચ્ચય જીવોમાં સંયતાદિ ચારે બોલ, મનુષ્યોમાં ત્રણ બોલ,

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં સંયતાસંયત અને અસંયત, બે બોલ અને શેષ બાવીસ દંડકના જીવો અસંયત હોય છે અને સિદ્ધોમાં નોસંયતાદિનો એક જ બોલ હોય છે.

૨૪ દંડકના જીવોમાં સંયતાદિ :-

ક્રમ	જીવ ભેદ	સંયત	અસંયત	સંયતાસંયત	નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત
૧	સમુચ્ચય જીવ	✓	✓	✓	✓
૨	તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય આ બે વર્જને બાવીસ દંડકના જીવો	×	✓	×	×
૩	તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	×	✓	✓	×
૪	મનુષ્ય	✓	✓	✓	×
૫	સિદ્ધ ભગવાન	×	×	×	✓

[૨૪] પરિચારણા

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૩૪]

અહીં સાત દ્વારથી પરિચારણાનું નિરૂપણ છે. (૧) અનંતરાગત આહાર દ્વાર (૨) આભોગ-અનાભોગ આહાર દ્વાર (૩) પુદ્ગલજ્ઞાન દ્વાર (૪) અધ્યવસાય દ્વાર (૫) સમ્યક્ત્વાભિગમ દ્વાર (૬) પરિચારણા દ્વાર (૭) અલ્પબહુત્વ દ્વાર.

(૧) અનંતરાગત આહાર દ્વાર— હે ભગવન્ ! શું નૈરયિકો અનંતરાહારક હોય છે? ત્યાર પછી શું તેની શરીર રચના, પુદ્ગલગ્રહણ, તેનું ઈન્દ્રિયાદિ રૂપે પરિણમન થાય છે? ત્યાર પછી પરિચારણા—વિષયભોગ સેવન કરે છે? અને શું ત્યાર પછી વિકુર્વણા કરે છે? હે ગૌતમ ! કોઈ પણ જીવ ઉત્પન્ન થતાં જ ઓજ આહાર ગ્રહણ કરે છે, ત્યાર પછી તેના શરીરની રચના થાય છે, શરીર રચના થયા પછી લોમાહાર દ્વારા સ્વ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે, તેનું ઈન્દ્રિયાદિ રૂપે પરિણમન કરે છે. આ ચારે ક્રિયા દરેક જીવમાં ક્રમશઃ થાય છે. ત્યાર પછી નારકી, વાયુકાય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો વિષય ભોગ રૂપ પરિચારણા કરે છે અને ત્યાર

પછી વૈકલ્પિકલબ્ધિથી વિકુર્વણા કરે છે. સર્વ પ્રકારના દેવો પહેલા વિકુર્વણા કરે છે અને ત્યાર પછી વિષયભોગ રૂપ પરિચારણા કરે છે. શેષ ચાર સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં વૈકલ્પિકલબ્ધિ નથી તેથી તે જીવો ઉપરોક્ત ચારે ક્રિયા કર્યા પછી પરિચારણા કરે છે.

(૨) આભોગ-અનાભોગ આહાર – પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવોનો આહાર આભોગ નિર્વર્તિત હોય છે કે અનાભોગ નિર્વર્તિત હોય છે ? ઉત્તર— પાંચ સ્થાવર જીવોની ચેતના અત્યંત અલ્પવિકસિત છે, તેને વિશેષ કોઈ સંજ્ઞા ન હોવાથી તેનો આહાર અનાભોગનિર્વર્તિત છે. ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં મન નથી પરંતુ તે જીવોમાં વિશેષ સંજ્ઞા હોય છે તેથી તેનો ક્વલાહાર આભોગનિર્વર્તિત અને લોમાહાર અનાભોગ નિર્વર્તિત હોય છે. શેષ પંચેન્દ્રિયના ૧૬ દંડકના જીવો સંજ્ઞી છે તેથી તેનો આહાર આભોગ નિર્વર્તિત અને નિરંતર ગ્રહણ થતો લોમાહાર અનાભોગનિર્વર્તિત હોય છે.

૩. પુદ્ગલજ્ઞાન દ્વાર – પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવ જે પુદ્ગલોને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે, તેને જાણે દેખે છે અને આહાર કરે છે કે જાણતા દેખતા નથી અને આહાર કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જાણવા-જોવા સંબંધી ચાર ભંગ થાય છે— (૧) જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે. (૨) જાણે છે, દેખતા નથી અને આહાર કરે છે. (૩) જાણતા નથી, દેખે છે અને આહાર કરે છે. (૪) જાણતા-દેખતા નથી અને આહાર કરે છે.

નારકી, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી દેવોમાં લોમાહાર છે. લોમાહારના પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તે પુદ્ગલો તેના અવધિજ્ઞાનથી જાણી શકતા નથી, તેથી તેમાં જાણતા-જોતા નથી અને આહાર કરે છે. તે ચોથો ભંગ ઘટિત થાય છે.

પાંચ સ્થાવર જીવો પણ જાણતા-જોતા નથી અને આહાર કરે છે. તેથી તેમાં પણ ચોથો ભંગ ઘટિત થાય છે.

બેઈન્દ્રિય—તેઈન્દ્રિયોને પણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન કે ચક્ષુરિન્દ્રિય ન હોવાથી જાણતા-દેખતા નથી અને આહાર કરે છે, તેથી તેમાં પણ ચોથો ભંગ ઘટિત થાય છે.

ચૌરેન્દ્રિયને આંખ છે, તેથી તેમાં બે ભંગ ઘટિત થાય છે— (૧) કેટલાક જીવો જાણતા નથી પરંતુ દેખે છે અને આહાર કરે છે. (૨) કેટલાક જીવો જાણતા નથી અને ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉપયોગ રહિત હોવાથી દેખતા પણ નથી પરંતુ આહાર કરે છે.

તિર્યક પંચેન્દ્રિયો અને મનુષ્યોમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સદ્ભાવ છે. તેમાં ચારે વિકલ્પ ઘટિત થાય છે.

વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે. માયી મિથ્યાદષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ. માયી

મિથ્યાદષ્ટિ દેવો આહારના પુદ્ગલોને જાણતા કે દેખતા નથી પરંતુ આહાર કરે છે. અમાથી સમ્યગ્દષ્ટિ વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે, અનંતરોત્પન્નક અને પરંપરોત્પન્નક. તેમાં અનંતરોત્પન્નક દેવો જાણતા-દેખતા નથી, પરંતુ આહાર કરે છે. પરંપરોત્પન્નક દેવોના બે પ્રકાર છે— પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. તેમાંથી અપર્યાપ્તમાં વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન ન હોવાથી જાણતા-દેખતા નથી, પરંતુ અહાર કરે છે. પર્યાપ્ત વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે— ઉપયોગ સહિત અને ઉપયોગ રહિત. તેમાંથી ઉપયોગ રહિત દેવો જાણતા-દેખતા નથી, પરંતુ અહાર કરે છે. ઉપયોગ સહિત દેવો જાણે-દેખે છે અને અહાર કરે છે. આ રીતે વૈમાનિક દેવોમાં બે ભંગ ઘટિત થાય છે.

(૧) અમાથી સમ્યગ્દષ્ટિ, પરંપરોત્પન્નક, પર્યાપ્ત અને ઉપયોગ સહિત વૈમાનિક દેવો જાણે-દેખે છે અને આહાર કરે છે. (૨) માથી મિથ્યાદષ્ટિ, અનંતરોત્પન્નક, અપર્યાપ્ત, ઉપયોગ રહિત વૈમાનિક દેવો જાણતા-દેખતા નથી અને આહાર કરે છે.

(૪) અધ્યવસાય દ્વાર— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અધ્યવસાય એટલે શું ? અને અધ્યવસાય કેટલા હોય છે ? ઉત્તર— સંસારી જીવોના આત્મપરિણામોને અધ્યવસાય કહે છે. ૨૪ દંડકના જીવોમાં અસંખ્યાત અધ્યવસાય હોય છે તે શુભ—પ્રશસ્ત અને અશુભ—અપ્રશસ્ત બંને પ્રકારના હોય છે.

(૫) સમ્યક્ત્વાભિગમ દ્વાર— પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું નૈરયિકો સમ્યક્ત્વાભિગમ—સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરનારા છે, મિથ્યાત્વાભિગમ— મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરનારા છે કે સમ્યગ્—મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરનારા હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકી, દેવો, તિર્યચ, પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય, આ સોળ દંડકના જીવો સમ્યક્ત્વાભિગમી, મિથ્યાત્વાભિગમી અને સમ્યગ્—મિથ્યાત્વાભિગમી છે. પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય મિથ્યાત્વાભિગમી છે.

(૬) પરિચારણા દ્વાર— પ્રશ્ન— શું દેવો (૧) દેવીઓ સહિત અને પરિચારણા સહિત હોય છે ? (૨) દેવીઓ સહિત અને પરિચારણાથી રહિત હોય છે ? (૩) દેવીઓ રહિત અને પરિચારણા સહિત હોય છે કે (૪) દેવીઓ રહિત અને પરિચારણા રહિત હોય છે ?

ઉત્તર— (૧) ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા-બીજા દેવલોકના દેવો દેવીઓ સહિત અને પરિચારણા સહિત છે. (૨) ત્રીજાથી બારમા દેવલોકના દેવો દેવીઓ રહિત અને પરિચારણા સહિત છે. (૩) નવ ત્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનના દેવો દેવીઓ રહિત અને પરિચારણા રહિત છે. (૪) કોઈ પણ દેવો દેવીઓ સહિત અને પરિચારણા રહિત હોતા નથી.

પ્રશ્ન— પરિચારણાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— પરિચારણાના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) કાયિક પરિચારણા, (૨) સ્પર્શ

પરિચારણા (૩) રૂપ પરિચારણા (૪) શબ્દ પરિચારણા (૫) મન પરિચારણા.

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા-બીજા દેવલોકના દેવો મનુષ્યોની જેમ કાયિક પરિચારણા—કાયા દ્વારા મૈથુન સેવન કરે છે. ત્રીજા ચોથા દેવલોકના દેવો, દેવીઓના સ્પર્શથી; પાંચમા-છઠ્ઠા દેવલોકના દેવો દેવીઓના રૂપદર્શનથી; સાતમા-આઠમા દેવલોકના દેવો, દેવીઓના શબ્દ શ્રવણથી ભોગેચ્છાની તૃપ્તિ કરે છે. નવમાથી બારમા દેવલોકના દેવો, દેવીઓના ચિંતનથી મન દ્વારા જ ભોગેચ્છાની પૂર્તિ કરે છે. નવ ત્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનના દેવો અપરિચારી હોય છે.

કાયિક પરિચારણા કરનારા દેવોને જ્યારે ભોગેચ્છા જાગૃત થાય, ત્યારે દેવીઓ તે દેવની ઈચ્છા જાણીને શ્રેષ્ઠ શ્રૃંગારથી શોભિત, મનોહર, મનોહર ઉત્તરવૈક્રિય રૂપની વિકુર્વણા કરીને દેવોની સામે ઉપસ્થિત થાય છે. દેવો આ દેવીઓ સાથે મનુષ્યોની જેમ કાયા દ્વારા મૈથુન સેવન કરે છે. દેવોના શુક—વીર્ય રૂપ પુદ્ગલો દેવીમાં સંક્રાંત થાય છે પરંતુ તેનાથી ગર્ભાધાન થતું નથી કારણ કે દેવોમાં ગર્ભજ જન્મ થતો નથી. તે વીર્ય રૂપ પુદ્ગલો દેવીને પાંચ ઈન્દ્રિયપણે અને ઈષ્ટ, કાંત, મનોહર, મનોહર, સુંદર, સર્વજનવલ્લભ, યૌવન અને લાવણ્ય પણે પરિણત થાય છે.

ત્રીજા-ચોથા દેવલોકના સ્પર્શ પરિચારક દેવોને જ્યારે મૈથુનેચ્છા જાગૃત થાય ત્યારે તે પહેલા બીજા દેવલોકની અપરિગૃહીતા દેવીઓને બોલાવે છે, તે દેવીઓ ઉત્તરવૈક્રિય શ્રેષ્ઠ રૂપની વિકુર્વણા કરીને આવે છે. દેવો, તે દેવીઓના સ્પર્શ, આલિંગન આદિ દ્વારા ઈચ્છાપૂર્તિ કરે છે.

પાંચમા છઠ્ઠા દેવલોકના રૂપ-પરિચારક દેવો અપરિગૃહિતા દેવીઓને બોલાવીને તેના રૂપદર્શન, નેત્ર મેળાપ આદિ દ્વારા ઈચ્છાપૂર્તિ કરે છે. સાતમા-આઠમા દેવલોકના શબ્દ-પરિચારક દેવો, દેવીઓના મધુર શબ્દો દ્વારા ઈચ્છાપૂર્તિ કરે, નવમા, દસમા, અગિયારમા અને બારમા દેવલોકના મનપરિચારક દેવો, દેવીઓને બોલાવતા નથી. તે દેવો મનથી જ દેવીઓનું ચિંતન કરીને પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે છે. દેવોના દિવ્ય પ્રભાવથી શુક રૂપ પુદ્ગલો દેવીઓમાં સંક્રાંત થઈ જાય છે અને દેવીઓ પણ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે.

તેમાં પહેલા દેવલોકની અપરિગૃહીતા દેવીઓ દ્વારા ત્રીજા, પાંચમા, સાતમા, નવમા અને અગિયારમા દેવલોકના દેવો પોતાની ઈચ્છાપૂર્તિ કરે છે અને બીજા દેવલોકની અપરિગૃહીતા દેવીઓ દ્વારા ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા, દશમા અને બારમા દેવલોકના દેવો પોતાની ઈચ્છાપૂર્તિ કરે છે.

કેટલી સ્થિતિવાળી દેવીઓ કયા દેવલોક સુધી જાય તે નીચેના કોષ્ટકથી જાણી શકાય છે.

દેવલોકોમાં જનારી અપરિગૃહીતા દેવીઓ :-

દેવલોક	જનારી દેવીઓ
ત્રીજા દેવલોકમાં	સૌધર્મકલ્પની સાધિક એક પલ્યોન્થી ૧૦ પલ્યોન્ની સ્થિતિવાળી
ચોથા દેવલોકમાં	ઈશાનકલ્પની સાધિક એક પલ્યોન્થી ૧૫ પલ્યોન્ની સ્થિતિવાળી
પાંચમા દેવલોકમાં	સૌધર્મકલ્પની સાધિક ૧૦ થી ૨૦ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી
છઠ્ઠા દેવલોકમાં	ઈશાનકલ્પની સાધિક ૧૫ થી ૨૫ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી
સાતમા દેવલોકમાં	સૌધર્મકલ્પની સાધિક ૨૦ થી ૩૦ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી
આઠમા દેવલોકમાં	ઈશાનકલ્પની સાધિક ૨૫ થી ૩૫ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી
નવમા દેવલોકના દેવો	સૌધર્મકલ્પની સાધિક ૩૦ થી ૪૦ પલ્યોન્ની સ્થિતિવાળી દેવીઓનું ચિંતન કરે.
દશમા દેવલોકમાં	ઈશાનકલ્પની સાધિક ૩૫ થી ૪૫ પલ્યોન્ની સ્થિતિવાળી દેવીઓનું ચિંતન કરે.
અગિયારમા દેવલોકના દેવો	સૌધર્મકલ્પની સાધિક ૪૦ થી ૫૦ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓનું ચિંતન કરે.
બારમા દેવલોકના દેવો	ઈશાનકલ્પની સાધિક ૪૫ થી ૫૫ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓનું ચિંતન કરે.

★ આ સ્પષ્ટીકરણ વ્યાખ્યા ગ્રંથ પ્રમાણે આપેલ છે.

નવ ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાનના દેવોનું વેદ મોહનીય કર્મ ઉપશાંત હોવાથી તે દેવોને ભોગેચ્છા જાગૃત થતી નથી તેથી તે અપરિચારી કહેવાય છે.

અલ્પબહુત્વ - (૧) સર્વથી થોડા અપરિચારક દેવો છે. (૨) તેનાથી મનપરિચારક દેવો સંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી શબ્દ પરિચારક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી રૂપ પરિચારક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. (૫) તેનાથી સ્પર્શ પરિચારક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી કાયપરિચારક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે.

[૨૫] કેવળી સમુદ્ઘાત

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૩૬]

પ્રશ્ન-૧ : કેવળી સમુદ્ઘાત કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- કેવળી ભગવાન જે સમુદ્ઘાત કરે, તે કેવળી સમુદ્ઘાત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-૨ : કેવળી ભગવાન સમુદ્ઘાત શામાટે કરે છે ?

ઉત્તર- જે કેવળી ભગવાનના આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ અલ્પ હોય અને વેદનીય, નામ, ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ અને અનુભાગ અધિક હોય, ત્યારે ચારે અઘાતી કર્મોની સ્થિતિને સમાન કરવા માટે સમુદ્ઘાત કરે છે.

પ્રશ્ન-૩ : શું સર્વ કેવળી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે ?

ઉત્તર- ના - જે કેવળી ભગવાનના અઘાતી કર્મોની સ્થિતિ વિષમ હોય અને જેને છ માસથી ન્યૂન આયુષ્યકર્મ શેષ હોય, ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું હોય તે કેવળી ભગવાન જ આયુષ્યના અંતિમ અંતર્મુહૂર્તમાં સમુદ્ઘાત કરે છે.

તીર્થંકરો કેવળી સમુદ્ઘાત કરતા નથી, તે ઉપરાંત જેનું છ માસ કે તેનાથી કંઈક અધિક આયુષ્ય શેષ હોય, ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું હોય તે કેવળી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરતા નથી અને જેના ચારે અઘાતી કર્મોની સ્થિતિ સમાન હોય તે કેવળી ભગવાન પણ સમુદ્ઘાત કરતા નથી.

પ્રશ્ન-૪ : કેવળી સમુદ્ઘાતની કાલમર્યાદા કેટલી છે ?

ઉત્તર- તેની કાલમર્યાદા આઠ સમયની છે. તેમાં પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશોને દંડના આકારે, બીજા સમયે કપાટના આકારે, ત્રીજા સમયે પૂરિત મંથાનના આકારે વિસ્તૃત કરે છે. ચોથા સમયે ખૂણા પૂરિત કરીને આત્મપ્રદેશોને લોકવ્યાપી બનાવે છે. પાંચમા સમયે ખૂણાનું સંહરણ કરે, છઠ્ઠા સમયે પૂરિત મંથાન સંહરે, સાતમે સમયે કપાટ સંહરે અને આઠમા સમયે દંડનું સંહરણ કરીને શરીરસ્થ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન-૫ : કેવળી સમુદ્ઘાતમાં કયા યોગનો પ્રયોગ થાય છે ?

ઉત્તર- તેમાં મનોયોગ કે વચનયોગનો પ્રયોગ થતો નથી. પહેલા અને આઠમા સમયે ઔદારિક કાયયોગ; બીજા, છઠ્ઠા અને સાતમા સમયે ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ; ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયે કાર્મણ કાયયોગ હોય છે.

પ્રશ્ન-૬ : કેવળી સમુદ્ઘાતના લોકવ્યાપી બનેલા ચરમ નિર્જરાના પુદ્ગલોને છદ્મસ્થ મનુષ્યો જાણી શકે છે ?

ઉત્તર- તે પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી ઈન્દ્રિયનો વિષય બની શકતા નથી તેથી સામાન્ય મતિ-શ્રુતજ્ઞાની છદ્મસ્થ મનુષ્યો તેને જાણી શકતા નથી પરંતુ વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યો તેને અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાણી શકે છે.

પ્રશ્ન-૭ : આવર્જકરણ એટલે શું ?

ઉત્તર- આત્માને મોક્ષની સન્મુખ કરવાની પ્રક્રિયાને આવર્જકરણ કહે છે. તેમાં

વિશેષ કર્મપુદ્ગલોનો પ્રક્ષેપ ઉદયાવલિકામાં થાય છે. આવર્જકરણ તે વિશેષ પ્રકારની ઉદીરણાની જ પ્રક્રિયા છે. પ્રત્યેક કેવળી ભગવાન આવર્જકરણ અવશ્ય કરે છે તેથી તેને આવશ્યકકરણ પણ કહેવાય છે.

જે કેવળી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે, તે કેવળી સમુદ્ઘાત પહેલા આવર્જકરણ કરે છે. ત્યાર પછી કેવળી સમુદ્ઘાત થાય છે.

પ્રશ્ન—૮ : કેવળી સમુદ્ઘાતમાં કર્મક્ષયની પ્રક્રિયા કેવી રીતે થાય છે ?

ઉત્તર— કેવળી સમુદ્ઘાતમાં કર્મક્ષયની પ્રક્રિયા :— કેવળી ભગવાનને વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય, આ ચાર કર્મોની ૮૫ પ્રકૃતિ સત્તામાં હોય છે. તેમાં નામ કર્મની ૮૦ પ્રકૃતિ (શુભ નામકર્મની ૫૨ + અશુભ નામ કર્મની ૨૮), વેદનીય કર્મની શાતા અને અશાતા વેદનીય, આ બે પ્રકૃતિ; ગોત્રકર્મની ઊંચ અને નીચ ગોત્ર, આ બે પ્રકૃતિ અને મનુષ્યાયુષ્ય.

કેવળી ભગવાન કેવળી સમુદ્ઘાતના પ્રથમ સમયે અશુભ નામકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિ, અશાતાવેદનીય અને નીચ ગોત્ર, આ ૩૦ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિના અસંખ્યાત ખંડ અને અનુભાગના અનંત ખંડ કરીને તેનો એક-એક ખંડ બાકી રાખીને શેષ સર્વ ખંડનો ક્ષય કરે છે. બીજા સમયે શુભ નામકર્મની બાવન (૫૨) પ્રકૃતિ, શાતાવેદનીય અને ઊંચ ગોત્ર આ ૫૪ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિના અસંખ્યાત અને અનુભાગના અનંત ખંડ કરીને સ્થિતિના ખંડોને સ્થિતિમાં અને અનુભાગના ખંડોને અનુભાગમાં સમ્મિલિત કરે છે ત્યારપછી તેનો એક-એક ખંડ બાકી રાખીને શેષ સર્વ ખંડનો ક્ષય કરે છે. ત્રીજા સમયે સ્થિતિના એક ખંડના અસંખ્યાત અને અનુભાગના અનંત ખંડ કરીને તેનો એક-એક ખંડ બાકી રાખીને શેષ સર્વ ખંડનો ક્ષય કરે છે. ચોથા-પાંચમા સમયે પણ તે જ રીતે ક્રમશઃ શેષ રહેલા એક-એક ખંડના અસંખ્યાત અને અનંતખંડ કરીને, એક ખંડ બાકી રાખી શેષ સર્વનો ક્ષય કરે છે. છઠ્ઠા સમયે સ્થિતિના અને અનુભાગના એક-એક ખંડના અસંખ્યાત ખંડ કરે છે. તે અસંખ્યાત ખંડ, કેવળી ભગવાનના શેષ રહેલા આયુષ્યના સમય પ્રમાણ હોય છે. છઠ્ઠા સમયે એક ખંડ સ્થિતિનો, એક ખંડ અનુભાગનો અને એક ખંડ આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

સાતમે-આઠમે સમયે યાવત્ મુક્ત થાય ત્યાં સુધી પણ એક ખંડ સ્થિતિનો, એક ખંડ અનુભાગનો અને એક ખંડ આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે. આ રીતે કેવળી ભગવાન સર્વ કર્મનો ક્ષય કરે છે.

આ રીતે આઠ સમયની આ પ્રક્રિયામાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર કર્મની

સ્થિતિ આયુષ્ય કર્મની સમાન થઈ જાય છે અને આયુષ્ય કર્મની સાથે જ તે ત્રણે કર્મો ભોગવાઈ જાય છે.

પ્રશ્ન-૯ : કેવળી સમુદ્ઘાતની નિવૃત્તિ પછી શું કેવળી ભગવાનના યોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે ?

ઉત્તર- કેવળી સમુદ્ઘાતની નિવૃત્તિ પછી અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યમાં કેવળી ભગવાનના ત્રણે યોગની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. મનોયોગ દ્વારા મન:પર્યવજ્ઞાની અથવા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોના મનથી પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે, વચન યોગના માધ્યમથી ઉપદેશ આપે અથવા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે. કાય યોગના માધ્યમથી ગમનાગમન આદિ સંયમ સમાચારી સંબંધી પ્રવૃત્તિ કરે છે.

પ્રશ્ન-૧૦ : કેવળી ભગવાનને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો ક્રમ શું છે ?

ઉત્તર- કેવળી ભગવાન તેરમા ગુણસ્થાનના અંતે સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ નામના શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા ચરણ દ્વારા ક્રમશઃ મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગનો નિરોધ કરે છે. ત્યાર પછી સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતિ નામના શુક્લધ્યાનના ચોથા ચરણ દ્વારા શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ સર્વ ક્રિયાઓનો નિરોધ કરીને આત્મપ્રદેશોને ઘનીભૂત કરે છે. શરીરના પૌલાણ ભાગો પૂરિત થતાં આત્મપ્રદેશોની અવગાહના શરીરનો ત્રીજો ભાગ સંકુચિત થાય છે અને આત્મપ્રદેશો ઘનીભૂત બની જાય છે.

શૈલેશીકરણ — યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થતાં કેવળી ભગવાન અયોગી અવસ્થાને તેમજ શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમના આત્મપ્રદેશો સંપૂર્ણપણે નિષ્કંપ થઈ જાય છે. તેની સ્થિતિ અ, ઈ, ઉ, ઋ, લૃ આ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલ પ્રમાણ છે. તે કાલ દરમિયાન ગુણશ્રેણી પ્રમાણે અનંત કર્મોનો નાશ કરે છે. આ રીતે ચારે અઘાતિ કર્મો નાશ પામે છે. ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ત્રણે શરીર છૂટી જાય છે. શરીરથી અને કર્મોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયેલો આત્મ સિદ્ધ થાય છે.

મુક્ત થયેલો આત્મા ઋજુગતિથી, એક સમયની ગતિના કારણે અસ્પૃશદ્ગતિથી એક સમય માત્રમાં સાકારોપયોગે લોકાંતે સિદ્ધક્ષેત્રમાં સ્થિત થઈ જાય છે અને ત્યાં જ શાશ્વતકાલ પર્યંત શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે.

જેમ અગ્નિમાં બળેલું બીજ અંકુરિત થતું નથી, તે જ રીતે કર્મરૂપી બીજ બળી ગયું હોવાથી સિદ્ધ ભગવાન પુનઃ જન્મ ધારણ કરતા નથી. સિદ્ધ ભગવાન અશરીરી, જીવધન, જ્ઞાન-દર્શનયુક્ત, કૃતકૃત્ય, કર્મરૂપી રજથી રહિત હોવાથી

નીરજ, નિષ્પ્રકંપ, કર્મરૂપી અંધકારથી રહિત હોવાથી વિતિમિર, વિશુદ્ધ, જન્મ-જરા-મરણથી સર્વથા મુક્ત, શાશ્વત, અવ્યાબાધ સુખમાં સદૈવ મગ્ન રહે છે.

[૨૬] છ સમુદ્ઘાતના ક્ષેત્રાદિ

[શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર : ૫૬-૩૬]

પ્રશ્ન-૧ : સમુદ્ઘાત કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- (૧) વિશેષ પરિસ્થિતિમાં પોતાના આત્મપ્રદેશોનું બહાર પ્રક્ષેપણ કરવું તે ક્રિયાને સમુદ્ઘાત કહે છે (૨) સમ = એકી સાથે, ઉદ્ = ઉત્કૃષ્ટ પણે, ઘાત = કર્મોનો ઘાત; જે ક્રિયામાં એકી સાથે ઉત્કૃષ્ટપણે કર્મોનો ઘાત-ક્ષય થાય તે ક્રિયાને સમુદ્ઘાત કહે છે. સમુદ્ઘાત સાત હોય છે. તેમાં છ છદ્મસ્થ સમુદ્ઘાત છે અને એક કેવળી સમુદ્ઘાત છે.

પ્રશ્ન-૨ : છદ્મસ્થ સમુદ્ઘાત કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જે જીવોને ઘાતિ કર્મોનું આવરણ હોય, તેવા એકથી બાર ગુણસ્થાનવર્તી જીવો છદ્મસ્થ છે અને છદ્મસ્થ જીવોને જે સમુદ્ઘાત થાય, તે છદ્મસ્થ સમુદ્ઘાત કહેવાય છે. તેના છ પ્રકાર છે- (૧) વેદના સમુદ્ઘાત (૨) કષાય સમુદ્ઘાત (૩) મારણાંતિક સમુદ્ઘાત (૪) વૈક્રિય સમુદ્ઘાત (૫) તૈજસ સમુદ્ઘાત (૬) આહારક સમુદ્ઘાત.

પ્રશ્ન-૩ : આ છ એ સમુદ્ઘાત ક્યારે ક્યારે થાય છે ?

ઉત્તર- તીવ્ર વેદના અને તીવ્ર કષાયના ઉદયમાં ક્રમશઃ વેદના સમુદ્ઘાત અને કષાય સમુદ્ઘાત થાય છે. મારણાંતિક સમુદ્ઘાત મૃત્યુ સમયે જ ચારે ગતિના જીવોમાંથી કેટલાક જીવોને થાય છે.

વૈક્રિય, તૈજસ અને આહારક સમુદ્ઘાત, તે તે લબ્ધિપ્રયોગના પ્રારંભમાં થાય છે. વૈક્રિય સમુદ્ઘાત ચારે ગતિના વૈક્રિયલબ્ધિ ધારક જીવોને, તૈજસ સમુદ્ઘાત મનુષ્ય, દેવતા અને તિર્યય પંચેન્દ્રિય, આ ત્રણ ગતિના જીવોને અને આહારક સમુદ્ઘાત એક મનુષ્યગતિના જીવોને જ થાય છે.

પ્રશ્ન-૪ : ૨૪ દંડકના જીવોમાં ક્યા દંડકના જીવોને કેટલા છદ્મસ્થ સમુદ્ઘાત હોય છે ?

ઉત્તર— નારકીમાં પ્રથમ ચાર સમુદ્ઘાત; દેવતાના તેર દંડકમાં પ્રથમ પાંચ; વાયુકાયમાં પ્રથમ ચાર; શેષ ચાર સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયમાં પ્રથમ ત્રણ; તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં પ્રથમ પાંચ અને મનુષ્યોમાં પ્રથમ છ છાન્નસ્થિક સમુદ્ઘાત હોય છે.

પ્રશ્ન—૫ : છ સમુદ્ઘાત દ્વારા સમવહત થયેલો જીવ કેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે ? કેટલા ક્ષેત્રને સ્પૃષ્ટ કરે છે ?

ઉત્તર— વેદના અને કષાય સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલા જીવના આત્મપ્રદેશો પહોળાઈ અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્રની છ એ દિશાઓમાં વ્યાપ્ત થાય છે. તે બંને સમુદ્ઘાતમાં છએ દિશામાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ આત્મ પ્રદેશો ફેલાય છે.

મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલો જીવ પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી આત્મપ્રદેશોને ફેલાવે છે તેથી પહોળાઈ અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ અને લંબાઈમાં જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત યોજન સુધીનું ક્ષેત્ર એક જ દિશામાં વ્યાપ્ત થાય છે અને સ્પૃષ્ટ થાય છે.

મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલો નારકી જઘન્ય સાધિક હજાર યોજન અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને એક જ દિશામાં વ્યાપ્ત કરે છે. શેષ ૨૩ દંડકના જીવોનું મારણાંતિક સમુદ્ઘાતનું ક્ષેત્ર સમુચ્ચય જીવોની સમાન છે.

વૈક્રિય સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલો જીવ પહોળાઈ અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ અને લંબાઈમાં વાયુકાયિક જીવો વૈક્રિય સમુદ્ઘાત દ્વારા જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને એક જ દિશામાં વ્યાપ્ત કરે છે. શેષ નારકી, દેવતા, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે, સ્પૃષ્ટ કરે છે. નારકી, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને વાયુકાય એક જ દિશાના ક્ષેત્રને તથા મનુષ્ય અને દેવતા એક દિશા અથવા સર્વ દિશા-વિદિશાના ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે.

તૈજસ સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલો જીવ પહોળાઈ અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ અને લંબાઈમાં જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે, સ્પૃષ્ટ કરે છે. તેમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના તૈજસ સમુદ્ઘાત જન્ય પુદ્ગલો કોઈ પણ એક દિશામાં અને મનુષ્યો અને દેવના તૈજસ સમુદ્ઘાત જન્ય પુદ્ગલો એક દિશામાં અથવા અને દિશા-વિદિશામાં વ્યાપ્ત થાય છે.

આહારક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલો સમુચ્ચય જીવ અને મનુષ્ય પહોળાઈ

અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ અને લંબાઈમાં જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને એક દિશામાં વ્યાપ્ત કરે છે.

પ્રશ્ન-૬ : છઠ્ઠાસ્થ સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલા જીવો ઉપરોક્ત ક્ષેત્રને કેટલા કાલમાં વ્યાપ્ત કરે છે ?

ઉત્તર- મારણાતિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલા જીવો પોતાના ક્ષેત્રને જઘન્ય એક, બે, ત્રણ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમયમાં વ્યાપ્ત કરે છે. શેષ પાંચ સમુદ્ઘાતથી સમવહત થયેલા જીવ પોત-પોતાના ક્ષેત્રને જઘન્ય એક કે બે સમયમાં અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમયમાં વ્યાપ્ત કરે છે.

પ્રશ્ન-૭ : છઠ્ઠાસ્થ સમુદ્ઘાતમાં જીવ કેટલા કાલ સુધી નિરંતર કર્મપુદ્ગલોને બહાર કાઢે છે ?

ઉત્તર- છઠ્ઠાસ્થ સમુદ્ઘાતથી સમવહત જીવ અસંખ્યાત સમયના અંતર્મુદૂર્ત સુધી નિરંતર કર્મપુદ્ગલોને પોતાના આત્મપ્રદેશોથી બહાર કાઢે છે.

પ્રશ્ન-૮ : છઠ્ઠાસ્થ સમુદ્ઘાત કરનાર જીવને કેટલી ક્રિયા લાગે છે ?

ઉત્તર- છઠ્ઠાસ્થ સમુદ્ઘાત કરનાર જીવને ઓછામાં ઓછી ત્રણ ક્રિયા લાગે જ છે અને જો સમુદ્ઘાત કરનાર જીવના સમુદ્ઘાતજન્ય પુદ્ગલોથી અન્ય જીવોને પરિતાપના, કિલામના કે વિરાધના થાય, તો તેને ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે.

સમુદ્ઘાતજન્ય પુદ્ગલોથી સ્પૃષ્ટ જીવોને સમુદ્ઘાત કરનાર જીવની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા લાગે છે. તે જ રીતે સમુદ્ઘાત કરનાર જીવ અને સમુદ્ઘાતજન્ય પુદ્ગલોથી સ્પૃષ્ટ અન્ય જીવો, તે બંને પ્રકારના જીવોના નિમિત્તથી પરંપરાએ અન્ય જીવનો ઘાત થાય, તો તે બંને પ્રકારના જીવોમાંથી કેટલાક જીવોને ત્રણ ક્રિયા, કેટલાક જીવોને ચાર ક્રિયા અને કેટલાક જીવોને પાંચ ક્રિયા લાગે છે.

[૨૭] લવણ સમુદ્ર

[શ્રી જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર : પ્રતિપત્તિ-૩]

લવણસમુદ્ર- જંબૂદ્વીપને ઘેરીને વલયાકારે લવણ સમુદ્ર સ્થિત છે. તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ બે લાખ યોજન છે. તેની પરિધિ ૧૫, ૮૧, ૧૬૮ યોજનથી કંઈક અધિક

છે. તેની ચારે તરફ એક પદ્મવરવેદિકા અને વનખંડ છે. તેની ચારે દિશામાં ક્રમશઃ જંબૂદ્વીપની જેમ વિજય, વેજયંત, જયંત અને અપરાજિત આ ચાર દ્વાર છે.

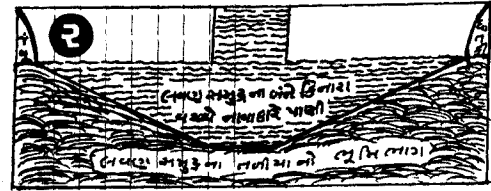
લવણ સમુદ્રનું પાણી લવણ જેવું ખારું, કટુક, અમનોજ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો સિવાય અન્ય જીવોને માટે અપેય છે. તેના પાણીના સ્વાદના આધારે તેનું નામ લવણ સમુદ્ર છે.

લવણ સમુદ્રનું સંસ્થાન— લવણ સમુદ્રનું સંસ્થાન ચૂડીના આકારે ગોળ છે પરંતુ તેના જુદા-જુદા વિભાગો તથા પાણીની વિવિધ અવસ્થાઓની અપેક્ષાએ તેના ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્થાન થાય છે.

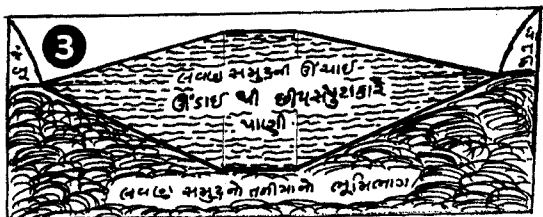
(૧) ગોતિત્થસંઠિષ્— લવણ સમુદ્રનો ૯૫૦૦૦ યોજનનો ઢાળવાળો ભાગ ગોતીર્થ આકારનો છે. જંબૂદ્વીપની જગતીથી અથવા ધાતકીખંડ દ્વીપની જગતીથી લવણ સમુદ્રમાં ૯૫૦૦૦ યોજન સુધીના ભૂમિભાગનો આકાર ગોતીર્થ જેવો છે. તેની અપેક્ષાએ લવણ સમુદ્રને ગોતીર્થ સંસ્થાનવાળો કહે છે.

(૨) ખાવા સંઠિષ્— લવણ સમુદ્રના બંને બાજુના નીચે ઉતરતા ભૂમિભાગ અને મધ્યના સમતલ ભૂમિ ભાગનો આકાર નાવ જેવો થાય છે. નાવમાં ઉતરતો ઢાળ, સમતલ ભાગ અને પછી ચડતો ઢાળ હોય છે, તેમ જંબૂદ્વીપથી ૯૫૦૦૦ યોજન સુધી ઉતરતો ઢાળ, વચ્ચે ૧૦૦૦૦ યોજન સમતલ અને પછી ધાતકીખંડ દ્વીપ સુધી ૯૫૦૦૦ યોજન સુધી ચઢતો ઢાળ છે. લવણ સમુદ્રના બંને કિનારા અને મધ્યભાગને લક્ષિત કરતાં તેનો આકાર નાવ જેવો થાય છે.

(૩) સિપ્પિસંપુડ સંઠિષ્— લવણ સમુદ્રની ઉપર વધતી ઊંચાઈ અને નીચે ઉતરતી ઊંડાઈનો આકાર ઈપ સંપુટ જેવો થાય છે. બંને દ્વીપની વચ્ચે લવણ સમુદ્રની ક્રમશઃ વધતી

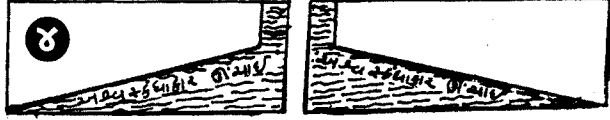

ઊંડાઈ અને ઊંચાઈને એક સાથે લક્ષિત કરતાં તેનો આકાર છીપ સંપુટ જેવો થાય છે.

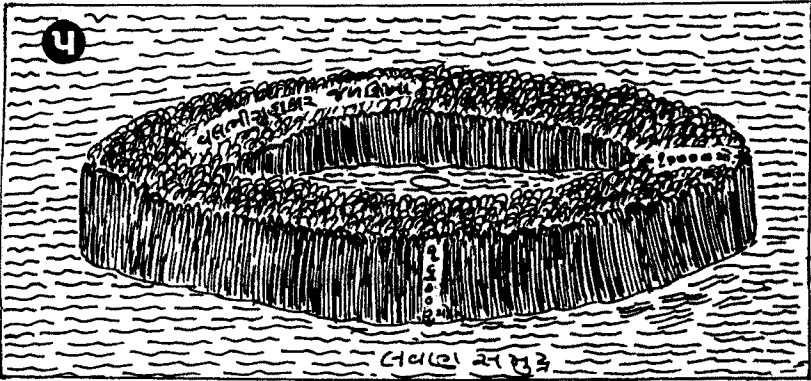
(૪) આસખંધસંઠિઈ- લવણ સમુદ્રની વધતી જતી જળસપાટીનો આકાર અશ્વ સ્કંધ જેવો છે. અશ્વસ્કંધ એટલે અશ્વની પીઠ. અશ્વની પીઠ ડોક પાસે નીચી હોય છે અને પછી ક્રમશઃ

ઊંચી થતાં-થતાં પૂંછ પાસે પીઠનો ભાગ ઉત્તર હોય છે. જંબૂદ્વીપની

જગતી અથવા ધાતકીખંડ દ્વીપની વેદિકા પાસે લવણ સમુદ્રનું પાણી નીચું છે અને પછી તેની ઊંચાઈ ક્રમશઃ વધતી જાય છે. જગતીથી ૮૫૦૦૦ યોજન સુધીની વૃદ્ધિ પામતી જળ સપાટી અશ્વસ્કંધાકાર છે.

(૫) વલભિસંઠિઈ- લવણ સમુદ્રમાં ૧૬૦૦૦ યોજન ઊંચી અને ૧૦,૦૦૦ યોજન પહોળી જળશિખાનો આકાર વલભીગૃહ જેવો છે. વલભી એટલે ભવનની ગોળાકાર અગાસી. જળશિખા-ઉદ્દકમાલ વલભી ગૃહાકારે સ્થિત છે.

(૬) વટ્ટે વલયાગારસંઠિઈ- સંપૂર્ણ લવણ સમુદ્રનો આકાર વલય-બંગડી જેવો ગોળ છે. જંબૂદ્વીપની ફરતો લવણ સમુદ્ર છે, તેથી તે વલયાકાર છે.

તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ બે લાખ યોજન છે અને પરિધિ કર્કંક ન્યૂન ૧૫,૮૧,૧૩૯ યોજનની છે. તેની ઊંડાઈ ૧૦૦૦ યોજન, ઊંચાઈ ૧૬,૦૦૦ યોજન અને તેનું સમગ્ર પ્રમાણ ૧૭,૦૦૦ યોજન છે.

ગૌતીર્થ— મધ્યલોકના અસંખ્ય સમુદ્રો ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે પરંતુ લવણ સમુદ્રમાં તે પ્રમાણે નથી. તેની ઊંડાઈ ક્રમશઃ વધતી જાય છે. લવણ સમુદ્રના બંને કિનારાથી ૯૫૦૦૦-૯૫૦૦૦ યોજન સુધીની ભૂમિ ક્રમશઃ નીચે ઉતરતી જાય છે. ક્રમશઃ નીચે ઉતરતા ભાગને ગૌતીર્થ કહે છે. વચ્ચેની ૧૦,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ભૂમિ સમતલ છે. તેટલા ભાગમાં લવણ સમુદ્રની ઊંડાઈ ૧૦૦૦ યોજન છે.

પાતાળકળશ— લવણ સમુદ્રના સમતલ ભૂમિભાગમાં ચારે દિશામાં એક-એક, તેમ ચાર પાતાળકળશ છે. પૂર્વ દિશામાં વડવામુખ, દક્ષિણ દિશામાં કેતુક, પશ્ચિમ દિશામાં યૂપક અને ઉત્તરદિશામાં ઈશ્વર નામનો પાતાળકળશ છે.

તે પાતાળકળશ એક લાખ યોજન ઊંડા છે તેથી તે પ્રથમ નરક પૃથ્વીના કેટલાક પાથડા સુધી નીચે ગયા છે. તે પાતાળ કળશો મૂળમાં (૧૦,૦૦૦) દશ હજાર યોજન પહોળા, ત્યાર પછી ક્રમશઃ વધતા મધ્ય ભાગમાં (૧,૦૦,૦૦૦) એક લાખ યોજન પહોળા, ત્યાર પછી ક્રમશઃ ઘટતા ઉપરના મુખ ભાગ પાસે (૧૦,૦૦૦) દશ હજાર યોજન પહોળા છે. કળશની ઠીકરી—ભીંત એક હજાર યોજન જાડી છે. તે એક લાખ યોજન ઊંડા કળશના ત્રણ વિભાગ છે. નીચેના ૩૩,૩૩૩ ૬ યોજન પ્રમાણ વિભાગમાં વાયુ છે. મધ્યના ૩૩,૩૩૩ ૬ યોજન પ્રમાણ ત્રિભાગમાં વાયુ અને જલ બંને છે અને ઉપરના ૩૩,૩૩૩ ૬ યોજન પ્રમાણ ત્રિભાગમાં જલ હોય છે.

અનુક્રમે કાલ, મહાકાલ, વેલંબ અને પ્રભંજન નામના વ્યંતર દેવ તે ચારે પાતાળકળશોના અધિપતિ દેવ છે.

લઘુપાતાળ કળશ— ચાર મહાપાતાળ કળશોના ચાર આંતરામાં ક્રમશઃ ૧૯૭૧-૧૯૭૧, તેમ સર્વ મળીને ૭૮૮૪ લઘુ પાતાળ કળશો છે. લઘુ પાતાળ કળશો ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે. તે નીચેના ભાગમાં ૧૦૦ યોજન પહોળા, મધ્ય ભાગમાં (૧૦૦૦) એક હજાર યોજન પહોળા અને ઉપર ૧૦૦ યોજન પહોળા છે. તેની ઠીકરી—ભીંત દશ યોજન જાડી વજરત્નની છે. તેના પણ નીચેના ત્રિભાગમાં વાયુ, મધ્યના ત્રિભાગમાં વાયુ તથા જલ અને ઉપરના ત્રિભાગમાં જલ છે.

મહાપાતાળ કળશ અને લઘુ પાતાળ કળશોમાં તથા પ્રકારના સ્વભાવથી જ ઘણા અપકાયિક જીવો અને પુદ્ગલોનો ચય-ઉપચય થયા જ કરે છે.

જલશિખા — લવણસમુદ્રની વચ્ચેના ૧૦,૦૦૦ યોજનના સમતલ ભૂમિભાગનું જલ સમતલ ભૂમિભાગથી ૧૬,૦૦૦ યોજન ઊંચું જાય છે. જલનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમનનો ન હોવા છતાં આ સમુદ્રમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તે પાણી હંમેશાં

સમભિત્તિની જેમ ૧૬,૦૦૦ યોજનની ઊંચાઈ સુધી સ્થિત રહે છે. તેને જ લવણ સમુદ્રની જલશિખા અથવા દગમાળા કહે છે. જલશિખાથી લવણ સમુદ્રના બે વિભાગ થાય છે. જંબૂદ્વીપ તરફનો વિભાગ આભ્યંતર લવણ સમુદ્ર અને ધાતકીખંડ તરફનો વિભાગ બાહ્ય લવણ સમુદ્ર કહેવાય છે.

ભરતી—ઓટ— ચાર મહાપાતાળ કળશો અને ૭૮૮૪ લઘુ પાતાળ કળશોના નીચેના ભાગમાં રહેલો વાયુ જ્યારે ક્ષુભિત થાય ત્યારે તે વાયુ ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ઉપર આવવાનો કોઈ માર્ગ ન હોવાથી તે મધ્યભાગના પાણીને ધક્કો મારે છે. મધ્ય ભાગનું પાણી ઉપરના પાણીને ધક્કો મારીને ઉપર ઉછાળે છે. તે કળશોનું પાણી પરંપરાએ ઉપરના સમુદ્રના પાણીને ઉછાળે છે, તેથી લવણ સમુદ્રની ૧૬૦૦૦ યોજનની જલશિખાનું પાણી બે ગાઉ—અર્ધો યોજન ઉપર જાય છે. જલશિખામાં જલવૃદ્ધિ થવાથી સંપૂર્ણ લવણ સમુદ્રમાં ખળભળાટ થઈ જાય છે. તે પાણી જંબૂદ્વીપ અને ધાતકીખંડ તરફ વહેતું વહેતું વધતું જાય છે. તેને આપણે ભરતી કહીએ છીએ અને જ્યારે વાયુનો સંક્ષોભ શાંત થાય, ક્રમશઃ તે પાણીનો ખળભળાટ શમી જાય તેને આપણે ઓટ કહીએ છીએ.

ભરતી—ઓટનો સમય— પ્રાયઃ દિવસમાં બે વાર અને આઠમ, ચૌદસ, પૂનમ તથા અમાસના દિવસે વિશેષરૂપે ભરતી—ઓટ થાય છે.

વેલંધર—અનુવેલંધર દેવો— લવણ સમુદ્રની થતી જલવૃદ્ધિને વેલંધર અને અનુવેલંધર જાતિના નાગકુમાર દેવો મોટા મોટા કડછા વડે નિરંતર દબાવે છે. તેમાં જંબૂદ્વીપ તરફ આગળ વધતા પાણીને ૪૨, ૦૦૦ દેવો, ધાતકીખંડ તરફ આગળ વધતા પાણીને ૭૨,૦૦૦ દેવો અને ઉપર ઉછળતા પાણીને ૬૦,૦૦૦ દેવો દબાવે છે. જો નાગકુમાર દેવો આ કાર્ય ન કરે, તો સમુદ્રનું જલ એક જ સપાટામાં અનેક નગરોને જલમય બનાવી શકે છે પરંતુ અનાદિ સિદ્ધ લોક સ્વભાવથી, ચતુર્વિધ સંઘના પુણ્ય પ્રભાવથી અને વેલંધર જાતિના દેવોની સતત કાર્યશીલતાથી સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડતો નથી.

લવણ સમુદ્રના ચંદ્ર—સૂર્ય વિમાનો— લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય અને તેના પરિવાર રૂપ ૧૧૨ ગ્રહ, ૩૫૨ નક્ષત્રો અને ૨,૬૭,૯૦૦ કોડાકોડી તારા છે. તે નિરંતર પરિભ્રમણ કરતા હોવાથી લવણ સમુદ્રમાં રાત-દિવસ થાય છે.

લવણ સમુદ્રના અધિપતિ—સુસ્થિત નામના વ્યંતર દેવ છે.

લવણ સમુદ્રની વિશેષતા :- (૧) અન્ય સર્વ સમુદ્રોની ઊંડાઈ સર્વત્ર ૧૦૦૦ યોજનની છે, લવણ સમુદ્રની ઊંડાઈ ક્રમશઃ વધે છે.

- (૨) અન્ય સર્વ સમુદ્રોના પાણી સમતલ છે, લવણ સમુદ્રની જલશિખા ૧૬,૦૦૦ યોજન ઊંચી છે.
- (૩) અન્ય સમુદ્રોના સંસ્થાન એક સમાન ચૂડીના આકારના જ છે. લવણ સમુદ્રની અન્ય વિશેષતાના કારણે તેના વિવિધ સંસ્થાનો થાય છે. ચૂડીનું સંસ્થાન, ગોતીર્થ સંસ્થાન, નાવસંસ્થાન, અશ્વસ્કંધ સંસ્થાન વગેરે.
- (૪) અન્ય સમુદ્રોમાં મહાપાતાળ કળશો કે લઘુ પાતાળકળશો નથી. લવણ સમુદ્રમાં ચાર મહાપાતાળકળશો અને ૭,૮૮૪ લઘુ પાતાળ કળશો છે.
- (૫) અન્ય સમુદ્રમાં ભરતી-ઓટ આવતી નથી. લવણ સમુદ્રના પાણીમાં ભરતી-ઓટ આવે છે.
- (૬) અન્ય સમુદ્રના પાણી સ્થિર છે લવણ સમુદ્રનું પાણી ખળભળાટ સહિત છે.
- (૭) અન્ય સમુદ્રોનું પાણી ખારું નથી, લવણ સમુદ્રનું પાણી ખારું છે.
- (૮) અન્ય સમુદ્રોમાં વરસાદ થતો નથી, લવણ સમુદ્રોમાં વરસાદ થાય છે.

[૨૮] યુગલિક ક્ષેત્ર અને મનુષ્યો

[શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર : પ્રતિપત્તિ-૩]

પ્રશ્ન-૧ : યુગલિક કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- (૧) જે મનુષ્યોમાં યુગલ રૂપે સ્ત્રી-પુરુષનો સાથે જન્મ થાય, તે સાથે જ જીવન વ્યતીત કરે અને સાથે જ મૃત્યુ પામે તે યુગલિક મનુષ્ય કહેવાય છે. (૨) જે મનુષ્યો દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોથી જ જીવન વ્યવહાર ચલાવે છે. જીવન પર્યંત અસિ-શસ્ત્ર વ્યાપાર, મસિ-લેખન કલા કે કૃષિ-ખેતી વાડી આદિ કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર કરતા નથી, તે યુગલિક મનુષ્યો કહેવાય છે. (૩) જે મનુષ્યોનું આયુષ્ય કોડપૂર્વ વર્ષથી અધિક હોય, તે યુગલિક મનુષ્ય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-૨ : યુગલિકક્ષેત્ર કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જે ક્ષેત્રમાં યુગલિકો રહે છે, તે યુગલિક ક્ષેત્ર છે. યુગલિક ક્ષેત્રો ૩૦ અકર્મભૂમિ + ૫૬ અંતરદ્વીપ = ૮૬ છે.

૩૦ અકર્મભૂમિ - પાંચ હેમવયક્ષેત્ર, પાંચ હેરણ્યવયક્ષેત્ર, પાંચ હરિવર્ષક્ષેત્ર, પાંચ રમ્યકવર્ષક્ષેત્ર, પાંચ દેવકુરુક્ષેત્ર, પાંચ ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર, આ ત્રીસ અકર્મભૂમિના

ક્ષેત્રો છે. તેમાં એક હેમવય, એક હેરણ્યવય આદિ છ એ પ્રકારના એક-એક ક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપમાં છે, છએ પ્રકારના બે-બે ક્ષેત્ર ધાતકીખંડમાં અને બે-બે ક્ષેત્ર પુષ્કરાર્દ્ધ દ્વીપમાં છે. આ રીતે $૬+૧૨+૧૨=૩૦$ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો થાય છે.

૫૬ અંતરદ્વીપ – ચુલ્લહિમવંત વર્ષધર પર્વતના પૂર્વી અને પશ્ચિમી ચરમાન્તથી લવણ સમુદ્રમાં ચારે વિદિશામાં ક્રમશઃ ૩૦૦, ૪૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦, ૯૦૦ યોજનના આંતરે આંતરે ક્રમશઃ સાત-સાત દ્વીપ છે. આ રીતે ચારે વિદિશાના $૭\times ૪=૨૮$ અંતરદ્વીપ થાય. તે જ રીતે શિખરી પર્વતના પૂર્વી અને પશ્ચિમી ચરમાન્તથી લવણ સમુદ્રમાં ચારે વિદિશામાં સાત-સાત દ્વીપ છે. $૭\times ૪=૨૮$ અંતર દ્વીપ છે. કુલ $૨૮+૨૮=૫૬$ અંતરદ્વીપ થાય છે. આ દ્વીપો લવણ સમુદ્રમાં આંતરે-આંતરે સ્થિત હોવાથી અંતરદ્વીપ કહેવાય છે. આ રીતે ૩૦ અકર્મભૂમિ + ૫૬ અંતરદ્વીપ = ૮૬ યુગલિક ક્ષેત્રોમાં યુગલિક મનુષ્યો રહે છે.

યુગલિક મનુષ્યો – સર્વ યુગલિકો પુણ્યયોગે વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયણ અને સમયતુરસ સંસ્થાનના ધારક હોય છે. તે સ્ત્રી-પુરુષો સર્વાંગ સુંદર મનોહર અને આકર્ષક દેહધારી માનવ રૂપે રહેલા દેવ કે અપ્સરા જેવા સમાન પ્રતીત થાય છે.

યુગલિકોની અવગાહના – આયુષ્ય :-

ક્ષેત્ર	અવગાહના	આયુષ્ય
દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર	ત્રણ ગાઉ	ત્રણ પલ્યોપમ
હરિવર્ષ-રમ્યકવર્ષક્ષેત્ર	બે ગાઉ	બે પલ્યોપમ
હેમવય-હેરણ્યવયક્ષેત્ર	એક ગાઉ	એક પલ્યોપમ
અંતરદ્વીપ	૮૦૦ ધનુષ	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ

તેમાં યુગલિક સ્ત્રીઓની અવગાહના યુગલિક પુરુષોથી કંઈક ન્યૂન હોય છે. યુગલિકો અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. તે જીવો પુણ્યયોગે પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવીને જ મૃત્યુ પામે છે. ક્ષેત્ર સ્વભાવે ત્યાં સ્ત્રી-પુરુષ યુગલિક રૂપે સાથે જન્મે છે. ક્યારેય બે પુરુષ કે બે સ્ત્રીનો જન્મ સાથે થતો નથી. સાથે જન્મેલા તે યુગલ ભાઈ-બહેન રૂપે રહે છે. કાલ પરિપક્વ થતાં, પૂર્ણ યૌવનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં તે પતિ-પત્નીના સંબંધે સ્વતંત્રપણે વિચરણ કરે છે. દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષના માધ્યમથી ઈચ્છાપૂર્તિ કરતાં, ભોગ-વિલાસમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. પોતાના આયુષ્યના છ મહિના શેષ રહે ત્યારે એક યુગલને જન્મ આપે છે.

સંતાનની પરિપાલના દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુક્ષેત્રમાં ૪૯ દિવસ, હરિવર્ષ-

રમ્યકૃવર્ષક્ષેત્રમાં ૬૪ દિવસ; હેમવય-હેરણ્યવય ક્ષેત્રમાં ૭૯ દિવસ અને અંતરદ્વીપમાં પણ ૭૯ દિવસ કરે છે. તેટલા દિવસમાં તે યુગલ પરિપક્વ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ આત્મનિર્ભર જીવન વ્યતીત કરતાં બંને ય સાથે ભ્રમણ કરે છે. ત્યાર પછી યથા સમયે યુવાવસ્થાને પામીને પતિ-પત્નીના સંબંધને સ્વીકારી લે છે. કોઈ પણ યુગલ પોતાના જીવન કાલમાં એક જ યુગલને જન્મ આપે છે, વધુ સંતાનને જન્મ આપતા નથી. આ રીતે યુગલિકોની સંતાન પરંપરા ચાલે છે. એક યુગલ(ભાઈ-બહેન) જન્મે છે ત્યારે એક યુગલ(મા-બાપ) મૃત્યુ પામે છે, તેથી તેની સંખ્યા તેટલી જ રહે છે.

દશ પ્રકારના વૃક્ષો :- ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદ્વીપના યુગલિક મનુષ્યોનો સંપૂર્ણ જીવન-નિર્વાહ વૃક્ષ આધારિત હોય છે. તે ક્ષેત્રોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના ૧૦ જાતિના વૃક્ષો હોય છે. તેમાંથી કેટલાક વૃક્ષોના ફળાદિ ખાદ્ય પદાર્થ રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. કેટલાક વૃક્ષોના પત્રાદિ વસ્ત્ર રૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. કેટલાક વૃક્ષો સૂર્ય સમ પ્રકાશ આપે છે. આ રીતે તે વૃક્ષોની વિવિધ પ્રકારની પરિણતિઓની અપેક્ષાએ તેના ૧૦ વિભાગ કર્યા છે.

(૧) મતંગા :- મત્ત એટલે માદક રસ. જે વૃક્ષના અંગ-અવયવો માદક રસની જેમ પ્રમોદભાવ જનક, આનંદદાયક પેય વસ્તુઓ પ્રદાન કરે છે, તે વૃક્ષોને મતંગા કહે છે. આ વૃક્ષના ફળો પરિપક્વ થાય ત્યારે તેમાંથી રસ પ્રવાહિત થાય છે. તેનું રસપાન કરીને યુગલિકો આનંદિત બને છે.

તે વૃક્ષના રસની મધુરતા, શેરડીના રસ, સોમરસ આદિથી અનંતગુણી અધિક મધુર, બલ-વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી હોય છે અને રસપાન કરનારને આનંદ પ્રદાન કરે છે.

(૨) ભૃતાંગા :- ભાજન-પાત્ર આપનારા વૃક્ષો. આ વૃક્ષોના પત્ર આદિ વિવિધ પ્રકારના વાસણના આકારે સ્વાભાવિક રીતે પરિણત થાય છે અર્થાત્ તેનો વાસણ તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે તેવા હોય છે.

(૩) ત્રુટિતાંગા :- અનેક પ્રકારના વાજિંત્રો આપનારા વૃક્ષો. આ વૃક્ષોમાં પવન પ્રવેશ કરતાં તેમાંથી વિવિધ પ્રકારના સુમધુર વાજિંત્રોના ધ્વનિ નીકળે છે. (૧) તત-વીણા આદિ તારવાળા વાજિંત્રો, (૨) વિતત-ઢોલ વગેરે, (૩) ઘન-કાંસ્ય, તાલ, મંજીરા વગેરે અને (૪) શુષિર-વાંસળી વગેરે પોલાણવાળા વાજિંત્રો, આ ચારે પ્રકારના વાજિંત્રોના ધ્વનિ તે વૃક્ષોમાંથી સ્વાભાવિક નીકળે છે અને તે ધ્વનિ કર્ણપ્રિય અને મનોહર હોય છે.

(૪) દીપશિખા :- પ્રકાશ આપનારા વૃક્ષો. તે વૃક્ષો સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્યોત-

પ્રકાશયુક્ત હોય છે. તે સંધ્યા સમયે પ્રગટાવેલા દીપક જેવો પ્રકાશ આપે છે.

(૫) જ્યોતિશિખા :- જ્યોતિ-જ્યોતિષી દેવોના વિમાન જેવો પ્રકાશ આપનારા વૃક્ષો. તે વૃક્ષો સ્વાભાવિક રીતે ચંદ્ર, સૂર્યની સમાન પ્રકાશિત હોય છે. દીપશિખા વૃક્ષથી જ્યોતિશિખા વૃક્ષનો પ્રકાશ અનેક ગુણો અધિક હોય છે.

(૬) ચિત્રાંગા :- માળાઓ આપનારા વૃક્ષો. તે વૃક્ષોની શાખાઓ, પત્રો, પુષ્પો આદિ ચારે પ્રકારની માળાઓ રૂપે સ્વાભાવિક રીતે જ પરિણત થઈ જાય છે.

૧. ગ્રંથિમ- દોરા આદિ દ્વારા ગૂંથીને તૈયાર થતી માળા અથવા ચાતુર્યપૂર્વક પુષ્પોને પરસ્પર ગૂંથીને બનાવાતી માળા ૨. વેષ્ટિત- એક માળાની ઉપર બીજી માળા વીંટીને તૈયાર કરેલી માળા, ૩. પૂરિમ- પુષ્પોને દોરામાં પરોવીને તૈયાર થતી માળા અથવા કોઈ પુષ્પોના જ વિશેષ પ્રકારના છિદ્રમાં અન્ય પુષ્પને પરોવીને તૈયાર થતી માળા ૪. સંઘાતિમ- અનેક પ્રકારના પુષ્પસમૂહને ભેગા કરીને તૈયાર કરેલી માળા. તે વૃક્ષોના પત્ર, પુષ્પ આદિ વિભાગો આ ચારે પ્રકારની માળા રૂપે પરિણત થાય છે.

(૭) ચિત્રરસા :- વિવિધ પ્રકારના કલ્યાણકારી ભોજન આપનારા વૃક્ષો. તે વૃક્ષોના ફળો સ્વાદિષ્ટ ભોજન રૂપે પરિણત થાય છે. સૂત્રમાં તે ભોજનની સ્વાદિષ્ટતા ચક્રવર્તીના ભોજનની સમાન કલ્યાણકારી હોય છે. ચક્રવર્તીનો દૂધપાક કલ્યાણ ભોજન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

કલ્યાણભોજન :- (૧) એક લાખ સુવર્ણ મુદ્રાના મૂલ્યે તૈયાર થનાર ચક્રવર્તીના એક સમયના ભોજન વિશેષને કલ્યાણભોજન કહે છે. (૨) અસત્ કલ્પનાએ પુંડ્ર જાતિની શેરડીનો આહાર કરનારી એક લાખ ગાયોનું દૂધ ૫૦,૦૦૦ ગાયોને પીવડાવવામાં આવે, તે ૫૦,૦૦૦ ગાયોનું દૂધ ૨૫,૦૦૦ ગાયોને આ રીતે કરતા ક્રમશઃ એક ગાયને પીવડાવેલા દૂધનો દૂધપાક બનાવે. તે દૂધમાં કલમ જાતિના ઉત્તમ ચોખા અને સાકર, મેવા, મસાલા આદિ નાંખીને પૂર્ણપણે ઉકાળીને બનાવેલો દૂધપાક અત્યંત સ્વાદિષ્ટ બને છે, તેને કલ્યાણભોજન કહે છે. તે ભોજન ચક્રવર્તી જ પચાવી શકે છે. ચિત્રરસ કલ્પવૃક્ષ તેનાથી અધિક મનગમતા સ્વાદિષ્ટ ભોજન રૂપે પરિણત થાય છે.

(૮) મણ્યંગા :- આભૂષણ આપનારા વૃક્ષો. તે વૃક્ષોના પત્ર, પુષ્પ વગેરે અત્યંત સોહામણા હોય છે. તે મનુષ્યોની આભૂષણોની ઈચ્છાપૂર્તિ કરે છે.

(૯) ગેહાકારા :- ગૃહ-નિવાસસ્થાન આપનારા વૃક્ષો. તે વૃક્ષો અત્યંત સઘન હોય છે. મનુષ્યો તેનો આશ્રયસ્થાન રૂપે ઉપયોગ કરે છે.

(૧૦) અનગ્ના :- વસ્ત્ર આપનારા વૃક્ષો. તે વૃક્ષોના પત્રો, છાલ આદિ અત્યંત બારીક, મુલાયમ, અનેક પ્રકારના રંગ અને ચિત્રોથી ચિત્રિત હોય છે. મનુષ્યો તેનો વસ્ત્રરૂપે ઉપયોગ કરે છે. અનગ્ન વૃક્ષો વસ્ત્રવિધિથી યુક્ત હોય છે.

આ રીતે દશ પ્રકારના વૃક્ષો યુગલિક મનુષ્યોની જીવન જરૂરિયાત પૂરી કરે છે. તે વૃક્ષો વનસ્પતિકાયમય છે. તેનું સ્વાભાવિક પરિણામન જ તે તે પ્રકારે થાય છે. તેમાં કોઈ દેવ પ્રભાવ નથી. યુગલિકોની સંખ્યાથી વૃક્ષોની સંખ્યા અધિક હોય છે. આ વૃક્ષો પાસે કોઈપણ વસ્તુની યાચના કરવાની નથી, પરંતુ તે તે વૃક્ષોથી પ્રાપ્ત થતાં પદાર્થોથી મનુષ્યોની ઈચ્છાપૂર્તિ થઈ જાય છે. પ્રચલિત ભાષામાં આ દશ પ્રકારના વૃક્ષોને કલ્પવૃક્ષ કહે છે.

યુગલિક સ્ત્રી-પુરુષો :- તે સ્ત્રી અને પુરુષો સર્વાંગ સુંદર હોય છે. પુણ્ય યોગે તેઓ મનોહર અને કમનીય કાયાના ધારક હોય છે. તે માનવ રૂપે રહેલા દેવ કે અપ્સરા સમાન પ્રતીત થાય છે.

યુગલિક મનુષ્યોનો આહાર :- તે મનુષ્યોનો આહાર અત્યંત સારભૂત પદાર્થોનો હોય છે, તેથી દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના યુગલિકોને ત્રણ દિવસે, હરિવર્ષ-રમ્યક્રવર્ષ ક્ષેત્રના યુગલિકોને બે દિવસે અને હેમવય-હેરણ્યવય ક્ષેત્ર અને અંતરદ્વીપના યુગલિકોને એકાંતરે—એક દિવસ છોડીને બીજા દિવસે આહારની ઈચ્છા થાય છે. જ્યારે આહારની ઈચ્છા થાય ત્યારે વૃક્ષના પુષ્પો અને ફળોનો આહાર કરીને તે તૃપ્ત થાય છે. તે ફળો અત્યંત મીઠા, મધુરા, સુપાચ્ય, બલ-વીર્ય વર્ધક અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ફળો અત્યંત સાત્ત્વિક અને શક્તિ સંપન્ન હોવાથી મનુષ્યોને વારંવાર આહારની ઈચ્છા થતી નથી.

યુગલિક મનુષ્યોનો જીવન-વ્યવહાર :- યુગલિક ક્ષેત્રોમાં ગામ, નગર, મકાન, દુકાન, વ્યાપાર, વાણિજ્ય, ક્ય-વિક્રય આદિ કંઈ જ નથી. ત્યાંના અત્યંત સઘન વૃક્ષો જ આવાસ રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. વૃક્ષો દ્વારા જ જીવન-જરૂરિયાતની પૂર્તિ થાય છે, તેથી અસિ, મસિ અને કૃષિ આદિ અન્ય કોઈપણ પ્રવૃત્તિઓ ત્યાં હોતી નથી.

ત્યાં સોનુ, ચાંદી આદિ બહુમૂલ્ય પદાર્થો હોય છે પરંતુ યુગલિક મનુષ્યોને તેનું મમત્વ કે સંગ્રહવૃત્તિ નથી; માતા, પિતા, ભાઈ-બેન આદિ સંબંધોમાં પણ તેઓ તીવ્ર અનુરાગી નથી. આવશ્યકતા પૂર્તિના સાધનો સહજ ઉપલબ્ધ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારના સંઘર્ષ, વેરઝેર, ક્લેશ, શત્રુતા આદિ ભાવોને કોઈ સ્થાન નથી. તેઓ સહજ રીતે અલ્પકષાયી, ભદ્ર અને વિનીત હોય છે.

તે મનુષ્યો પાદવિહારી હોય છે. ત્યાં ઘોડા, બળદ આદિ પશુઓ હોય છે, પરંતુ તે મનુષ્યોના ઉપયોગમાં આવતા નથી. સિંહ, વાઘ, ચિત્તા વગેરે જંગલી

પશુઓ પણ ત્યાંના ક્ષેત્ર પ્રભાવે ભદ્રપ્રકૃતિના હોય છે. તેઓ મનુષ્યોને બાધક બનતા નથી. ત્યાં જલચર, સ્થલચર, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ અને ખેચર આ પાંચે પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો હોય છે, તેમાંથી સ્થલચર અને ખેચર બે પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો યુગલિક હોય છે. ત્યાં માખી, મચ્છર, ડાંસ વગેરે ક્ષુદ્ર જંતુઓ હોતા નથી, યુગલિક ક્ષેત્ર તેવા ત્રાસજનક જીવોથી રહિત હોય છે. ત્યાં કોઈપણ પ્રકારની દુર્ઘટના થતી નથી. મનુષ્યોને આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિનું દુઃખ હોતું નથી. તે ક્ષેત્રોમાં યુગલિકો સર્વ પ્રકારના શારીરિક, માનસિક, સાંયોગિક સુખનો અનુભવ કરતાં જીવન પૂર્ણ કરે છે.

યુગલિકોમાં અનુશાસન :- યુગલિકોમાં રાજા, પ્રધાન, મંત્રી, શેઠ, નોકર, સેનાપતિ આદિ નાના-મોટા કોઈ પણ પ્રકારના પદ હોતા નથી. ત્યાં સ્વામી-સેવક જેવા ભેદ નથી. પ્રત્યેક યુગલિકો સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વતંત્રતાથી વિચરણ કરે છે, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનું અનુશાસન હોતું નથી.

યુગલિક ક્ષેત્રમાં ઉત્સવો :- તે ક્ષેત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ આનંદદાયક, રમણીય અને મનોહર હોય છે. યુગલિકો હંમેશાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે આનંદ-પ્રમોદ કરે છે, તેથી તેઓને ઉત્સવોનો મહિમા રહેતો નથી. આ રીતે યુગલિક ક્ષેત્રમાં લગ્ન આદિ કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્સવો કે ખેલ, તમાશા આદિ થતા નથી.

યુગલિક મનુષ્યોનો આયુષ્યબંધ, મૃત્યુ તથા ગતિ :- તે મનુષ્યો આયુષ્યના છ માસ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. તે પોતાનું પરિપૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે. તેઓનું અકાલ મૃત્યુ થતું નથી. આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે કોઈપણ જાતના કષ્ટ વિના માત્ર ઈંક, બગાસું કે ઉધરસના નિમિત્તે જ પતિ-પત્ની બંનેનું એક સાથે મૃત્યુ થઈ જાય છે. સ્ત્રી-પુરુષને પરસ્પર વિયોગનું દુઃખ હોતું નથી. પ્રકૃતિની ભદ્રતાના કારણે મૃત્યુ પામીને તે અવશ્ય દેવલોકમાં જાય છે.

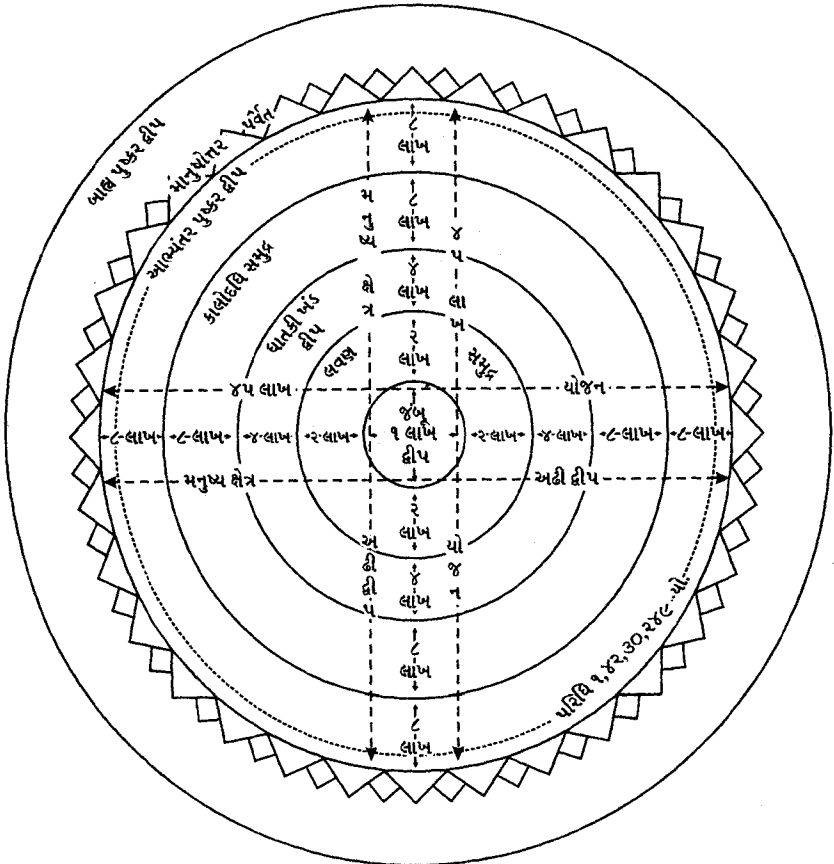
યુગલિક ભવમાં જેટલી સ્થિતિ હોય તેટલી જ સ્થિતિ અથવા તેનાથી અલ્પસ્થિતિવાળા દેવલોકમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પોતાના આયુષ્યથી અધિક સ્થિતિ પામી શકતા નથી. અંતરદ્વીપના મનુષ્યોની સ્થિતિ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. તે યુગલિકો તેટલી સ્થિતિવાળા દેવલોકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની સ્થિતિ ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં જ હોય છે, તેથી અંતરદ્વીપના યુગલિકો ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યોતિષી કે વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

૩૦ અકર્મભૂમિના યુગલિકોની સ્થિતિ એક, બે કે ત્રણ પલ્લોપમની છે તેથી તે દેવો ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના પહેલા-બીજા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી ઉપરના દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

[૨૯] અઢીઢીપ ક્ષેત્ર

[શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર : પ્રતિપત્તિ-૩]

મઢ્યલોકના અસંખ્ય ઢીપ-સમુદ્રોમાંથી અઢીઢીપ અને બે સમુદ્ર પ્રમાણ ક્ષેત્રને અઢી ઢીપક્ષેત્ર કહે છે. મનુષ્યોનો વસવાટ અઢી ઢીપ ક્ષેત્રમાં જ થતો હોવાથી તેને મનુષ્યક્ષેત્ર અને વ્યવહારકાલનું પ્રવર્તન અઢીઢીપ ક્ષેત્રમાં જ થતું હોવાથી તેને સમયક્ષેત્ર પણ કહે છે. આ રીતે અઢીઢીપ ક્ષેત્ર, મનુષ્યક્ષેત્ર અને સમયક્ષેત્ર, આ ત્રણે શબ્દો એક જ ક્ષેત્ર માટે પ્રયુક્ત થાય છે.

અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોની મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ છે. તેને ફરતો લવણ સમુદ્ર, તેને ફરતો ધાતકીખંડ, તેને ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર અને તેને ફરતો પુષ્કર દ્વીપ છે. તે પુષ્કર દ્વીપની મધ્યમાં મનુષ્ય ક્ષેત્રની મર્યાદા કરનારો માનુષોત્તર પર્વત છે. તેના કારણે પુષ્કર દ્વીપના બે વિભાગ થાય છે— આભ્યંતર પુષ્કર દ્વીપ અને બાહ્ય પુષ્કર દ્વીપ. કાલોદધિ સમુદ્ર તરફનો વિભાગ આભ્યંતર પુષ્કર દ્વીપ છે અને બહારની બાજુનો પુષ્કર સમુદ્ર તરફનો વિભાગ બાહ્ય પુષ્કર દ્વીપ છે.

જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને પુષ્કરદ્વીપનો અર્ધો વિભાગ— આભ્યંતર પુષ્કરાર્ધ દ્વીપ, આ અઢીદ્વીપ તથા અઢીદ્વીપની મધ્યમાં આવતા લવણ સમુદ્ર અને કાલોદધિ સમુદ્ર, આ બે સમુદ્ર પ્રમાણ ક્ષેત્ર અઢીદ્વીપ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. તે દરેક દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચાર-ચાર દ્વાર, પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડ છે. આ દ્વીપ-સમુદ્ર પૃથ્વીમય-જલમય, જીવમય અને પુદ્ગલમય છે.

અઢીદ્વીપ પ્રમાણ— સંપૂર્ણ અઢીદ્વીપ ક્ષેત્ર ૪૫ લાખ યોજન લાંબુ-પહોળું છે. તેમાં મધ્યનો જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન લાંબો-પહોળો છે. તેની ફરતે રહેલા લવણ સમુદ્રનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ બે લાખ યોજન છે, તેથી પૂર્વ લવણ સમુદ્રના બે લાખ યોજન અને પશ્ચિમ લવણ સમુદ્રના બે લાખ યોજન થાય, આ રીતે લવણ સમુદ્રના ૨+૨=૪ લાખ યોજન. તેની ફરતે રહેલા ધાતકી ખંડનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ પૂર્વના સમુદ્રથી બમણો અર્થાત્ ચાર લાખ યોજન છે તેના પૂર્વ-પશ્ચિમ વિભાગના ચાર-ચાર લાખ યોજન ગણતા આઠ લાખ યોજન થાય. તેની ફરતે રહેલા કાલોદધિ સમુદ્રનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ પૂર્વના દ્વીપથી બમણો અર્થાત્ આઠ લાખ યોજન છે. તેના પૂર્વ-પશ્ચિમ બંને વિભાગના આઠ-આઠ લાખ યોજન ગણતા સોળ લાખ યોજન થાય.

તેની ફરતે રહેલા પુષ્કર દ્વીપનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ પૂર્વના સમુદ્રથી બમણો અર્થાત્ સોળ લાખ યોજન છે પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્રમાં આભ્યંતર પુષ્કર દ્વીપની જ ગણના થતી હોવાથી તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ સંપૂર્ણ પુષ્કર દ્વીપથી અર્ધો અર્થાત્ આઠ લાખ યોજન છે. તેના પૂર્વ-પશ્ચિમ બંને વિભાગના આઠ-આઠ લાખ યોજન ગણતાં સોળ લાખ યોજન થાય.

આ રીતે જંબૂદ્વીપના ૧ લાખ યોજન + લવણ સમુદ્રના ૪ લાખ યોજન + ધાતકી ખંડના ૮ લાખ યોજન + કાલોદધિ સમુદ્રના ૧૬ લાખ યોજન + આભ્યંતર પુષ્કર દ્વીપના ૧૬ લાખ યોજન = ૪૫ લાખ યોજન થાય છે.

સંસ્થાન સંપૂર્ણ અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રનું સંસ્થાન ગોળ થાળીના આકારનું છે.

ક્ષેત્રો— મનુષ્યને રહેવાના ૧૦૧ ક્ષેત્રો છે. ૧૫ કર્મભૂમિ + ૩૦ અકર્મભૂમિ + ૫૬ અંતરદ્વીપ = ૧૦૧ ક્ષેત્ર છે.

જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં અને અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોની પણ મધ્યમાં એક લાખ યોજન ઊંચો મેરુ પર્વત છે.

જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્રો— મેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ભરતક્ષેત્ર છે અને ઉત્તર દિશામાં ઐરવતક્ષેત્ર છે. ભરત ક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર ચુલહિમવંત પર્વત અને ઐરવતક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર શિખરી પર્વત છે. ચુલહિમવંત પર્વતની ઉત્તર દિશામાં હેમવય ક્ષેત્ર અને શિખરી પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં હેરણ્યવયક્ષેત્ર છે. હેમવયક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર મહાહિમવંત પર્વત અને હેરણ્યવયક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર રુક્મિ પર્વત છે. મહાહિમવંત પર્વતની ઉત્તર દિશામાં હરિવાસ ક્ષેત્ર અને રુક્મિ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં રમ્યક્રવાસ ક્ષેત્ર છે. હરિવાસ ક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર નિષધ પર્વત અને રમ્યક્રવાસ ક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર નીલવંત પર્વત છે. વચ્ચે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે. ત્યાં મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશામાં દેવકુરુક્ષેત્ર અને ઉત્તર દિશામાં ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર છે.

આ રીતે જંબૂદ્વીપમાં મનુષ્યોને રહેવાના ૯ ક્ષેત્રો છે. એક ભરતક્ષેત્ર, એક ઐરવતક્ષેત્ર અને એક મહાવિદેહ ક્ષેત્ર, આ ત્રણ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો અને એક હેમવયક્ષેત્ર, એક હેરણ્યવયક્ષેત્ર, એક હરિવાસ ક્ષેત્ર, એક રમ્યક્રવાસક્ષેત્ર, એક દેવકુરુ ક્ષેત્ર, એક ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર, આ છ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો છે.

ઘાતકીખંડના ક્ષેત્રો :- ઘાતકીખંડનો આકાર ચૂડી જેવો છે. ઉત્તર-દક્ષિણમાં ઈષુકાર પર્વતો છે, તેના કારણે તેના બે વિભાગ થાય છે— પૂર્વ વિભાગ અને પશ્ચિમ વિભાગ. તેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગમાં એક-એક ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા અને સર્વાંત્ર ૮૫૦૦૦ યોજનના મેરુ પર્વત છે. આ રીતે ઘાતકી ખંડમાં બે મેરુપર્વત છે. મનુષ્યને રહેવાના ક્ષેત્રો પણ જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્રોથી બમણા છે. ઘાતકીખંડમાં બે ભરત ક્ષેત્ર, બે ઐરવત ક્ષેત્ર અને બે મહાવિદેહક્ષેત્ર આ છ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો અને બે હેમવયક્ષેત્ર બે હેરણ્યવયક્ષેત્ર, બે હરિવાસક્ષેત્ર, બે રમ્યક્રવાસ ક્ષેત્ર, બે દેવકુરુક્ષેત્ર, બે ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર, આ બાર અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો છે.

પુષ્કરાદ્ધ દ્વીપના ક્ષેત્રો :- તેમાં પણ ઘાતકીખંડની જેમ જ બે મેરુપર્વત, છ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો અને બાર અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો છે.

૫૬ અંતરદ્વીપ — ચૂલહિમવંત પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારાથી લવણ સમુદ્રમાં ચારે વિદિશામાં જતાં ક્રમશઃ સાત-સાત અંતરદ્વીપ છે. આ રીતે ૭×૪ વિદિશા = ૨૮ અંતરદ્વીપ અને શિખરી પર્વતના પૂર્વ-પશ્ચિમ કિનારાથી લવણ સમુદ્રમાં ચારે વિદિશામાં જતાં ક્રમશઃ સાત-સાત અંતરદ્વીપ છે. આ રીતે $૭ \times ૪ = ૨૮$ અંતરદ્વીપ. $૨૮ + ૨૮ = ૫૬$ અંતરદ્વીપ છે.

કુલ મળીને જંબૂદ્વીપમાં કર્મભૂમિના ત્રણ ક્ષેત્ર, અકર્મભૂમિના છ ક્ષેત્ર ધાતકીખંડમાં કર્મભૂમિના છ ક્ષેત્ર, અકર્મભૂમિના બાર ક્ષેત્ર, પુષ્કરાદ્ધ દ્વીપખંડમાં કર્મભૂમિના છ ક્ષેત્ર અને અકર્મભૂમિના બાર ક્ષેત્ર છે, આ રીતે કર્મભૂમિના પંદર ક્ષેત્ર, અકર્મભૂમિના ૩૦ ક્ષેત્ર અને લવણ સમુદ્રમાં ૫૬ અંતરદ્વીપ = ૧૦૧ ક્ષેત્ર થાય છે.

અઢીદ્વીપમાં જ્યોતિષી વિમાનો— તેમાં ૧૩૨ ચંદ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય પરિવાર સહિત નિરંતર ગતિ કરી રહ્યા છે. જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય; લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય; ધાતકીખંડમાં બાર ચંદ્ર અને બાર સૂર્ય; કાલોદધિ સમુદ્રમાં બેતાળીશ ચંદ્ર અને બેતાળીશ સૂર્ય; પુષ્કરાદ્ધ દ્વીપમાં બોતેર ચંદ્ર અને બોતેર સૂર્ય છે.

આ રીતે કુલ ૨+૪+૧૨+૪૨+૭૨ = ૧૩૨ ચંદ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે. પ્રત્યેક ચંદ્ર-સૂર્યના પરિવારમાં ૨૮ નક્ષત્ર, ૮૮ ગ્રહ, ૬૬૯૭૫ કોડાકોડી તારા હોય છે. પ્રત્યેક ચંદ્ર-સૂર્ય હંમેશાં પોતાના પરિવાર સહિત ગતિ કરે છે.

રાત્રિ-દિવસ— અઢી દ્વીપમાં જ્યોતિષી વિમાનો ગતિશીલ છે. તેની ગતિના આધારે જ રાત્રિ-દિવસ થાય છે, યથા— જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય છે. બે સૂર્ય ઉત્તર-દક્ષિણ સામ-સામી દિશામાં હોય, ત્યારે (તિથી પ્રમાણે કલાકો સુધી) પૂર્વ-પશ્ચિમ વિભાગમાં બે ચંદ્ર સામસામી દિશામાં હોય છે. જ્યાં સૂર્ય પ્રકાશ હોય ત્યાં દિવસ અને સૂર્યપ્રકાશ ન હોય ત્યાં રાત્રિ હોય છે. તેથી દક્ષિણ અને ઉત્તર વિભાગમાં રહેલા ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમાં દિવસ હોય ત્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ વિભાગમાં રહેલા મહાવિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય છે. બંને સૂર્ય ગતિ કરતાં-કરતાં પૂર્વ-પશ્ચિમ વિભાગમાં આવે ત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં દિવસ અને ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં રાત્રિ થાય છે. આ રીતે બંને સૂર્યની ગતિના આધારે દિવસ અને રાત્રિ થાય છે.

આ રીતે અઢીદ્વીપના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સૂર્યની ગતિના આધારે રાત્રિ-દિવસ થાય, તેના આધારે જ મહિના, વર્ષ આદિ વ્યવહારકાલની ગણના થાય છે.

અઢીદ્વીપ સિવાયના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં તથો અધોલોક અને ઊર્ધ્વલોકમાં ક્યાંય રાત્રિ-દિવસ રૂપે વ્યવહાર કાલની ગણના થતી નથી.

મનુષ્ય ક્ષેત્રની વિશિષ્ટતા :— (૧) **વાદળ-વર્ષાદિ**—અઢી દ્વીપમાં સૂર્યની ગતિ થાય છે તેથી ક્યારેક સૂર્યની અત્યંત નિકટતમ ક્ષેત્રોમાં તાપની તીવ્રતા, દૂરના ક્ષેત્રોમાં તાપની મંદતા હોય છે. સૂર્ય તાપની તીવ્રતાથી વાદળાઓ બંધાય અને યથાયોગ્ય સમયે વર્ષા થાય. આ રીતે અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં વાદળા, વર્ષા, વીજળી, ગાજવીજ, ઈન્દ્રધનુષ, વાવાઝોડા, નદીના પૂર આદિ પ્રાકૃતિક પરિવર્તન થાય છે. અઢીદ્વીપની બહારના ક્ષેત્રોમાં આ પ્રકારના કોઈ પણ પરિવર્તનો થતા નથી, હંમેશાં એક સમાન વાતાવરણ જ હોય છે.

(૨) **ભરતી-ઓટ**— અઢીદ્વીપના લવણ સમુદ્રમાં પાતાળ કળશોના વાયુના

સંક્ષોભથી પાણીમાં ખળભળાટ થાય છે, તેથી લવણ સમુદ્રનું પાણી જંબૂદ્વીપની જગતીની નીચેથી જંબૂદ્વીપ તરફ અને ઘાતકીખંડ તરફ વહેવા લાગે છે. તેના પરિણામે જંબૂદ્વીપ અને ઘાતકીખંડની નદીઓમાં પૂર કે સમુદ્રોમાં ભરતી-ઓટ આવે છે. અઢીદ્વીપની બહારના કોઈ પણ સમુદ્રોમાં ભરતી-ઓટ આવતા નથી.

(૩) બાદર અગ્નિ— અઢીદ્વીપના કર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં તથા પ્રકારના યોગ્ય વાતાવરણમાં બાદર અગ્નિ હોય છે. અત્યંત સ્નિગ્ધ કે અત્યંત રૂક્ષકાલમાં બાદર અગ્નિ હોતી નથી, તેથી ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમાં અવસર્પિણીકાલના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા આરાના યુગલિક કાલમાં કાલની સ્નિગ્ધતા હોવાથી બાદર અગ્નિ નથી. ત્રીજા આરાના અંતે યુગલિક કાલ પૂર્ણ થતાં બાદર અગ્નિ પ્રગટે છે. ચોથા આરામાં અને પાંચમાં આરાના અંત સુધી બાદર અગ્નિ હોય છે. છઠા આરામાં રૂક્ષકાલ હોવાથી બાદર અગ્નિ નથી.

મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આરાનું પરિવર્તન થતું નથી ત્યાં હંમેશાં એક સમાન કાલ હોવાથી સદાને માટે બાદર અગ્નિ હોય છે.

અઢીદ્વીપની બહાર બાદર અગ્નિ નથી.

ઉત્તમપુરુષો— મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યો હોવાથી તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ આદિ પદવીધર પુરુષો કે સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા આદિ રૂપ ચતુર્વિધ સંઘ અઢીદ્વીપમાં જ હોય છે.

મનુષ્યોના જન્મ-મરણ અઢીદ્વીપક્ષેત્રમાં જ થાય છે. ક્યારેક લબ્ધિથી કે દેવ યોગથી કોઈ મનુષ્ય અઢીદ્વીપની બહાર પહોંચી જાય, તો પણ તેના મૃત્યુ સમયે તે અવશ્ય મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવી જાય છે, કારણ કે મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર કોઈ મનુષ્યનો જન્મ-મરણ થતો નથી. આ રીતે અનેક દષ્ટિએ મનુષ્યક્ષેત્રની વિશેષતાઓ છે.

[૩૦] અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો

[જીવાભિગમ સૂત્ર : પ્રતિપત્તિ-૩]

સ્થાન — મધ્યલોક (તિરછાલોક) એક રજજુ લાંબો, એક રજજુ પહોળો અને ૧૮૦૦ યોજન ઊંચાઈમાં છે. તેમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે. અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા સમય છે તેટલા દ્વીપ સમુદ્રો મધ્યલોકમાં છે.

તે અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોની મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ છે. તેની ચારે બાજુ ગોળાકારે ફરતો લવણ સમુદ્ર છે. તેની ચારે બાજુ ગોળાકારે ધાતકીખંડ છે. આ રીતે ક્રમશઃ સમુદ્ર, દ્વીપ, સમુદ્ર તેમ અસંખ્ય દ્વીપો અને અસંખ્ય સમુદ્રો છે.

પ્રમાણ - જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન લાંબો પહોળો છે, લવણ સમુદ્રનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ-ગોળાકાર પહોળાઈ બે લાખ યોજન છે. ત્યાર પછી આવેલો ધાતકીખંડનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ચાર લાખ યોજન છે. આ રીતે પછી પછીના દ્વીપ-સમુદ્રો ક્રમશઃ બમણા-બમણા વિસ્તારવાળા છે. તેમાં કુંડલદ્વીપ-કુંડલ સમુદ્ર સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રો સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત અને સંખ્યાત યોજનની પરિધિવાળા છે અને રુચક દ્વીપ-રુચક સમુદ્રથી લઈને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રો અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત અને અસંખ્યાત યોજનની પરિધિવાળા છે.

સ્વરૂપ - તે દ્વીપ-સમુદ્રો પૃથ્વીમય, પાણીમય, જીવમય અને પુદ્ગલમય છે. પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચારે દિશામાં ચાર દ્વાર, ફરતી પક્ષવર વેદિકા અને વનખંડ છે. દરેક દ્વીપમાં પર્વતો, કૂટો, જલસ્થાનો આદિ યથાસ્થાને હોય છે. દરેક દ્વીપ-સમુદ્રના બે-બે અધિષ્ઠાયક દેવો છે. અનેક દ્વીપ-સમુદ્રોના નામ તેના અધિષ્ઠાયક દેવોના નામના આધારે હોય છે અથવા દ્વીપ-સમુદ્ર શાશ્વત અને નિત્ય હોવાથી તેના નામ પણ શાશ્વત છે. તે અનૈમિત્તિક હોય છે.

સંસ્થાન - અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો ગોળાકાર જ છે પરંતુ તેમાં એક જંબૂદ્વીપ મધ્યમાં હોવાથી થાળીના આકારે ગોળ છે અને શેષ સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રો ક્રમશઃ એકબીજાને ઘેરીને રહેલા હોવાથી તે સર્વે ય વલયાકાર અર્થાત્ ચૂડીના આકારે છે.

દ્વીપ-સમુદ્રોના નામ :-

દ્વીપ	અધિષ્ઠાયક દેવ	સમુદ્ર	અધિષ્ઠાયક દેવ
૧ જંબૂદ્વીપ	અનાદ્રૃત દેવ	૧ લવણ સમુદ્ર	સુસ્થિત દેવ
૨ ધાતકીખંડ	સુદર્શન અને પ્રિયદર્શન	૨ કાલોદધિ સમુદ્ર	કાલ અને મહાકાલ
૩ પુષ્કર દ્વીપ	પદ્મ અને પુંડરીક	૩ પુષ્કર સમુદ્ર	શ્રીધર અને શ્રી પ્રભ
૪ વરુણવર દ્વીપ	વરુણ અને વરુણપ્રભ	૪ વરુણવર સમુદ્ર	વારુણી અને વરુણાકાંત
૫ ક્ષીરવર દ્વીપ	પુંડરીક અને પુષ્કરદંત	૫ ક્ષીરવર સમુદ્ર	વિમલ અને વિમલપ્રભ

દ્વીપ	અધિષ્ઠાયક દેવ	સમુદ્ર	અધિષ્ઠાયક દેવ
૬ ઘૃતવર દ્વીપ	કનક અને કનકપ્રભ	૬ ઘૃતવર સમુદ્ર	કાંત અને સુકાંત
૭ ક્ષોદવર દ્વીપ	સુપ્રભ અને મહાપ્રભ	૭ ક્ષોદવર સમુદ્ર	પૂર્ણભદ્ર અને મણિભદ્ર
૮ નંદીશ્વર દ્વીપ	કૈલાસ અને હરિવાહન	૮ નંદીશ્વર સમુદ્ર	સુમનસ અને સૌમનસભદ્ર
૯ અરુણ દ્વીપ	અશોક અને વીતશોક	૯ અરુણ સમુદ્ર	સુભદ્ર—સુમનભદ્ર
૧૦ અરુણવર દ્વીપ	અરુણવર ભદ્ર અને અરુણવર મહાભદ્ર	૧૦ અરુણવર સમુદ્ર	અરુણવર—અરુણમહાવર
૧૧ અરુણવરાવભાસ દ્વીપ	અરુણવરાવભાસ ભદ્ર અને અરુણમહાવરાવ—ભાસ ભદ્ર	૧૧ અરુણવરાવભાસ સમુદ્ર	અરુણવરાવ—ભાસવર અને અરુણમહાવરાવ—ભાસવર

આ રીતે અરુણ દ્વીપથી સૂર્યદ્વીપ પર્યંતના દ્વીપ સમુદ્રોના નામ ત્રિપ્રત્યાવતાર છે અર્થાત્ એક-એક નામને વર અને વરાવભાસ શબ્દને જોડીને ત્રણ-ત્રણ નામ થાય છે. જેમ કે અરુણ દ્વીપ, અરુણ સમુદ્ર, અરુણવરાવભાસ દ્વીપ, ત્યાર પછી (૧૨) કુંડલ દ્વીપ (૧૩) કુંડલ સમુદ્ર (૧૪) કુંડલવરાવભાસ દ્વીપ (૧૫) રુચક દ્વીપ (૧૬) રુચકવરદ્વીપ (૧૭) રુચકવરાવભાસ દ્વીપ (૧૮) હાર દ્વીપ (૧૯) હારવરદ્વીપ (૨૦) હારવરાવભાસ દ્વીપ.

આ રીતે યાવત્ સૂર્ય, સૂર્યવરદ્વીપ અને સૂર્યવરાવભાસ દ્વીપ. દરેક દ્વીપ પછીનો સમુદ્ર દ્વીપના નામ પ્રમાણે જ હોય છે. દરેક દ્વીપના અધિષ્ઠાયક દેવોના નામ માટે દ્વીપના નામને ભદ્ર અને મહાભદ્ર શબ્દ જોડવાથી થાય છે જેમ કે અરુણવર દ્વીપના અધિપતિ દેવ અરુણવર ભદ્ર અને અરુણવર મહાભદ્ર છે અને સમુદ્રના નામને 'વર' અને 'મહાવર' શબ્દ જોડતાં તેના અધિષ્ઠાયક દેવનું નામ થાય છે. જેમ કે— અરુણ સમુદ્રના અધિષ્ઠાયક દેવ અરુણવર અને અરુણમહાવર છે.

લોકમાં જેટલા શુભ નામ, શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આભૂષણો, પૃથ્વી, રત્ન, નિધિ, દ્રહ, નદી, પર્વત, ક્ષેત્ર, વિજય, કૂટ, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ છે; તે

દરેક નામથી ત્રિપ્રત્યાવતાર દ્વીપ-સમુદ્રો છે, જેમ કે હાર દ્વીપ-હાર સમુદ્ર, હારવર દ્વીપ-હારવર સમુદ્ર, હારવરાભાસ દ્વીપ-હારવરાવભાસ સમુદ્ર. એક એક નામવાળા પણ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે. જેમ કે જંબૂદ્વીપ નામના અસંખ્ય દ્વીપો છે, લવણ સમુદ્ર નામના અસંખ્ય સમુદ્રો છે. અંતે દેવદ્વીપ-દેવસમુદ્ર, નાગદ્વીપ-નાગ સમુદ્ર, યક્ષ દ્વીપ-યક્ષસમુદ્ર, ભૂતદ્વીપ-ભૂત સમુદ્ર અને અંતે સ્વયં ભૂરમણ દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, આ અંતિમ પાંચ દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ત્રિપ્રત્યાવતાર (ત્રણ-ત્રણ નામ) થતા નથી. તે નામવાળા એક-એક જ દ્વીપ-સમુદ્રો છે.

આ રીતે અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોમાં મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ સર્વથી નાનો છે અને અંતિમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સર્વથી મોટો છે.

સમુદ્રોના પાણીનો સ્વાદ- (૧) એક લવણ સમુદ્રનું પાણી ખારું, (૨) કાલોદધિ સમુદ્ર (૩) પુષ્કર સમુદ્ર અને (૪) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, આ ત્રણ સમુદ્રનું પાણી સ્વાભાવિક જલ જેવા સ્વાદવાળું, (૫) ક્ષીર સમુદ્રનું પાણી દૂધના સ્વાદવાળું, (૬) ઘૃતવર સમુદ્રનું પાણી ઘી જેવા સ્વાદવાળું અને (૭) વરુણ સમુદ્રનું પાણી મદિરાના સ્વાદવાળું છે. આ સાત સમુદ્રોને છોડીને શેષ અસંખ્ય સમુદ્રોનું પાણી ઈશુરસના સ્વાદવાળું છે.

સમુદ્રોમાં મચ્છ-કચ્છ- અસંખ્ય સમુદ્રોમાં મચ્છ-કચ્છ હોય છે પરંતુ લવણ સમુદ્ર, કાલોદધિ સમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, આ ત્રણ સમુદ્રોમાં વિપુલ માત્રામાં મચ્છ-કચ્છ હોય છે. શેષ સમુદ્રોમાં અલ્પ પ્રમાણમાં મચ્છ-કચ્છ હોય છે. તેમાં લવણ સમુદ્રમાં ૫૦૦ યોજનની અવગાહનાવાળા, કાલોદધિ સમુદ્રમાં ૭૦૦ યોજનની અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં ૧૦૦૦ યોજનની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા જલચર જીવો હોય છે.

સમુદ્રોમાં ભરતી-ઓટ આદિ - અસંખ્ય સમુદ્રોમાંથી એક લવણ સમુદ્રમાં પાતાળ કળશો હોવાથી તેના પાણીમાં ખળભળાટ થાય છે. મોજાઓ તરંગિત થાય છે, ભરતી-ઓટ આવે છે. અન્ય સમુદ્રો પાણીથી છલોછલ ભરેલા ઘડા જેવા છે. તે સમુદ્રો હંમેશાં એક સમાન જ રહે છે. તેમાં પાતાળ કળશો ન હોવાથી ભરતી-ઓટ આવતી નથી. તેના પાણીમાં કોઈ પણ પ્રકારે વધ-ઘટ થતી નથી.

સમુદ્રોનો વિસ્તાર- અસંખ્ય સમુદ્રોમાંથી પછી-પછીના સમુદ્રોનો વિસ્તાર ક્રમશઃ વધતો જાય છે, પરંતુ પ્રત્યેક સમુદ્રની ઊંડાઈ એક હજાર યોજનની એક સમાન છે. એક લવણ સમુદ્રની જલશિખા ૧૬૦૦૦ યોજન ઊંચી છે. તેની અપેક્ષાએ લવણ સમુદ્રની ઊંડાઈ ૧૦૦૦ યોજન અને ઊંચાઈ ૧૬૦૦૦ યોજન છે. અન્ય સમુદ્રો સમતલ હોવાથી તેની ઊંચાઈ નથી.

મનુષ્ય ક્ષેત્ર — અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાંથી ફક્ત અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્રોમાં જ મનુષ્યોને રહેવાના ૧૦૧ ક્ષેત્રો છે. આ રીતે એક રજજુ લાંબા-પહોળા મધ્યલોકમાં ફક્ત ૪૫ લાખ યોજન લાંબા-પહોળા અઢી દ્વીપમાં મનુષ્યો રહે છે. અન્ય કોઈ પણ દ્વીપ કે સમુદ્રમાં મનુષ્યો રહેતા નથી.

અઢીદ્વીપની બહારના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં મનુષ્યોના જન્મ-મરણ થતાં નથી. ક્યારેક કોઈ દેવ મનુષ્યોનું સાહરણ કરીને અઢીદ્વીપની બહાર લઈ ગયા હોય, તો પણ તે મનુષ્યોના મૃત્યુના સમયે ગમે તેમ કરીને દેવ તેને પુનઃ અઢીદ્વીપની અંદર લાવીને મૂકી દે છે, ત્યાર પછી જ તેનું મૃત્યુ થાય છે. અઢી દ્વીપની બહાર મનુષ્યો જ ન હોવાથી તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, સાધુ-સાધ્વી આદિ હોતા નથી. ત્યાં મનુષ્યોનો વસવાટ ન હોવાથી ત્યાં ગામ, નગર, મકાન, દુકાન, બજાર આદિ કંઈ જ હોતું નથી. અઢી દ્વીપની બહાર તિર્યંચ જીવ સૃષ્ટિ જ હોય છે.

જ્યોતિષી દેવો— અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોમાં અસંખ્ય ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા રૂપે જ્યોતિષી દેવો છે. તેમાંથી અઢીદ્વીપની અંદરના જ્યોતિષી દેવો મેરુપર્વતને કેન્દ્રમાં રાખીને નિરંતર ગતિ કરી રહ્યા છે પરંતુ અઢી દ્વીપની બહારના જ્યોતિષી દેવોના વિમાનો પોતાના સ્થાન પર સ્થિત જ હોય છે. તે વિમાનો ક્યારેય ગતિ કરતા નથી.

અઢી દ્વીપના જ્યોતિષી દેવોની ગતિના કારણે ત્યાં રાત-દિવસ, સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત આદિ વ્યવહાર કાલનું પ્રવર્તન થાય છે. તાપની તીવ્રતા-મંદતા વાદળા, મેઘવર્ષા, વીજળી, મેઘધનુષ જેવી પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થાય છે. જ્યોતિષી દેવોની ગતિના કારણે તેના તાપક્ષેત્રમાં પણ વધઘટ થાય છે.

અઢી દ્વીપની બહારના જ્યોતિષી દેવો હંમેશાં એક જ સ્થાને સ્થિત છે, તેથી તેનો તાપ અત્યંત તીવ્ર કે અત્યંત મંદ હોતો નથી. ચંદ્ર-સૂર્યનો પ્રકાશ મિશ્રિત થવાથી અત્યંત તીવ્ર કે અત્યંત મંદ પણ ન હોય તેવો પ્રકાશ રહે છે. તેનું તાપક્ષેત્ર હંમેશાં એક સમાન રહે છે. ત્યાં રાત-દિવસ થતાં નથી. વ્યવહારકાલનું પ્રવર્તન નથી, વાદળા, વર્ષા આદિ નથી. તે ક્ષેત્રોની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ એક સમાન રહે છે.

જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા — જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર—બે સૂર્ય, લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર—ચાર સૂર્ય, ધાતકી ખંડમાં બાર ચંદ્ર—બાર સૂર્ય, કાલોદધિ સમુદ્રમાં ૪૨ ચંદ્રો — ૪૨ સૂર્ય, અર્ધપુષ્કર દ્વીપમાં ૭૨ ચંદ્ર—૭૨ સૂર્ય પોતાના પરિવાર સહિત ગતિ કરે છે. આ રીતે અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં ૧૩૨ ચંદ્ર—૧૩૨ સૂર્ય છે. પ્રત્યેક ચંદ્ર-સૂર્યના પરિવારમાં ૨૮ નક્ષત્ર, ૮૮ ગ્રહ અને ૬૬૯૭૫ કોટાકોટિ તારા છે.

અઢી દ્વીપની બહાર આગળ-આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચંદ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ક્રમશઃ વધતી જાય છે. સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત દ્વીપ-સમુદ્રોમાં સંખ્યાતા-ચંદ્ર-સૂર્ય અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત દ્વીપ-સમુદ્રોમાં અસંખ્યાતા ચંદ્ર-સૂર્ય હોય છે.

આ રીતે મધ્યલોકના અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાં મનુષ્યો, તિર્યચો, વ્યંતર દેવો અને જ્યોતિષી દેવોનો વસવાટ હોય છે.

આ લોકના સર્વ જીવોએ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાં અનેકવાર અથવા અનંતવાર છ કાયના જીવરૂપે જન્મ-મરણ કર્યા છે.

[૩૧] દેવોની પાંચ સભા

[શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર : પ્રતિપત્તિ-૩]

પ્રત્યેક મુખ્ય દેવોના આવાસોમાં દેવોના જીવનની સમગ્ર કાર્યવાહી માટે પાંચ સભા હોય છે. (૧) સુધર્માસભા (૨) ઉપપાત સભા (૩) અભિષેકસભા (૪) અલંકાર સભા (૫) વ્યવસાય સભા.

(૧) સુધર્મા સભા— દેવના મુખ્ય પ્રાસાદથી ઈશાન કોણમાં સુધર્મા સભા છે. તે સાડા બાર યોજન લાંબી, સવા છ યોજન પહોળી અને નવ યોજન ઊંચી છે. તેની પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તર, તે ત્રણે દિશામાં એક-એક દ્વાર અને ત્રણે દિશામાં એક સોપાન શ્રેણી છે.

(૧) ત્રણે દ્વારોની સામે એક એક તેમ ત્રણ મુખમંડપ છે.

(૨) ત્રણે મુખમંડપની સામે એક-એક તેમ ત્રણ પ્રેક્ષાઘર મંડપ છે.

(૩) ત્રણે પ્રેક્ષાઘર મંડપની સામે ત્રણ-ત્રણ દિશામાં અર્થાત્ $૩ \times ૩ = ૯$ મણિપીઠિકા — ચબૂતરા છે અને તે નવ મણિપીઠિકા પર એક-એક, તેમ નવ ચૈત્યસ્તૂપ છે.

(૪) તે પ્રત્યેક નવ ચૈત્યસ્તૂપની સામે ત્રણ-ત્રણ દિશામાં અર્થાત્ $૯ \times ૩ = ૨૭$ ચૈત્યવૃક્ષો છે.

(૫) તે પ્રત્યેક સત્તાવીસ ચૈત્ય વૃક્ષોની સામે ત્રણ-ત્રણ દિશામાં અર્થાત્ $૨૭ \times ૩ = ૮૧$ મણિપીઠિકા, તે મણિપીઠિકા પર એક-એક મહેન્દ્રધ્વજ છે.

(૬) તે પ્રત્યેક એકયાસી મહેન્દ્રધ્વજની ત્રણ-ત્રણ દિશામાં અર્થાત્ ૮૧×૩=૨૪૩ નંદા પુષ્કરિણી છે.

તે સુધર્માસભાની મધ્યમાં એક માણવકસ્તંભ છે. તેના મધ્યભાગમાં અનેક ખીંટીઓ અને તેના ઉપર સીકાઓ તથા સીકાઓમાં વજ્રમય ડબ્બીઓ છે. તે ડબ્બીઓમાં જિન સહકાઓ (અસ્થિઓ કે ગ્રંથ) રાખેલા હોય છે. તે પ્રત્યેક દેવ-દેવીઓને માટે વંદનીય પૂજનીય છે.

તે ઉપરાંત સુધર્મા સભામાં તે મુખ્ય દેવનું સિંહાસન તથા તેના પરિવારરૂપ આભ્યંતર, મધ્યમ અને બાહ્ય પરિષદના દેવ-દેવીઓના ભદ્રાસનો ચોમેર પથરાયેલા હોય છે. મુખ્ય દેવ કોઈ પણ કાર્યની વિચારણા માટે આભ્યંતર પરિષદના દેવ-દેવીઓ સાથે સુધર્મા સભામાં બેસે છે. તે દેવ-દેવીઓ સાથે વિચાર વિનિમય કરી કાર્યનો નિર્ણય કરે છે. ત્યાર પછી મધ્યમ પરિષદના દેવ-દેવીઓને તેની જાણ કરીને બાહ્ય પરિષદના દેવ-દેવીઓને તદનુસાર કાર્ય કરવાનો આદેશ આપે છે.

સુધર્માસભામાં જ દેવોની આયુધશાળા-શસ્ત્રાગાર હોય છે. ત્યાં દેવોને યોગ્ય શસ્ત્ર આદિ ભરપૂર સામગ્રીઓ ઉપલબ્ધ હોય છે.

આ રીતે દેવોના જીવનની પ્રત્યેક મહત્વની કાર્યવાહી સુધર્માસભામાં જ થતી હોવાથી દેવલોકમાં સુધર્માસભાનું વિશેષ મહત્વ છે. તે મનુષ્યોની પાર્લામેન્ટના સ્થાને છે.

(૨) ઉપપાત સભા— સુધર્માસભાના ઈશાનકોણમાં ઉપપાતસભા છે. તેનું વર્ણન સુધર્માસભાની સમાન છે. તેમાં એક મણિપીઠિકા અને તેના ઉપર દિવ્ય દેવશય્યા હોય છે. દેવશય્યા જ દેવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. વૈક્રિય વર્ગણાના દિવ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી ઉપપાત જન્મથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના સહિત દેવશય્યામાં દેવનો જન્મ થાય છે. મનુષ્યોની જેમ દેવોમાં ક્રમિક વિકાસ થતો નથી. દેવો અંતર્મુહૂર્તમાં જ પર્યાપ્તાવસ્થા અને પોતાની પૂર્ણ અવગાહનાને પ્રાપ્ત કરે છે.

દેવશય્યાના ઈશાનકોણમાં એક મોટો દ્રહ છે. નવા ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને ત્યાં સ્નાન માટે લઈ જવાય છે.

(૩) અભિષેક સભા — તે દ્રહના ઈશાનકોણમાં અભિષેક સભા છે. તેની મધ્યમાં એક સુંદર સિંહાસન છે. ત્યાં સામાનિક આદિ દેવો દિવ્ય સામગ્રીથી નવા ઉત્પન્ન થયેલા મુખ્ય દેવનો અભિષેક કરે છે. નવા ઉત્પન્ન થયેલા દેવને સિંહાસન પર

બેસાડીને ૧૦૦૮ સુવર્ણ કળશ, ૧૦૦૮ ચાંદીના, ૧૦૦૮ મણિ રત્નના, ૧૦૦૮ સોના-ચાંદીના ૧૦૦૮ સોના-મણિરત્નના, ૧૦૦૮ રુપ્યમણિ રત્નના, ૧૦૦૮ સોના-રૂપા મણિરત્નના અને ૧૦૦૮ માટીના, તેમ આઠ પ્રકારના ૧૦૦૮×૮= ૮૦૬૪ કળશોથી મનુષ્ય ક્ષેત્રના સર્વ તીર્થક્ષેત્રોના પવિત્ર જલથી, પુષ્પોથી આ રીતે શ્રેષ્ઠ સામગ્રીઓથી, દિવ્ય વાંજિત્રોના નાદ સાથે આનંદપૂર્વક અભિષેક કરે છે.

ત્યાર પછી સામાનિક આદિ દેવો અત્યંત મુલાયમ વસ્ત્રથી તે દેવનું શરીર લૂંછીને દિવ્ય વસ્ત્ર પરિધાન કરાવે છે.

(૪) અલંકાર સભા— અભિષેક સભાના ઈશાનકોણમાં એક વિશાળ અલંકાર સભા છે. ત્યાં દેવોના શોભા શણગાર માટે બહુમૂલ્યવાન આભરણો તથા આભૂષણો હોય છે. દેવો અહીં આવીને પોતાની ઈચ્છાનુસાર શોભા-શણગારથી સુસજ્જિત થાય છે.

(૫) વ્યવસાય સભા— અલંકારસભાના ઈશાનકોણમાં એક વ્યવસાય સભા છે. ત્યાં સિંહાસન ઉપર દેવોના સમગ્ર વ્યવહારને સૂચિત કરતું એક પુસ્તક રત્ન હોય છે. તે પુસ્તકના પૂંઠા, પાના, અક્ષરો આદિ સોના, રૂપા અને રત્નના હોય છે.

શોભા શણગારથી સુસજ્જિત થયેલા દેવ વ્યવસાય સભામાં આવે છે. સામાનિક દેવો નવા ઉત્પન્ન થયેલા મુખ્ય દેવના હાથમાં તે પુસ્તકરત્ન આપે છે. તેનું વાંચન કરીને તે દેવ પોતાના સમગ્ર જીવન વ્યવહારને જાણે છે. અને તે પ્રમાણે કાર્યવાહી કરે છે.

પાંચે સભાનું પ્રમાણ, સ્વરૂપ આદિ એક સમાન છે.

[૩૨] નિગોદ

[શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર : પ્રતિપત્તિ-૫]

નિગોદ— આ જૈન ધર્મનો પરિભાષિક શબ્દ છે. તેના બે પ્રકાર છે. નિગોદ અને નિગોદ જીવ. અનંત જીવોના આશ્રયસ્થાન રૂપ શરીરને નિગોદ કહેવાય અને તેમાં રહેલા અનંતા જીવોને નિગોદ જીવ કહે છે.

નિગોદ પ્રકાર— નિગોદ શરીર અને નિગોદ જીવોના બે પ્રકાર છે. સૂક્ષ્મ અને

બાદર. સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવો આખા લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે. તે જીવો કે તેના શરીરો દેખાતા નથી.

સૂક્ષ્મ નિગોદના બે પ્રકાર છે— (૧) અવ્યવહાર રાશિના નિગોદ અને (૨) વ્યવહારરાશિના નિગોદ.

અવ્યવહાર રાશિ — જે જીવો અનાદિકાલથી સૂક્ષ્મ નિગોદ રૂપે જ છે, જે જીવે અન્ય કોઈ પણ ગતિમાં કદાપિ જન્મ-મરણ રૂપ વ્યવહાર કર્યો જ નથી, તે જીવોને અવ્યવહાર રાશિના જીવો કહે છે. તે જીવોના પણ સ્થિતિની અપેક્ષાએ બે પ્રકાર છે. (૧) **અનાદિ અનંત**— અનંત જીવો એવા છે કે જે અનાદિકાલથી અવ્યવહાર રાશિમાં છે અને અનંતકાલ સુધી ત્યાં જ રહેવાના છે. તે જીવો અવ્યવહારરાશિની બહાર નીકળવાના જ નથી તે અનાદિ અનંત છે. (૨) **અનાદિ સાંત**— જે જીવો અનાદિકાલથી અવ્યવહાર રાશિમાં છે પરંતુ ક્યારેક કાલલબ્ધિના યોગે તે જીવ ત્યાંથી બહાર નીકળશે અને તેમની અવ્યવહાર રાશિની સ્થિતિપૂર્ણ થશે, તે અનાદિ સાંત છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાંથી એક જીવ સિદ્ધ થાય, ત્યારે અવ્યવહાર રાશિમાંથી એક જીવ બહાર નીકળીને વ્યવહાર રાશિમાં આવે છે.

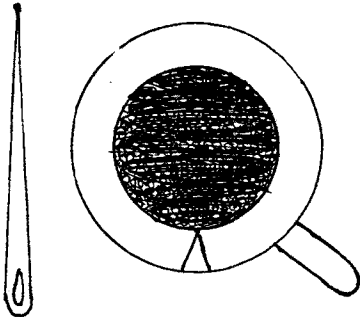
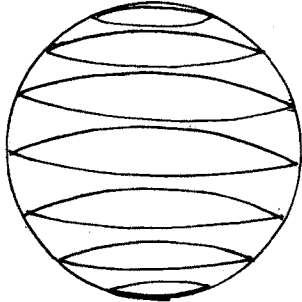
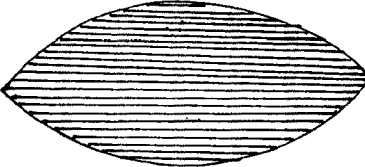

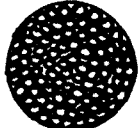

આ રીતે અવ્યવહારરાશિમાં નિગોદના જ જીવો હોય છે.

વ્યવહાર રાશિ— જે જીવો ચાર ગતિમાં જન્મ-મરણરૂપ વ્યવહાર કરે છે, તે વ્યવહાર રાશિના જીવો કહેવાય. વ્યવહાર રાશિમાં ચારે ગતિના જીવો હોય છે. કોઈ જીવ ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં ક્યારેક પુનઃ સૂક્ષ્મ નિગોદ પણે જન્મ ધારણ કરે તે વ્યવહાર રાશિના નિગોદ કહેવાય છે. તેની સ્થિતિ સાદિ સાંત છે.

બાદર નિગોદ— જે નિગોદ જીવોના અસંખ્ય શરીરો સાથે મળે ત્યારે ક્યારેક દષ્ટિગોચર થાય અને ક્યારેક ન થાય તેને બાદર નિગોદ કહે છે. તે લોકના દેશભાગમાં જ હોય છે. કાંદા, બટેટા, મૂળા, ગાજર, લીલ, ફૂગ આદિ લોકમાં જે દષ્ટિગોચર થાય તે બાદર નિગોદ છે.

નિગોદ જીવો— લોકના અસંખ્ય પ્રતરો છે. એક-એક પ્રતરમાં અસંખ્ય શ્રેણી છે. એક-એક શ્રેણીમાં અસંખ્ય ગોલક છે. નિગોદના ગોળાકારે રહેલા સમૂહને ગોલક કહે છે. એક-એક ગોલકમાં અસંખ્ય નિગોદ શરીર છે અને એક-એક નિગોદ શરીરમાં અનંતા જીવો છે.

તે અનંત જીવોનું સ્થૂલ ઔદારિક શરીર એક જ હોય છે. તે જીવો (૧) એક જ શરીરમાં રહે છે (૨) એક જ સાથે આહાર કરે છે (૩) એક જ સાથે શ્વાસોશ્વાસ લે છે. તે જીવોનું શરીર એક જ હોવાથી શરીરજન્ય કોઈ પણ ક્રિયામાં સ્વતંત્રતા રહેતી નથી.

<p>સોયની અણી ઉપર નિગોદ</p> 	<p>સોયની અણી પરના નિગોદમાં અસંખ્યાત પ્રતર</p>
<p>એક-એક પ્રતરમાં અસંખ્યાત શ્રેણી</p> 	<p>એક-એક શ્રેણી પર અસંખ્યાત ગોળા</p>
<p>પ્રત્યેક ગોળામાં અસંખ્યાત શરીર</p> 	<p>પ્રત્યેક શરીરમાં અનંતાનંત જીવો</p>

તે અનંત જીવોનું શરીર એક જ હોવા છતાં તેના અધ્યવસાયો, કર્મ અને કર્મબંધ સ્વતંત્ર હોય છે. નિગોદનું આયુષ્ય અત્યંત અલ્પ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તનું છે. તે જીવો એક મુહૂર્તમાં ૬૫, ૫૩૬ જન્મ-ધારણ કરી શકે છે એટલે એક જ ત્રાસ જેટલા સમયમાં ૧૭ ભવ થાય તેટલું અલ્પ આયુષ્ય હોય છે. નિગોદની કાયસ્થિતિ અનંતકાલની છે તેથી નિગોદમાં ગયેલો જીવ અનંતકાળ—અઠી પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ નિગોદમાં રહી શકે છે. ત્યાર પછી પ્રત્યેક વનસ્પતિ આદિમાં જન્મ ધારણ કરે છે.

તે જીવોને એક સ્પર્શોન્દ્રિય જ હોય છે. તેની ચેતના અત્યંત અલ્પવિકસિત હોય છે. ગાઢતમ કર્મના ઉદયે તેને અક્ષરના અનંતમા ભાગની જ ચેતના ઉઘાડી હોય છે.

એક શરીરે અનંતા જીવો સાથે રહેતા હોવાથી તેને સાધારણ વનસ્પતિ કહે છે. શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં સાધારણ વનસ્પતિના લક્ષણો બતાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) મૂળ, કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, શાખા, પ્રવાલ, પુષ્પ, ફળ અને બીજનું ભેદન કરતાં તે તૂટેલો ભાગ સમયકાકાર દેખાય. (૨) સ્કંધાદિ વિભાગોના મધ્યવર્તી સારભાગની અપેક્ષાએ તેની છાલ જાડી હોય, (૩) તેના પર્વ—ગાંઠને તોડતાં તેનું ભંગસ્થાન રજથી (જલકણ્ઠોથી) વ્યાપ્ત થઈ જાય, (૪) દૂધ સહિત કે દૂધ રહિત પણ પાંદડાઓની નસો દેખાતી ન હોય, આવા એક કે અનેક લક્ષણો જે વનસ્પતિમાં જણાતાં હોય, તે સાધારણ વનસ્પતિ છે.

કોઈ પણ બીજની કૂંપળો ઉગતા સમયે અનંત કાયિક હોય છે. ત્યાર પછી તે કૂંપળો વિકસિત થતી જાય, પાંદડાનું રૂપ ધારણ કરે ત્યારે તે વનસ્પતિના નામકર્મ પ્રમાણે તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ અથવા સાધારણ વનસ્પતિપણું પામે છે.

એક સોયની અણી પર રહે તેટલા કંદમૂળમાં પણ અસંખ્ય નિગોદ શરીર અને એક શરીરે અનંતા જીવો હોય છે, તેથી કંદમૂળના વપરાશમાં અનંતાનંત જીવોની હિંસાનો દોષ છે. તેમ જાણી તે જીવોની દયા પાળવી.

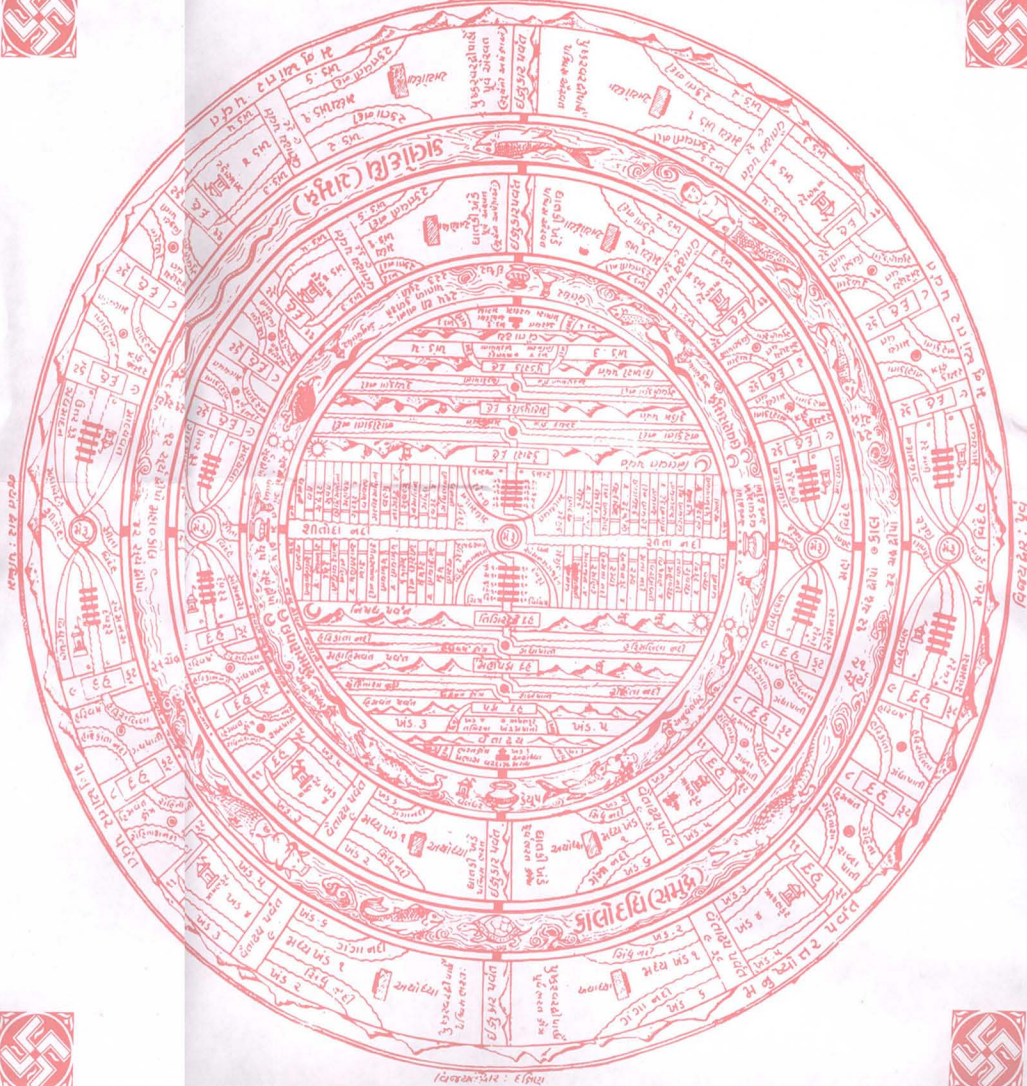
**શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર, જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર
આધારિત**

॥ ફૂલ આમ્ર સ્તોકાલય સંપૂર્ણ ॥

अढी दीपनो नकशो

अपराधित क्षेत्र छितर

अपराधित क्षेत्र : अशुभ

अपराधित क्षेत्र : अशुभ

अपराधित क्षेत्र : अशुभ

: પ્રકાશક :

શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘ
ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય, ૨-રોયલ પાર્ક,
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫.

ફોન : ૨૫૭૯૧૭૫, ૨૪૮૨૨૧૭, ૨૪૮૦૮૬૯

મોબાઈલ :- ૯૮૨૪૦ - ૪૩૭૬૯